

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.85

U-40

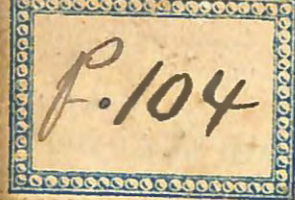
30 R

12.11.1968

31 2 100
49

—
—
—

11

06 DEC 2010

Ս ՍԻԷՆՔԻԷՎԻԶ

P/46

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

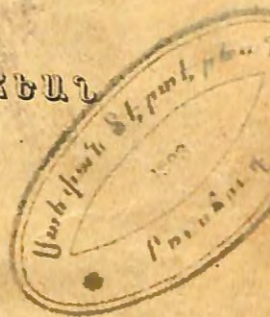
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԱՆԱՆԻԱ ԳՈՐԵՏԱՔԱՆԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՄՏԷՆ

Բ ՀԱՏՈՐ

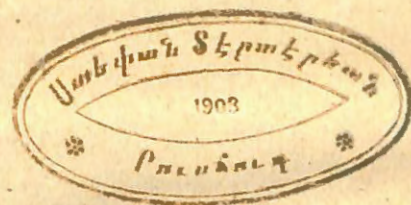

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1906

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

Բ.

891.85

U-40

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ՍԻՆՆՔԻՎԻԶ

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԱՆԱՆԻԱ ԳՈՒՆՏԱՔԱՆԱՆ

ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՍԵՆ

F. ZUSNR

ՎԵՆԵՏԻԿ ԻՍՏԱՆ

1906

30 JUL 2013

16183

ՄՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

Քանի մի դէպքեր լաւ հասկնալու համար հարկ է դառնալ Ռազլոկ, այն զիշերը՝ յորում Սքշեղուցքի կենսանին նամակ մը յանձնելով Քուտաքէն ետ ղրկեց։ Նամակին մէջ կը խնդրէր իշխանուհիէն որ անմիջապէս Հեղինէի հետ Լուպլին մեկնի Երեմիա իշխանին պաշտպանութեան ապաւինելու համար, քանի որ վայրկենէ վայրկեան կրնար սկսել պատերազմը։ Կենսան կրողիսքոյի վառօդ բերելու համար ղրկելիք նաւակի մը մէջ մտաւ ու մեկնեցաւ։ Նաւակը դանդաղ առաջ կ'երթար վասն զի հոսանքին դէմ կը կռուէր։ Գրէմէնչինկի մօտ հանդիպեցաւ Չեչովսքիի և Պարա-

327-74

պաշի գունդերուն՝ որոնք խմբեցին իր
դէմ կ'երթային : Կենսան Պարապաշին
ներկայացաւ և Սեչիայի մէջ Արշակունց-
քի հանդիպելիք վտանգներուն վրայ ա-
նոր տեղեկութիւններ տալէն վերջ, խոր-
դրեց որ ծեր գնդապետը յիշեցնէ խմբե-
ցի թէ ինչպէս պէտք վարուիլ իշխա-
նին դեսպանին նկատմամբ : Արշակունցին
նաւակը Չիկրին հասաւ : Անմիջապէս Ղա-
զարի պահակագործը շրջապատեց զիրենք .
Կրողխարոյի մարդիկը իրենց ով ըլլալը և
մեծ Աթամանին նամակ մը ունենալնին
իմացուցին :

Այսու հանդերձ իրենց զխաւորը և Կեն-
սան գնդապետին ներկայանալու հրամա-
նը ընդունեցան :

— Ի՞նչ գնդապետ, — հարցուց զխա-
ւորը :

— Լուսոտա, — պատասխանեց յիսնա-
պետը : — Մեծ Աթամանը հրաման ըրեր
է անոր ձերբակալել և հարցափորձի են-
թարկել Սեչիայէն ո՛ր և է եկող մը :

Գնացին : Կենսան համարձակ կը քա-
լէր, վասն զի մեծ Աթամանին իշխանու-
թեան տակն էր : Հասան Ժէլէնարոյի տու-
նը, մօտ Զանգակահարի անկեան՝ ուր կը

գտնուէր Լուսոտա գնդապետին զօրանոցը :
Հոս իմացան որ գնդապետը արշալուսին
մեկնէր էր դէպի Չերքասսի, հրամանա-
տարութիւնը թողլով փոխ — գնդապետին :
Հարկ եղաւ այս մարդուն սպասել, և ոչ
քիչ ժամանակ : Վերջապէս դուռ մը բա-
ցուցաւ, և երեցաւ նա : Քիչ մնաց որ
Կենսան նուազեալ գետին պիտի իյնար :
Փոխ — գնդապետը Պոկունն էր :

Իրաւցնէ Աթամանին իշխանութիւնը
մինչև Չիկրին կը տարածուէր, և որով-
հետև Լուսոտա և Պոկուն դեռ չէին ան-
ցած խմբեցիքի կողմը, մանաւանդ բարձ-
րաձայն կը քարոզէին իրենց անդրդուելի
հաւատարմութիւնը առ Հասարակապետու-
թիւն, մեծ Աթամանը անոնց յանձներ
էր Չիկրինի պահպանութիւնը :

Պոկուն սեղանի մը զիմաց նստեցաւ և
սկսաւ հարցաքննել երկու մարդիկը : Գըլ-
խաւորը՝ որուն յանձներ էր նամակը Կրո-
ղխարոյ, թէ՛ իրեն և թէ՛ Կենսանին կող-
մանէ պատասխանեց : Պոկուն նամակը
քննեց և հարցուց թէ ի՞նչ կը խօսուի Քու-
տաքի մէջ, կը տեսնուէր թէ կ'ուզէր գիտ-
նալ թէ Կրողխարոյ ի՞նչ կը գրէր մեծ Ա-
թամանին : Սակայն զխաւորը պատասխան

չլրցաւ տալ, իսկ նամակը Կրողիսքոյի կնիքով կնքուած էր: Հարցափորձը լմնցընելով, Պոկուն երկու մարդիկը ազատ արձակելու վրայ էր և զրպանը կը խառնէր անոնց ձեռածիր մը տալու համար, երբ յանկարծ դուռը բացուեցաւ և Զակլոպա ոռմրի մը պէս սենեկին մէջ ինկաւ:

— Լսէ՛, Պոկուն, — պոռաց առանց բարեւ տալու, — այն Տարուայ մատնիչը իրեն լաւագոյն խնձորօղին չտուաւ մեզի: Իրեն հետ գինետուն կ'իջնեմ և անկիւն մը չոր խոտ կը տեսնեմ՝ որուն չոր խոտ չըլլալուն կասկած ունեցայ: Ինչ բան է ասի, կը հարցնեմ: Չոր խոտ, կը պատասխանէ: Կը նայիմ, կը շօշափեմ և ահա չոր խոտին մէջէն դուրս կ'ելլէ շիշի մը կարմիր գլուխը, ինչպէս թաթար մը թարմ խոտին մէջէն: Օհ, օհ, կ'ըսեմ, կէս պէտք ենք ընել, բարեկամ: դուն կենդանիի պէս՝ որուն կը նմանիս, չոր խոտը կեր, ես ալ խնձորօղին կը խմեմ: Փորձելու համար շիշը մէկ տեղ բերի: Օ՛ն ուրեմն, գաւաթները:

Այսպէս խօսելով, Զակլոպա շիշը բարձրացուցած կը խաղցնէր, յանկարծ կենսանը աչքին զարկաւ, կանգ առաւ, շիշը սեղանին վրայ դրաւ:

— Ահ, — բացազանչեց, — ասիկա Սքշեդուցքիի ծառայն չէ՞:

— Որո՞ն, — պոռթկաց Պոկուն:

— Սքշեդուցքիի, անոր՝ որ Քուտաք գնաց և երթալէն առաջ ինծի իրեն նեկտարէն ումպ մը տուաւ: Էհ ինչպէս է տէրդ, աղէ՞կ է:

— Աղէկ է և ինծի յանձնեց շատ բարենեք ընել Տէրութեանդ, — պատասխանեց Կենսան վրդոված:

— Ինչպէս հոս կը գտնուիս, ինչո՞ւ համար ետ զրկեց զքեզ:

— Յայտնի բան է, Լուսլին գործերունի անոր համար հրաման ըրաւ ինծի դանաւ, մանաւանդ որ Քուտաքի մէջ իրեն բանի չէի գար:

Պոկուն անթարթ Կենսանին կը նայէր:

— Ես ալ զինքը կը ճանչնամ, — ըսաւ վերջապէս, — Ռազլուկի մէջ տեսայ տէրդ:

Կենսան, գլուխը երկնցնելով և ականջները սրելով, հետաքրքրութեամբ հարցուց:

— Ո՞ւր:

— Ռազլուկի մէջ:

— Գուրցիեվիչներու տունը, — աւելցուց Զակլոպա:

— Որո՞նց, — նորէն հարցուց Կենսան:

— Թուի թէ խլացեր ես, — խորհրդածեց Պոկուն:

— Քուն չեմ եղեր:

— Կը քնանաս, համբերէ՛: Ուրեմն զքեզ Լուսլին ղրկողը Սքշեղուցբլին է:

— Այո՛:

— Հոն սիրուհի մը պիտի ունենայ, և անոր կը ղրկէ զքեզ, — մէջ մտաւ Զակլոս:

— Իմ գիտնալու բանս չէ այդ, ունի կամ ոչ, — պատասխանեց Կենսան և ծոկելով յարգանքով Պոկունին ու Զակլոս պային, դուրս ելլել ուզեց:

— Կեցիր, — հրամայեց Պոկուն, — այդչափ մի՛ աճապարեր, բարեկամ: Սքշեղուցբլի ծառայն ըլլալէ ինչո՞ւ համար ինծմէ ծածկեցիր:

— Վասն զի Ձեր Տէրութիւնը չհարցուց ինծի, պատճառ մ'ալ չկար անկարեօր բանի մը վրայ խօսելու...: Յարգանքներս:

— Ո՛չ. սպասէ՛: Տիրոջմէդ նամակներ ունի՞ս բովդ:

— Գրելը իրեն գործն է, իմ պարտքս է նամակը յանձնել անոր՝ որուն ուղղութեամբ է: Ձեր Տէրութեան թոյլտուութեամբ...:

Պոկուն պոստեց յօնքերը և ձեռք ձեռքի զարկաւ: Երկու Դազախ ներկայացան:

— Խուզարկեցէք վրան, — պոռաց, Կենսանը ցուցնելով:

— Բայց այս ի՞նչ բռնութիւն է, — գոչեց պատանին: Դատայ եմ, այո՛, բայց ոչ ռամիկ. իսկ դուն՝ համար պիտի տաս ըրածիդ:

— Պոկուն, թո՛ղ զինքը որ երթայ, — միջամտեց Զակլոս:

Դազախներէն մէկը արդէն Կենսանին ծոցէն երկու նամակ հաներ էր և փոխգնդապետին յանձներ էր: Սա անմիջապէս դուրս ղրկեց երկու զինուորները, վասն զի չէր ուզեր որ իրեն կարդալ չգիտնալը հասկնան:

— Կարդա՛, — ըսաւ Զակլոսայի:

Զակլոս, ձախ աչքը գոցելով, հասցէն կարդաց. Առ Բարձրագոյն իշխան Լուսլի Գուրգիսիւի — Ռազրոկ:

— Այնպէս ուրեմն, անպիտան, Լուսլին կ'երթաս դուն և չես գիտեր թէ ո՞ւր է Ռազրոկ, ի՞նչ, — ըսաւ Պոկուն սպառնալից ակնարկով մը շանթահարելով զԿենսան:

— Հո՛ն կ'երթամ ուր հրամայուած է ինծի, — պատասխանեց պատանին լալով:

— Բանամ նամակը, — հարցուց Զակլուպա: — Կնիք կայ վրան, նամակ մը նուիրական բան է:

— Մեծ Աթամանը ինծի իրաւունք տուած է բոլոր նամակները քննելու: Բաց ու կարգա:

Զակլուպա նամակին կնիքը խորտակեց և կարդաց.

— «Խշխանուհի, ներկայիս գամ ի»
 » մտցնել ձեզի որ Քուտաք հասայ, ուս-
 » կից այս առաւօտ, եթէ Աստուած ու-
 » զէ, պիտի մեկնիմ Սեչիա: Գիշեր ժա-
 » մանակ կը գրեմ, անհանգիստ եմ միշտ
 » որ Պոկունի կամ անոր արբանեակներու
 » ձեռքով ձեզի բան մը կրնայ հանդի-
 » պիլ: Եւ որովհետեւ Կրողիսըոյ կ'ըսէ
 » թէ պատերազմը մօտալուտ է և թէ ուս-
 » միկ ժողովուրդը ոտք պիտի ելլէ, անոր
 » համար կը խնդրեմ որ անմիջապէս
 » լուպլին մեկնիք Հեղինէին հետ, նոյն
 » իսկ եթէ դաշտը դեռ անգնալի է և դուք
 » ստիպուիք ձիով անցնիլ: Ես ուշ կը
 » դառնամ: Կը խնդրեմ որ ընդունիք այս

» խնդիրըս, որպէս զի սիրելւոյս վիճա-
 » կին վրայ ապահով ըլլամ և զինքը նո-
 » րէն տեսնելու ուրախութիւնը հիմակ-
 » ունէ զգամ: Փոխանակ Պոկունին հետ
 » կեղծեօք վարուելու, լաւագոյն է իշխա-
 » նին քով ապաստանիլ՝ որ շուտով լաւ
 » պահակախումբ մը կը դրկէ Ռազլոկ,
 » որով կալուածն ալ ապահովութեան մէջ
 » կը մնայ»:

— Ահ, — բացազանչեց Զակլուպա, — կարծես տեղակալը ախոյեան կանգնիլ կ'ուզէ քեզի դէմ: Ուրեմն երկուքնիդ ալ միեւնոյն աղջկան վրայ սիրահարուեր էք...: Ինչո՞ւ ուրեմն մինչև հիմա ինծի չէիր ըսեր...: Հանգարտէ՛, հանգարտէ՛, եթէ դիտ- նաս ինծի ալ քանի անգամ հանդիպեր է այդ բանը...:

Ասկայն խեղկատակութիւնը շրթունք- ներուն վրայ մնաց: Պոկուն սեղանին դի- մաց անշարժ կեցեր էր, դէմքը տփփոյն և խոժոռ, յօնքերը պռստած, աչքերը հրա- ցայտ:

— Ի՞նչ ունիս, — հարցուց Զակլուպա: Ղազախը տենդոտ՝ շարժեց ձեռքը և խեղդով ձայնով մը.

— Կարգա, — ըսաւ, — կարգա՛, միւս նամակը:

— Հեղինէի՝ երիտասարդ իշխանուն-
ւոյն, ուղղուած է:

— Կարդա՛, կ'ըսեմ քեզի:

Զակլուպա սկսաւ.

« Սիրելի և պաշտելի Հեղինէ, տէր և
» թագունի սրտիս: Հոսկէ՝ ուր կը գրա-
» նուիմ ծառայութեան պատճառաւ, կը
» գրեմ հօրեղբորդ կնոջ, որ շուտով մեկ-
» նիք Լուպին, ուր ապահով կ'ըլլաս
» Պոկունէն և մեր սէրը վտանգի չհան-
» դիպիր... »:

— Բաւական է, — գոռաց Պոկուն և
տեղէն ցատքելով խոյացաւ Կենսանին վը-
րայ:

Դաշոյն մը փայլեցաւ ձեռքին մէջ և
թշուառ պատանին ճիշ մ'արձկելով ին-
կաւ գետին: Դիւահարած յարձրեցաւ Զա-
կլուպայի վրայ, յափշտակեց երկո՞ւ նա-
մակները և գրպանը դրաւ զանոնք:

Զակլուպա օդի շիշը յափշտակեց և
ցատքեց դէպի վառարանը:

— Յանուն Հօր, Որդւոյ և Հոգւոյն
Սրբոյ...: Յիմա՞ր ես կամ դիւահա՞ր...:
Հանդարտէ՛...: Թող տուր գլխուդ պաղ
ջուր լեցնեմ:

— Արի՛ն, արի՛ն, — կը մոնչէր Պո-
կուն:

— Բայց զլուխդ կորսնցուցե՞ր ես, բա-
ւական արիւն չթափեցի՞ր...: Այս թշուա-
ռը հազիւ շունչ կ'առնու...: Աստուած իմ
Տէր...: Ի՞նչ սատանայ մտաւ փորդ...:
Դժոխք թող կլլեն զքեզ, անհաւատ շուն
...:

Այսպէս խօսելով Զակլուպա սեղանին
միւս կողմը անցաւ, Կենսանին վրայ ծռե-
ցաւ, կուրծքը շօշափեց, մէկ ձեռքը բեր-
նին վրայ դրաւ ուսկից արիւն կը հոսէր:

Պոկուն, երկու ձեռքով զլուխը բռնած,
վիրաւորուած գայլի մը պէս կ'ոռնար:
Կատաղութիւնը և սրանեղութիւնը սիրտը
կը բզբռտէին: Յանկարծ վեր ցատքեց,
դէպի դուռը վազեց, աքացիի հարուածով
մը խորտակեց զայն, աներևոյթ եղաւ:

— Երանի՛ թէ զլուխդ ջախջախուէր,
անիծեալ, — մրմոռաց Զակլուպա: — Ե-
րանի՛ թէ սահէիր իյնայիր ու զլուխդ եր-
կու ձեղքուէր: Ի՞նչ գազանային կատա-
ղութիւն. այսպէս բան երբէք չէի տեսած
... շա՛ն մը պէս ափոսները կը կափկա-
փէր ու կը կրճտէր...: Բայց սա թշուառը
կարծես դեռ կ'ապրի...: Փորձենք թե-
րեւս աղէկ ընէ իրեն կաթիլ մը այս օ-
ղիէն. ապա թէ աղէկ չընէ, ըսել է թէ սուս
խօսեցաւ ուսմիկ մէկը չեմ ըսելովը:

Եւ կենսանին գլուխը իրեն ծունկերուն վրայ դնելով, Զակլուպա քանի մի կաթիլ իրեն սիրած ըմպելիքէն թափեց պատանին ղեղնած շրթունքներուն վրայ:

— Տեսնենք ինչ արիւն է երակներուդ մէջ խաղցողը, — կ'ըսէր: — Գինիով ու խնձորօղիով հրէին արիւնը կը խառնուի և կը դառնայ, գեղացիինը՝ վասն զի ծանր է, կը նստի, միայն ազնուական արիւնը կ'եռայ և բոլոր մարմնոյն ջիւղ և կեանք կու տայ: Ամէն ազգեր ալ Աստուծոմէ ընդունեք են զանազան ըմպելիքներ ու բոնցմով կրնան արիւն արիւնէ զանազանել:

Կենսան տկար հառաչանք մ'արձըկեց:

— Ահ, դեռ կ'ուզես: Ո՛չ, սիրելի, թող քիչ մ'ալ ես խմեմ...: Այսպէս...: Իսկ հիմա, որովհետեւ կենաց նշան մը տուիր, զքեզ ախօղը կը տանիմ, անկիւն մը կը դնեմ որ այն գազանը չփարատէ զքեզ: Անախորժ բարեկամ մըն է, զրո՞ղը տանի զինքը. ձեռքը գլխէն աւելի պիտի է:

Զակլուպա, արտաքոյ կարգի ոյժ մը ցուցնելով, վերցուց դիւրութեամբ զկենսան, և դռնէն դուրս ելաւ, հոն Ղազախներ վէգ կը խաղային:

— Է՛յ, ձեզի կ'ըսեմ, — կանչեց. — առէք սա պատանին և չոր խոտի վրայ պառկեցուցէք, և ձեզմէ մէկը թո՛ղ երթայ վարսավիրայն կանչէ:

Հրամանը մէկէն կատարուեցաւ, վասն զի Պոկունին հետ ունեցած բարեկամութիւնը մեծ հեղինակութիւն կու տար Զակլուպայի:

— Փոխ — գնդապետը ո՞ւր է, — հարցուց ապա:

— Զօրանոցը գնաց և մեզի հրամայեց ձիերը թամբել և պատրաստ կենալ:

— Ուրեմն իմ ձիս ալ պատրաստ է:

— Պատրաստ:

— Հոս բերէք...: Երթամ զօրանոցը զինքը գտնեմ...:

— Ահաւասիկ կու գայ նա:

Իրաւցնէ Պոկուն երեցաւ. հրապարակին կողմէն կու գար, իրեն կը հետևէին հարիւր զինուոր կազմ ճամբայ ելլալու:

— Հեծէք, — պոռաց Պոկուն գաւիթը մնացող Ղազախներուն:

— Ամէնքը աճապարեցին կատարելու հրամանը: Զակլուպա մօտեցաւ երիտասարդ Աթամանին և ուշադրութեամբ դիտեց զինքը:

Սրով ու Հրով

— Կը մեկնի՞ս, — հարցուց:

— Այո՞:

— Իսկ ուր արդեօք կ'երթաս:

— Հարսնիքի:

Զակլոպա աւելի մօտեցաւ անոր:

— Ուշ գիր բրածիդ: Քաղաքին պահպանութիւնը քեզի կը յանձնեն, իսկ դուն կը լքանես զայն և Ղազարներն ալ հետդ կը տանիս...: Հրամանի մը հակառակ կը գործես, կը հասկնաս: Ամբօխը ազնուականաց վրայ յարձրեցելու յարմար վայրկենի մը կը սպասէ: Քաղաքը կը կործանես և մեծ Աթամանը կը զայրացնես:

— Կորսուի ինքն ալ, քաղաքն ալ:

— Սակայն գլուխդ վտանգի մէջ կը դնես:

— Թող ըլլայ, ինչ փոյթս:

Զակլոպա հասկցաւ որ պարապ տեղ չունչ կը հատցնէ: Կը գուշակէր Աթամանին ընելիքը, բայց չէր գիտեր թէ անոր հետ երթայ թէ մնայ: Երթալը վտանգաւոր էր, ինչպէս մէկը առանց հունը փնտռելու՝ ջուրը նետուի. մնալը՝ չարագոյն ևս, վասն զի ոսմիկ ժողովուրդը, Սեչիայէն լուր առածին պէս, պիտի սկըսէր ջարդը, բան մը որ արդէն կատարած

կ'ըլլար եթէ չվախէր Պոկունի հեղինակութենէն և հազար Ղազարներէն: Զակլոպա թէպէտ կրնար ինքզինքը մեծ Աթամանին բանակը ձգել, բայց այդ բանը չընելու լաւ պատճառները ունէր: Մարդասպանութեան կամ ուրիշ յանցանքի մը դատապարտութենէ փախած, շատ չէր ախորժեր Չիկրինէն հեռանալ: Հոս ուզածին պէս կ'ապրէր, անխոհեմ հարցմունքներ իրեն չէին ուղղուեր, ամենուն հետ սիրով էր և համամիտ, ազնուականներու հետ, գործակալներու և Ղազար գլխաւորներու հետ:

Իրաւ է որ այս վերջինները քիչ մը ցրուած էին. իսկ ազնուականները՝ մըրկին երկիրդէն, անկիւնները քաշուած. բայց Պոկունը կար որ իրեն բարեկամն էր և խմելու ընկեր: Ողին գիրենք եղբայր ըրեր էր և անբաժանելի: Ղազարը երկու հոգւոյ ծախքը կ'ընէր, Զակլոպա երեք հոգւոյ տեղ սուտ կը խօսէր, և երկուքն ալ կը վայելէին:

Հիմա հարկ էր կամ Չիկրին մնալ և վիզը ռամկին դանակին տակը դնել, կամ մեկնիլ Պոկունին հետ...:

Զակլոպա երկրորդը ընտրեց:

— Գիտեմ թէ ի՞նչ չուանէ փախած մըն ես, — ըսաւ, — ճար չկայ, հետգ կու գամ: Թերեւս բանի մը գամ, եթէ ուրիշ բանի չգամ գեթ չափի մէջ կը պահեմ զքեզ: Ես ու դուն ենք՝ ինչպէս ձուկն ու ջուրը...: Սակայն այսպիսի բան մը քեզմէ չէի սպասեր...:

Պոկուն պատասխան չտուաւ: Կէս ժամ վերջ երկու հարիւր Ղազախ պատերազմելու վիճակի մէջ էին: Պոկուն առջեւն կը ձիավարէր, անմիջապէս իրեն կը հետեւէր Զակլոպա:

Հրապարակի վրայ, հոս հոն հաւաքուած զիւղացիներ, փափսալով ճամբայ կու տային անոնց, կը ջանային գուշակել թէ ո՞ւր կ'երթան և թէ շուտ պիտի դառնան... թէ բնաւ երբէք:

Պոկուն լուռ էր և մտախոհ, մոայլ գիշերի նման: Ղազախները՝ պատրաստ աւոր ետեւէն երթալու մինչև իսկ աշխարհիս ծայրը, ուր երթալը չէին հարցնել: Տնիւրները անցաւ և Լուպլինի ճամբուն վրայ ելաւ: Չիերը քառասմբակ կ'արշաւէին փոշոյ ամպեր բարձրացնելով, և որովհետև օրը տաք էր, չարաչար քրտներ էին: Կարգերը աւրեցին, կամաց երթալ

սկսան: Պոկուն միշտ առջեւն կ'երթար, իսկ Զակլոպա խօսիլ ուզելով՝ անոր մօտեցաւ: Երիտասարդ Աթամանին դէմքը աւելի խաղաղ էր, բայց մեռելատիպ: Հեռաւորութիւնը՝ ուր երթալու նըպատակն ունէր, Գակամիլքի միւս եզերքը, ձիարշաւը, դաշտին ազատ օդը, Սքշեդուցքի նամակներուն բորբոքած բարկութիւնը քիչ մը հանդարտեցուցեր էին:

— Տաք է, — ըսաւ Զակլոպա: — Կըտաւէ զգեստով իսկ մարդ կը ճաթի...: Բնաւ հով չի փչեր...: Պոկուն, էյ, Պոկուն, քեզի հետ կը խօսիմ:

Աթամանը սև և թափանցող աչքերը անոր դարձուց կարծես նոր արթնցաւ:

— Մտիկ ըրէ, տղաս, զգուշ կեցիր սևամաղձութեան հիւանդութենէն չըրունուիս, ապա թէ ոչ բանդ վատ է: Լեարդէն ըղեղը ճամբան կարճ է, և այն ատեն երթաս բարով բանաւարութիւն: Այդչափ փափկասիւրտ չէի գիտեր զքեզ...: Բսել է թէ Մայիս ամսոյ մէջ ծներ ես՝ որ Աստղեան ամիսն է: Այն ամսոյն մէջ ծնած մարդիկ աւելի բան զայլս կը սիրահարուին: Բայց միայն նա է երջանիկ որ գիտէ ինքզինքը սանձել: Ուստի, բա-

րեկամ, մտիկ ըրէ ինծի, մէկդի թող վը-
րէժխնդրութիւնը: Զայրանալու իրաւունք
ունիս, չեմ ուրանար, սակայն աշխարհիս
վրայ միայն մէկ աղջիկ կայ արդեօք:

— Մէկ հատ, աշխարհիս վրայ միակ,
— ըսաւ Պոկուն, աւելի իրեն մտածմանց
պատասխանելով քան Զակլոպայի խօս-
քերուն:

— Լաւ, եթէ այդ մէկը ուրիշի մը
զարնուեր է, անկէց ինչ օգուտ քեզի...:
Կ'ըսուի թէ սիրտը կամաւոր զինուորի մը
կը նմանի, իրեն հաճելի եղող զրօշակին
տակ կը զինուորի...: Այս ալ կայ որ
աղջիկը ազնուական է. Գուրգիւսի չնները
իշխանական սերունդ են...:

— Գրո՞ղը տանի քու ազնուականու-
թիւնդ, արիւնը ու մագաղաթեայ վաւերա-
գիրը: Ահաւասիկ իմ ազնուականութիւնս,
— և Պոկուն ձեռքը սուրբին տարաւ, — ա-
հա իմ վաւերագիրերը, իմ իրաւունքս,
ահաւասիկ հաւատարիմ բարեկամը...: Ահ,
մատնիչներ, անիծեալ ցեղ: Ղազարսը
լաւ էր երբ միասին խորիմ կ'երթար,
կը կողոպտէր թուրքը և աւարը կը բաժ-
նէր...: Այո՛, այնատեն ամէնքը վրաս
կը գուրգուրային, զիս որդի կ'անուանէին,

աղջիկը ինծի կը խոստանային...: Իսկ
հիմա...: Հիմա ազնուական մը մէջ տեղ
կ'ելլէ, Ղազարին երեսը նայող չկայ, ա-
նոր սիրտը կը քաշեն կը հանեն ուրիշի
մը տալու համար... Իսկ դուն, Ղազարս,
խոնարհէ...: Սպասէ, Ղազարս, համբերու-
թիւն, Ղազարս...:

Զայնը կը դողդղար, ակունքերը կը
կրճտէին, հեւալով կուրծքը կը ծեծէր:
Զակլոպա սպասեց որ հանդարտի:

— Ինչ է ըրածդ, բարեկամ... համ-
բերութիւն...: Ինչպէս պիտի վարուիս:

— Ղազարի պէս:

— Կը հասկնամ, կը տեսնեմ: Բայց
խնդիրը հոն չէ: Դուն գիտես որ այն
տեղը վիսնիովիեցքի իրաւասութեան
տակն է և Լուսլին ալ հեռու չէ: Սքշե-
ղուցքի իշխանուհւոյն կը գրէր հոն ապա-
ւինել. ուրեմն ըսել է թէ անոնք իշխա-
նին պաշտպանութեան տակն են, և իշ-
խանը, լաւ գիտես, ճշմարիտ առիւծ մըն
է...:

— Խանն ալ անոր պէս առիւծ մըն էր,
բայց ես անոր քթին տակ քաղաքը այրե-
ցի:

— Այդ ինչ գաղափար է քու գաղա-

փարդ, անմիտ: Կ'ուզես իշխանին հետ
կուրիլ...:

— Խմիելնիցքի արդէն Աթամաններու
դասը տուաւ: Ինչ պիտի ընէ ինծի ձեր
իշխանը:

Չակլոպա սկսաւ լրջօրէն մտածել:

— Թշուառութեանս, այդ ըսածդ ապրա-
տամբութիւն կը հոտի՝ որուն հետեւանքն
է դահիճ, կախաղան, չուան: Գեղեցիկ
երրորդութիւն՝ որով մարդ բարձր կ'ելլէ
եթէ չներթար հեռու: Յայտնի է թէ Գուր-
ցիեվիչներն անգործ պիտի չկենան:

— Ինչ փոյթս.... կամ իրենք կը կոր-
սուին կամ ես: Իրենց համար հոգիս տա-
լու պատրաստ էի, վասն զի եղբոր պէս էին
ինծի հետ, ինչպէս իշխանուհին մօր տեղ
էր ինծի...: Հաւատարիմ շան մը պէս
անոր աչքերուն մէջ կը նայէի: Երբ Բա-
սիլիոս Թաթարներուն ձեռքը ինկաւ, ո՞վ
գնաց խրիմ գինքը ազատելու. ես: Ես
գիրենք սիրեցի և գերիի պէս իրենց ծա-
ռայեցի, յուսալով վաստկիլ այն աղջիկը:
Իսկ իրենք, զիս գերիի պէս մէկդի կը
նետեն, ինծի չարիք կը հատուցանեն...:
Լաւ ուրեմն ես հիմա կ'երթամ շնորհակալ
ըլլալու իրենց սեղանէն կերած հացիս

համար... վերջը Ղազարիօրէն կը հատու-
ցանեմ իրենց...: Գիտեմ ընելիքս, հոգ
մի՛ ընել:

— Ուրեմն, ստուգիւ իշխանին դէմ
զէնք վերցնել պիտի համարձակիս:

— Եթէ աղջիկը ինծի տուած ըլլային,
հաւատարիմ կը մնայի ձեզի Լեհերուդ,
ձեր բարեկամը, ձեր սուրը կ'ըլլայի, անձ-
նանուէր կենաց և մահու չափ...: Կ'առ-
նէի իմ Ղազարիներս, ուրիշ ալ կը հա-
ւարէի և Խմիելնիցքիի ու բոլոր Զարո-
րոփներու դէմ կ'երթայի...: Չանոնք իմ
ձիուս ոտքերուն տակ կը ջախջախէի, և
վարձը ալ չէի պահանջեր...: Ինչ բանի
պէտք ունիմ...: Բայց հիմա, հիմա...:

— Հիմա, յիմարեր ես:

Պոկուն լոց, մտրակեց ձին և առաջ
խոյացաւ: Չակլոպա սկսաւ մտածել թէ
ինչպիսի անել լարիւրինդոսի մը մէջ ինկեր
է: Տարակոյս չկար որ Պոկուն վրէժ պի-
տի լուծէր Գուրցիեվիչներէն և բռնի պի-
տի յափշտակէր աղջիկը: Չակլոպա կ'ու-
զէր անոր օգնել: Այսպիսի դէպքեր Ուզբա-
նիոյ մէջ յաճախ կը հանդիպէին և որոնք
գէշ հետեւանք մը չէին ունենար: Ստոյգ
է որ եթէ յանցաւորը ազնուական մ'ըլ-

լար, քիչ մը վտանգաւոր էր գործը, բայց Ղազարի մը գտնել և ձերբակալել դիւրին բան չէր։ Գործը գլուխ հանելէն վերջ, Ղազարը անշէն անապատին մէջ կ'ապաստանէր, ուր ոչ ոք կարող էր իրեն դաչիլ։ Իսկ երբ Թաթարաց հետ պատերազմ մը ծագէր, մէջ տեղ կ'ելլէր, վասն զի այն ատեն անգոր էր օրէնքը։ Այսպէս Պոկուն կրնար ինք զին ը ազատել, հետեւաբար պատճառ մը չկար որ Զակլուպա անոր օգնէ, և վային կէսը իրեն գլուխը թափէ։ Դարձեալ ինքը ազնուական ըլլալով, անպատշաճ էր Ղազարի մը հետ միանալ ընդդէմ իրեն պէս ազնուականի մը, մանաւանդ որ կը ճանչնար զՔըշեղուցքի և շատ անգամ միասին խմեր էր։ Թէպէտ կատարեալ խարերայ, սակայն օրէնք մը կը ճանչնար Զակլուպա։ Զիւրիւնի գինետոններու մէջ Պոկունի և միւս գլխաւորներուն հետ խմելու սիրով կ'երթար, վասն զի, ի նկատի առնելով Ղազարի սպառնալիքները, զանոնք իրեն բարեկամ պահելը լաւ կը սեպէր. սիրելի էր իրեն մորթը, թէպէտ ծակծկուած...։ Իսկ հիմա, Պոկունի հետ ունեցած մտերմութեան պատճառաւ, շատ առաջ գնացած կը գտնար ինք

զինքը։ Յայտնի էր թէ, Պոկուն իշխանին սիրելի մէկուն նշանածը եթէ առեւանգէր, նովին իսկ գործով զիշխանը նախատած կ'ըլլար, հետեւաբար իրեն կը քնար խմիելներէի դիմել և ապստամբութեան մէջ նետուիլ։ Սակայն այս բանին մէջ Զակլուպա, Պոկունի գեղեցիկ աչքերուն համար, բացարձակապէս չէր ուզեր մասնակցիլ։ Կը վախէր իշխանէն՝ ինչպէս կըրակէ։

— Անէծք. — կը մըմար, — ես որ վարպետորդի և խորամանկ եմ, այս մարդուն խաղալիք պիտի ըլլամ։ Թո՛ղ շանթաւար ըլլայ ինքն ալ իրեն կանացի դէմքն ալ...։ Ինչ շնորհը հարսանեաց։ Թո՛ղ կորսուին բոլոր Գուրցիեվիչները և իրենց կիներն ալ մէկտեղ։ Ինչ կը խառնուիմ ես...։ Դա խմէ, ես գինովնամ...։ Կ'ուզէ թող ամուսնանայ սատանային հետ, իմ ինչ փոյթս...։ Եթէ Պոկունին ընկեր ըլլամ, տարակոյս չկայ որ վիսնիովիեցքի զիս ողջ ողջ մորթագերծ կ'ընէ. եթէ չընկերեմ, Պոկուն մարդ մըն է՝ որ կաշիս կրնայ հանել։ Այսպիսի չուանէ փախածներու հետ բարեկամանալէն չարադոյն բան չկայ։ Բայց ինծի ալ լաւ եղաւ. ո՞վ կը բռնա-

դատէր զիս ուրիշներու գործին մէջ խառնուելու.... հիմա՝ սա տակս եղող ձիուն կաշին մէջ եթէ գտնուէի, լաւագոյն էր, քան իմ կաշիս մէջ... Տեսնենք ո՞վ պիտի հանէ զայն վրայէս:

Չակլուպա՝ իրեն տխուր կացութեան վրայ մտածելով, պաղ բրտինք կը թափէր: Անտանելի էր տաքը. ձին՝ աղէկ բտուած, հովի պէս կը թռչէր, թէպէտ վրան նստողը փետուրի մը չէր նմաներ: Աստուած իմ. ինչ չէր տար արդեօք զըտնուելու համար զով տեղ մը, պաղ գինիի մը շիշին դիմաց, փոխանակ սրարշաւ երթալու անշէն անասպատին հրատապ աբեւուն տակ:

Թէպէտ կ'աճապարէր Պոկուն, սակայն հարկ էր յոգնած ձիերուն քիչ մը հանգիստ տալ: Պոկուն՝ հանգչելու ժամանակը պարապ չանցուց, որոշ հրամաններ տուաւ իրեն Ղազախներուն, վասն զի մինչև այն վայրկեանին ոչ ոք գիտէր թէ ո՞ւր կ'երթան: Չակլուպա միայն վերջին բառերը լսեց.

— Սպասեցէք ատրճանակի հարուածին:

— Լաւ, — պատասխանեցին Ղազախները:

— Իսկ դուն, — դարձաւ Պոկուն Չակլուպայի, — ինծի հետ առաջ եկուր:

— Ե՛ս, — հարցուց սա չժածկելով տոգոհութիւնը: — Գիտես որ զքեզ կը սիրեմ. տես քեզի համար կիսով չափ բրտներ եմ, միւս կէսն ալ կը բրտնիմ, վնաս չունի... Դուն և ես կը նմանինք ճանկի ու չուանի... Եւ եթէ միասին դժոխք իջնանք, նուազ չարիք. վասն զի հոն ասկէ աւելի տաք չի կրնար ըլլալ:

— Յառաջ:

— Գահավիժարար:

Սրարշաւ ընթացքը վերսկսան, անոնց ետեէն Ղազախները, բայց ասոնք՝ որովհետեւ իրենց առաջնորդին պէս տագնապ մը չունէին, շուտով ետ մնացին և անբեւոյթ եղան բոլորովին:

Պոկուն և Չակլուպա քովէքով քառասրմբակ կ'ընթանային, երկուքն ալ մտախոհ: Չակլուպա ընչացէները կը խածնէր, կը մրմռար, ծուռ ծուռ ընկերով կը նայէր՝ որուն դէմքին վրայ կատաղութիւնը միշտ նկարուած էր:

— Տարօրինակ բան, — կը մտածէր Չակլուպա, — իրեն պէս գեղեցիկ երիտասարդ մը չէ կըցեր աղջկան սիրտը վաստ:

կիլ: Թէպէտ Ղազար, բայց համբաւաւոր ասպետ մըն է և փոխ — գնդապետ. ուշ կամ կանուխ, ազնուական կ'ըլլայ, եթէ ապստամբներուն հետ չմիանայ...: Իսկ Սքշեդուցքի, կարելի է թէ ըլլայ կատարեալ ասպետ մը, չեմ ուրանար, բայց ինչ բաղդատութիւն ասոր հետ: Ա՛հ, երբ մէկ մէկու դէմ ելլեն, այն ատեն տեսնելու արժանի բան է...: Երկու առաջին կարգի ասպետներ...:

— Պոկուն, — հարցուց յանկարծ, — դուն լաւ կը ճանչնաս Սքշեդուցքին:

— Ա՛յ, — համառօտ պատասխանեց Ղազար:

— Կարծր ոսկոր մըն է, գիտես: Իմ այս աչքովս տեսայ թէ ինչպէս Չափլինսքիի գլխովը դուռ մը խորտակեց: Կ'ըսեմ քեզի ճշմարիտ Գողիադ մըն է:

Պոկուն պատասխան չտուաւ և նորէն երկու ձիաւորները իրենց մտածմանց մէջ ընկղմեցան: Քանի մը ժամեր անցան: Արեւը մարը կը մտնէր. արեւելքի դիէն զով հով մը կը փչէր: Զաւլուպա գայլու մորթէ գլխարկը հանեց, ձեռքով բլրանաթոր ճակատը սրբեց ինք իրեն խօսելով:

— Այո՛, այո՛, ընելու գործ մը չկայ:

— Ինչ կ'ըսես, — հարցուց Պոկուն քունէ արթնցողի մը պէս:

— Կը մթննայ կ'ըսեմ: Դեռ շատ ճամբայ կայ:

— Ա՛յ, շատ ճամբայ չկայ:

Իրաջնէ, կէս ժամ վերջ գիշեր էր: Ժայռերուն մէջ մտան՝ որոնց խորը լոյս մը կը փայլիւէր:

— Խաղլոկն է, — ըսաւ Պոկուն:

— Այո՛...: Պրբ... ինչպէս ցուրտ է անտառին մէջ:

— Ապաստե՛ք, — ըսաւ Պոկուն ու ձին սանձեց:

— Զաւլուպա անոր նայեցաւ: Աթա՛մանին աչքերը կրկին ջահերու պէս կը վառէին: Երկու ձիաւորները խրամին եւ վերքը վայրկեան մը անշարժ կեցան: Հեռուն վերջապէս ձիերու խրխինջը լսուեցաւ: Պոկունի Ղազարներն էին: Պոկուն յիշնապետին ահանջէն քանի մը խօսք փսփսաց, Ղազարները կեցան:

— Յառա՛յ, — պոռաց Պոկուն Զաւլուպայի:

Քիչ վերջ դղեակին սև շէնքն երեցաւ, երեցան նաև մերձակայ շէնքերը: Գաւթին մէջ լուռ էր ամէն բան. շունները չէին հաշեր: Լուսինը մոայլ շէնքին վրայ արծաթեայ

նուրը քող մը կը տարածէր : Պարտէզին ծաղկած կեռասենիներու և խնձորենիներու անուշ հոտը կու գար : Անուշ, հիանալի զիշեր մըն էր . երկույթին կը պակսէր միայն երաժշտութեան ձայնը՝ գեղեցիկ իշխանուհւոյն պատուհանին տակ՝ ուր դեռ կը փայլէր լոյսը : Չիաւորները դրան մօտեցան :

— Ո՞վ է, — հարցուց պահապանը :

— Չիս չե՞ս ճանչնար, Մաքսիմոս :

— Ահ, Ձեր Տէրութիւնը : Օրհնաւ ըւլայ Տէր Աստուած :

— Յաւիտեանս յաւիտենից . . . : Բայ . . . : Ի՞նչ նորութիւն կայ :

— Ամենքը աղէկ են : Բաւական ժամանակ է որ Ձեր Տէրութիւնը այս կողմերը չի հանդիպիր :

Դռները ճոնչեցին : Շարժական կամուրջը իջաւ խրամին վրայ և երկու ձիաւորները զաւիթ մտան :

— Դռները մի՛ գոցեր, կամուրջն ալ մի՛ բարձրացներ : Քիչ ժամանակէն կը մեկնին . . . :

— Այդպէս անապարանօք : Թէ ալ՝ դեօք Ձեր Տէրութիւնը քիչ մը կրակի համար եկեր է :

— Այո՛, կրակ . . . : Չիերը ցցին կապէ՛

Բ.

Գուրցիեմիչները նախասենեակին մէջ կ'ընթերէին . այս սենեակը տանը ամբողջ երկայնութեամբ կը տարածուէր, զաւիթէն մինչև պարտէզ : Պոկուն և Զակլոպա երբ երեւցան, ամէնքը ոտքի ելան : Իշխանուհւոյն գէմքին վրայ ոչ միայն զարմանք, հապա նաեւ վախ տեսնուեցաւ : Երիտասարդ իշխաններէն Սիմէոն և Նիգոլա ներկայ էին :

— Պոկուն, — բացագանչեց իշխանուհին, — դուն հո՞ս :

— Եկայ յարգանքներս ընելու քեզի, մայրիկ : Արդեօք ներկայութիւնս անախօ՞րժ է քեզ :

— Գոհ իմ զքեզ տեսնելու, այո՛, բայց կը զարմանամ : Լսեր էի որ Չիկրին ես : Քեզի հետ զմեզ պատուողը ո՞վ է :

— Զակլոպա, իմ բարեկամս է, ազնուական մը :

— Գալուստը բարի՛, — ըսաւ իշխանուհին :

Սրով ու չրով

— Գալուստը բարի, — կրկնեցին Սիմէոն և Նիգոլա:

— Անակնկալ հիւր մը թաթարէ մը գէշ է, — ներումն խնդրելով ըսաւ Զակլուպա, — սակայն Ս. Գրոց մէջ գրուած է. «պանդուխտին բնակարան տուէք. անօթին կերակրեցէք, ծարաւ եղողին ջուր տուէք»:

— Հրամայեցէք նստեցէք, — խնդրեց իշխանուհին: — Շնորհակալ եմ ձեր այցելութեան համար...: Սակայն Պոկուն, իրաւ որ չէի սպասեր քեզի...: Թերեւս ըսելիք մ'ունիս ինծի...:

— Թերեւս, — պատասխանեց պաղ կերպով Ղազարը:

— Ինչ ուրեմն, — հարցուց այլայլած աչառաւ տանտիրկինը:

— Վերջը կը խօսինք, թող որ քիչ մը շունչ առնենք: Ուղղակի Զիկրինէն կու գանք առանց հանգիստ առնելու, շատ յոգնած ենք:

— Այդչափ շատ կը փափաքէիր զմեզ տեսնել:

— Եւ ձեզմէ զատ ուրիշ զո՞վ տեսնելու փափաք պիտի ունենամ...: Եւ... Զրիորդ իշխանուհին ինչպէս է:

— Աղէկ է:

— Կը փափաքէի զինքը տեսնել:

— Կը քնանայ:

— Կը ցաւիմ: Շատ երկայն պիտի չմնամ հոս:

— Ո՞ւր կ'երթաս:

— Գիտես... պատերազմ: Բանի մը ժամանակ չկայ: Ամէն վայրկեան կրնայ հրաման գալ բանակ երթալու: Սակայն մեղք որ Զարորոթիներու հետ է պատերազմը: Բանի՛ քանի՛ անգամ միասին կողոպտեր ենք թուրքերու տուները. քանի՛ անգամ ուրախ զուարթ սեղանակից եղեր ենք...: Իսկ հիմա, յանկարծ, թշնամի կ'ըլլանք:

Իշխանուհին երազ նայուածք մը նետեց Պոկունին վրայ: Կասկած մը մտքէն անցաւ որ Պոկուն ապստամբներու հետ կ'ուզէ միանալ և թերեւս եկեր է երևտասարդ իշխանները համոզելու:

— Քու գիտաւորութիւնդ ինչ է, — հարցուց:

— Դեռ չեմ գիտեր...: Բայց բարեկամներու դէմ կռուիլը խիստ է:

— Մենք ալ դեռ չենք գիտեր ընելիքնիս, — ըսաւ Սիմէոն:

— Խմբի խմբի մատնիչ է, — աւելցուց Նիգոլա:

— Մահ մատնիչներուն, — պոռաց Պոկուն:

— Եւ թող դժոխք կլեն զիրենք, — վերջացուց Զակլոպա:

— Այսպէս է աշխարհք, — խօսքը առաջ տարաւ Պոկուն: — Այսօր բարեկամ մ'ունիս, վաղը բարեկամդ ֆուդա կ'ըլլայ քեզի համար: Ոչ ոքի վրայ կարելի չէ վստահիլ:

— Ի բաց առեալ պատուաւոր մարդիկը, — ըսաւ իշխանուհին:

— Կ'ենթադրուի, միայն պատուաւոր մարդուն կարելի է վստահիլ: Անոր համար ես վստահ եմ ձեր վրայ, և կը սիրեմ զձեզ, վասն զի գիտեմ որ պատուաւոր էք և ոչ մատնիչ...:

Պոկունի ձայնին մէջ այնպիսի ահաւոր շեշտ մը կար, որ վայրկեան մը խոր լռութիւն տիրեց: Զակլոպա ողջ աչքը պզտիկ ցընելով իշխանուհւոյն կը նայէր, իսկ իշխանուհին անթարթ Աթամանը կը դիտէր:

— Պատերազմի կ'երթայ մարդ, — առաջ տարաւ սա խօսքը, — ոչ ապրելու,

այլ մեռնելու համար, ուստի ասպարէզ մտնելէս առաջ ուզեցի զձեզ տեսնել...: Ո՛վ գիտէ թէ կը դառնամ. իսկ դուք անշուշտ շատ պիտի ցաւէիք վրաս...: Դուք իմ բարեկամներս էք, այնպէս չէ՛:

— Այո՛, պզտիկութենէդ զքեզ կը ճանչնանք:

— Դուն մեզի եղբոր տեղ ես, — յաւել Սիմէոն:

— Դուք, թէպէտ իշխաններ, չարհամարհեցիք Ղազարը և ձեր յարկին տակ ընդունեցաք զինքը... և ձեր սերունդէն եղող աղջիկը իրեն խոստացաք տալ: Գիտէիք թէ նա Ղազարին համար կեանքէն վեր էր, և զթացիք վրաս...:

— Հիմա այդ բանին վրայ խօսիլը աւելորդ է, — ըսաւ աճապարանօր իշխանուհին:

— Ո՛չ մայրիկ, աւելորդ չէ. դուք իմ բարերարներս էք. ես աղաչեցի այս ազնուական բարեկամիս որ զիս որդեգրէ և իրեն անունը ինծի տայ, որպէս զի դուք Ղազարի մը հետ խնամութիւն ընելով չանպատուութիւն: Զակլոպա յանձն առաւ և միասին պիտի աշխատինք բարձրագոյն Ատենէն ազնուականութեան վա-

ւերական թուղթերը ձեռք բերելու... Պատերազմը լմննալէն վերջը պիտի խնդրեմ մեծ Աթամանէն որ ինքն ալ ի նպաստ ինծի բարեխօսէ։ Չեչիովսքի ալ անոր բարեխօսութեամբը ազնուական եղաւ։

— Աստուած յաջողէ, — ըսաւ իշխանուհին։

— Ծնորհակալ եմ, անկեղծ բարեկամներս։ Բայց, պատերազմի երթալէն առաջ՝ կ'ուզէի մէյ մ'ալ լսել ձեզմէ՝ որ խնդիրքս պիտի ընդունիր և ձեր տուած խօսքը իբրեւ նուիրական պիտի պահէք։ Ազնուականի մը խօսքը հովը չի տանիր, և դուք ազնուական էք, մանաւանդ թէ իշխան։

Պոկուն ծանր կը խօսէր, հանդիսաւոր կերպով. սակայն խօսքերուն մէջ սպասնալիքը ծածկուած էր։ Պատաւ իշխանուհին և որդիքը ակնարկ մը փոխանակեցին։ Ամէնքը լուռ էին։ Թէպէտ զեռ լուսանալու շատ ժամանակ կար, հոն գաւազանի վրայ թառած բազէն ճչաց. միւսները պատասխանեցին անոր։ Արծիւը արթնցաւ, թեւերը թօթուեց և կանչեց։ Խոշոր վառարանին կրակը մարած էր կէս մը։ Տխուր ստուեր մը կ'իջնար սենեկին վրայ։

— Նիգոլա, — ըսաւ իշխանուհին, — կրակին վրայ փայտ դիր։

Երիտասարդ իշխանը հնազանդեցաւ։

— Ուրեմն, — հարցուց Պոկուն, կը հաւանիր։

— Հեղինէին պէտք է հարցնել։

— Ինքը թո՛ղ իրեն համար խօսի, դուք ձեզի համար... Կը հաւանիր։

— Կը հաւանինք, — պատասխանեց իշխանուհին։

Իշխանները հաստատեցին իրենց մօրը խօսքը։

Պոկուն ոտքի ելաւ, և Զակլոպային դռնաւով, հնչիւն ձայնով ըսաւ.

— Հիմա՛, պարոն Զակլոպա, դուն ալ քեզի համար խնդրէ աղջիկը... կարելի է թէ քեզի ալ տան։

— Ի՛նչ, Պոկուն, գինով ես, — պոռաց իշխանուհին։

Փոխանակ պատասխանելու, Պոկուն գրպանէն հանեց Սըշեղուցքիի նամակը ու ըսաւ Զակլոպայի.

— Կարգա՛, թո՛ղ լսեն։

Զակլոպա նամակը առաւ և սկսաւ կարդալ։ Խոր լուռութիւն մը տիրեց։ Երբ լրջացուց, Պոկուն թեւերը խաչածեւ կուրծքին վրայ ծալեց։

— Ուրեմն որո՞ւն պիտի տաք աղջիկը:

— Պոկո՞ւն:

— Ա՛հ, մատնիչներ, նենգաւորներ, մարդասպաններ, Յուդայի ցեղ. — բացա՜ր զանչեց զողջոջուն ձայնով Ղազարը:

— Առէ՛ք սուրերը, — պոռաց իշխանունին:

Երկու Գուրցիկները դէպի պատը ցատեցին և զէնքերը առին:

— Կամաց, հանդարտէ՛, — կը կրկնէր Զակլոպա:

Սակայն դեռ վերջին խօսքը բերնէն դուրս չէր ելած, Պոկուն մէջքէն ատրճանակ մը հանեց և շատ մօտէն պարպեց զայն իշխաններէն մէկուն վրայ:

— Աստուած իմ, — հառաչեց Սիմէոն և թեւերը շարժելով քանի մի քայլ առաւ ու տապալեցաւ:

— Օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն, — պոռաց իշխանունին յուսահատ:

Նոյն վայրկենին սանդուխին վրայ, պարտէզին մէջ ուրիշ հարուածներ աւսուեցան, դռները ու պատուհանները խորտակուեցան և Ղազարներու խումբ մը նախասենեակը խուժեց:

— Մահ, մահ, — կ'որոտային վայրագ ձայներ:

Գաւիթին մէջ օգնութեան կանչող զանգակը կը հնչէր: Թոշունները սարսափահար կը ճչային. զէնքի, հառաչանաց, հարուածներու, կործանման շառաչը փոխանակեց նիրհող տան քիչ մ'առաջուան անդորրութեան: Պատաւ իշխանունին, զայլու մը պէս ոռնալով, ինկաւ Սիմէոնին մարմնոյն վրայ՝ որ վերջին շունչը տալու վրայ էր, սակայն Ղազարներէն երկուքը, քաշելով անոր մազերէն, մեկդի նետեցին զինքը: Նիզովա, կոնակը պատին տուած, առիւծի մը պէս ինքզինքը կը պաշտպանէր:

— Հեռացէ՛ք, — հրամայեց Պոկուն զիշխանը տագնապեցնող Ղազարներուն:

Ղազարները կարծեցին թէ Աթամանը երիտասարդին կեանքը ազատել կ'ուզէ: Սակայն Պոկուն, սուրը բարձրացուցած, խոյացաւ իշխանին վրայ: Ահաւոր էր մենամարտը: Իշխանունին՝ որուն մազերէն բռներ էին չորս երկաթեայ ձեռքեր, բերանը բաց հրացայտ աչքերով կը դիտէր: Երիտասարդ իշխանը յարձակեցաւ Ղազարին վրայ՝ որ զինքը սենեակին մէջ տեղը բերաւ: Յանկարծ կեցաւ Պոկուն, թեւ վը հարուած մը ի դերեւ հանեց և պաշտ-

պանդականէն յարձակողականի անցաւ։
 Ղազարները, շունչերնին բռնած, սուրերը
 վար խոնարհեցուցած, անշարժ, մենամար-
 տին ընթացքը կը դիտէին։ Կը լսուէր
 միայն կռուողներուն հեւքը, ափոյներու
 կրճտումը, սուրերու շկահիւնը և մէկմէկու
 զարնուելու ձայնը։ Վայրկեան մը թուեցա-
 թէ Պոկուն չիկրնար դիմադրել երիտաւ-
 սարդին հերակլեան ուժին և նորէն տեղիք
 կու տայ։ Ուժասպառութենէ դէմքը դալկա-
 հար և ցամքած էր։ Նիգոլա հարուած հա-
 րուածի վրայ կ'իջեցնէր, փռիի ամպ մը
 կը բարձրանար, և անոր մէջէն Ղա-
 զարները տեսան որ Պոկունին երեսէն
 արիւնը կը հոսէր։ Սակայն յանկարծ
 քովնտի ցատքեց, իշխանին հարուածը հա-
 զիւ դպաւ իրեն, բայց որովհետեւ սաստիկ
 թափով էր հարուածը, Նիգոլա դէպի առաջ
 գլորեցաւ, և այն կէտին Պոկուն սուրի
 հարուած մը իջեցուց վզին։ Իշխանը շան-
 թահար գետին փռուեցաւ։ Ղազարներուն
 ուրախութեան աղաղակները իշխանուհոյն
 գազանային ոռնոցին խառնուեցան։ Կոխ-
 լմեցեր էր։ Ղազարները պատերուն վրայէն
 կախուած զենքերուն վրայ յարձրեցան,
 մէկ մէկու ձեռքէ կը յափշտակէին թան-

կազին սուրերը և դաշոյնները, կը կոխկո-
 տէին իշխաններուն և Նիգոլայի սպանած ի-
 րենց ընկերներուն դիակները։ Պոկուն բաց-
 արձակ ազատութիւն տուաւ անոնց։ Ինքը
 այն դրան դիմաց կեցեր էր՝ ուսկից Հե-
 ղինէի սենեակները կ'երթցուէր։ Դալկահար
 դէմքէն արիւն կը հոսէր։ Անհանգիստ մերթ
 Նիգոլայի, մերթ Սիմէոնի դիակները կը
 դիտէր, երբեմն աչքերը կը դարձնէր իշ-
 խանուհոյն տոգոյն երեսին։ Ղազարնե-
 րը, միշտ մագերէն բռնած, ծունկերնուն
 տակ կը ճգմէին զանիկա, մինչդեռ նա
 կը գալարէր, ազատիլ կ'ուզէր որդւոց
 դիակներուն քով երթալու համար։

Սենեակին յատակը արեան լիճ մը դար-
 ձեր էր դիակներով ծածկուած, վառօդի
 ծուխը շնչասպառ կ'ընէր, պատերը քա-
 կուած, կործանուած, թռչուններն իսկ ըս-
 պաննուած։

Յանկարծ այն դուռը՝ որուն դիմաց կե-
 ցեր էր Պոկուն, բացուեցաւ. սեամին վրայ
 երեւցաւ կոյր Բասիլիոս, քովը Հեղինէ,
 սպիտակ հագուած, բայց դէմքը զգեստէն
 աւելի սպիտակ։ Բասիլիոս երկու ձեռքով
 խաչը բռնած կը բարձրացնէր։ Խառնա-
 կութեան, զինուոց շառաչին, կայծակնա-

ցայտ աչքերու մէջ տեղ, իշխանը՝ բարձր հասակովը, երիթացեալ դէմքովը, խառնակ մոխրագոյն մազերովը, երեսին վրայ, աչաց փոխարէն երկու սեւ ծակերովը, աննկարագրելի վսեմ տեսարան մը կը ներկայացնէր։ Ուրուական մըն էր, կարծես, ոգի մը՝ որ գերեզմանական պատանքը մեկդի նետած, եկեր էր պատժելու ոճիրը։ Լսեցին աղաղակները։ Ղազախները, խորհրդաւոր սարսափէ մը բրունուած, մեկդի քաշուեցան, իշխանին մեղմ և տխուր ձայնը միայն լռութիւնը կը կոտրէր։

— Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սբարոյ, և Անարատ Մօրն Աստուծոյ։ Դուք, ո՛վ մարդիկ, որ հեռաւոր աշխարհներէ կու գաք, խօսեցէք, դուք Աստուծո՞յ կողմանէ կու գաք. մեզի աւետի՞ս կը բերէ՞ր առաքեալ էք։

Գերեզմանական լռութիւն մը պատասխան եղաւ Բասիլիոսի խօսքերուն, որ դանդաղ խաչը այս կողմը և այն կողմը պտտեցնելով առաջ տարաւ խօսքը.

— Վա՛յ ձեզի, եղբայրներ, վասն զի ով որ պատեհազմ կը սկսի, շահու կամ վրէժխնդրութեան ոգւով, նա յաւիտեանս

պիտի դատապարտուի...։ Վա՛յ ձեզի, եղբայրներ, վա՛յ ինձի։

Եւ խոր հառաչանք մը թռաւ կուրծքէն։

— Տէ՛ր, զթա՛ մեր վրայ, — փափսացին Ղազախները սարսափահար, և երեսին խաչակնքեցին։

— Բասիլիոս, Բասիլիոս, — սուր և վայրենի հեծեծանօք կանչեց իշխանուհին։

Այն տխուր հեծեծանքը կարծես մարելու վրայ եղող կենաց մը վերջին ճիչն էր։ Սակայն և այնպէս, զինքը կաշկանդող Ղազախները, չթողուցին որ փախչի։

Իշխանը ընդոտ դարձաւ խաչովը այն կողմը՝ ուսկից կուգար հեծեծանաց ձայնը։

— Դատապարտեալ հոգի, որ անդունդէն կը կանչես, վա՛յ քեզի։

— Տէ՛ր Աստուած, ողորմութիւն, — կրկնեցին Ղազախները։

— Առ իս, ընկերք, — սրտաց Պոկուն ղեղեւելով։

Ղազախները քովը վազեցին և թեւերէն վեր բռնեցին զինքը։

— Վիրաւորուած ես։

— Փոյթ չէ։ Շատ արիւն կորսնցուցի...։ Չեզ տեսնեմ տղաք, այս օրիորդը

աչքի բերի պէս պահեցէր....: Պաշարեցէր տունը և ոչ ոք դուրս ելլէ: Խօսքերը գունաթափ շրթանց վրայ մարեցան ու աչքերը մթագնեցան:

— Մէկդի տարեք Աթամանը, — հրամայեց Զակոպա, անկիւնէ մը յանկարծ դուրս ելլելով: — Բան չկայ....: Վաղը կ'աղէկնայ, — այս ըսելով վէրքերը կը քննէր: — Ես կը կապեմ վէրքերը: Ինծի հաց և ճարպ բերէք: Իսկ դուք ամենքնիդ ալ, հեռացէք, կորսուեցէք. գաւթին մէջ աղջկանց հետ զուարճացէք, հոս ձեզի ընելիք գործ չկայ....: Դուք երկուքդ վերցուցէք Աթամանը, այսպէս, ապրիւր: Գնացէք, կ'ըսեմ, ի՞նչ ցցի պէս կեցեր էք հող:

Երկու Ղազախ Պոկունը վերցուցին և բովի սենեակը տարին: Միւսները հեռացան: Զակոպա Հեղինէին մօտեցաւ, աչքը պզտիկցուց և ցած ձայնով ըսաւ աճապարանօք.

— Մի՛ վախեր....: Ես Սըշեղուցքի բարեկամն եմ: Տար քնացուր մարգարէդ և դուն ինծի սպասէ:

Այս խօսքը ըսելէն վերջ, մտաւ սենեակը՝ ուր տաճիկ բազմոցի վրայ Ղա-

զախները պառկեցուցեր էին Պոկունը: Զակոպա զասոնք շուտով հաց և ճարպ բերելու դրկեց. և երբ բերին կարեւորը, սկսաւ ժամանակին ազնուականաց յատուկ ճարպիկութեամբ դարմանել Աթամանին վէրքերը:

— Ըսէք ձեր ընկերներուն որ վաղը ամէն բան անցած կ'ըլլայ....: Վէրքեր առեր է, այո՛, բայց դիւցազնաբար կռուեցաւ, վաղը իրեն հարսանեաց հանդէսը տեղի պիտի ունենայ, առանց քահանայի իսկ: Եթէ տան մէջ զինիլ մառան մը կայ, իրեն կենացը խմեցէք:

Ղազախները դուրս կ'ելլէին, երբ Զակոպա պոռաց անոնց ետեւէն.

— Նայեցէք որ ամբողջ չխմէք:

Ապա Պոկունին բովը նստեցաւ ու շեշտակի դիտեց զինքը:

— Ահաւասիկ. սատանայն զքեզ չառնէր, Աստուած չընդունիր....: Սակայն լաւ ազատեցար....: Գեթ երկու օր պիտի չըկարենաս ոչ ձեռք շարժել, ոչ ոտք....: Սուրբ, կը տեսնուի, դահիճին չուզեց անիրաւիլ, դուն իրենն ես և չես կրնար ազատիլ անկից....: Երբ կախեն զքեզ, դեւը իբրեւ պաճուճապատանք զքեզ իրեն

պզտիկ դեւերուն ընծայ պիտի տայ...
Էհ, եղբայր սիրելի, որչափ ալ քաջ խը-
մող ըլլաս, այլ ևս ինծի հետ պիտի չըլտը-
մես: Քեզի ուրիշ ընկեր գտիր, վասն զի
դուն կ'ախորժիս մարդ խողխողել, իսկ
ես ալ քեզի հետ չեմ գար գիշեր ժա-
մանակ ազնուականաց տուներու վրայ
յարձրկելու:

Պոկուն հառաչեց:

— Հա պէհ, հառաչէ, — շարունակեց
միւսը: — Վաղը ուրիշ բան պիտի հան-
դիպի: Համբերէ՛, շո՛ւն: Երիտասարդ իշխա-
նունին կ'ուզէիր, հէ՛...: Կ'ենթադրուի՛,
պատառը համեղ է...: Բայց այն քու ձեռքդ
հասնելէն առաջ, միւս աչքս ալ կը կոր-
սընցեմ:

Զակլոպա գաւիթէն լսեց ձայներու և
աղաղակներու շառաչ մը:

— Ահ, ահ, — ըսաւ քթին տակէն: —
Մառանը գտեր են, կը տեսնուի...: Տնկե-
ցէք, գինովցէք, այդպէս խոր կը քնա-
նաք...: Ես կը հսկեմ, և չեմ գիտեր թէ
պիտի ախորժի՞ր:

Այսպէս խօսելով ոտքի ելաւ, ապահով
ըլլալու համար թէ ըրած ենթադրութիւնը

ստոյգ է: Ահաւոր էր նախասնեակին
մէջ պարզուած տեսարանը: Մէջ տեղ,
Սիմէոնի և Նիգոլայի արդէն պաղած երկու
դիակները, իսկ անկիւն մը իշխանունւոյն
կծկած դիակը, ինչպէս թողուցեր էին Ղա-
զախները: Աչքերը լայն բացած ու ակ-
ռաները սեղմած: Բուխերիկին մէջ վառ-
ուող կրակն աղօտ և դողդոջուն լոյս
մը կը սփռէր. սենեկին անկիւնները
մթութեան մէջ էին: Զակլոպա իշխանուն-
ւոյն մօտեցաւ, երեսը շօշափեց, սառեր
էր...:

Ահապարանօք գաւիթը իջաւ, կարծես
տան մէջ կենալու կը վախէր:

Ղազախները կերուխումի հետ էին: Փայ-
տերու դէզեր կը վառէին և չորս կողմը
գինիի, օղիի և խնձորօղիի տակառներ: Ղազախները ջրհորներու նման կը հանէին
տակառներէն գինին ու կը խմէին: Ո-
մանք կիներու ետեքն կ'իյնային, որոնք՝
սարսափահար, կը փախչէին ցատքելով
նոյն իսկ բոցերուն վրայէն, կամ նաև,
ծիծաղելով և ճչալով, թոյլ կուտային որ
բռնեն զիրենք և տակառներու ու կրակին
քով տանին՝ ուր կը պարէին: Ղազախ-
ները ծունկ կը չոքէին ու ոտքերնին գի-

Սրով ու Հրով

տին կը զարնէին, իրենց դիմաց կանայք մերթ առաջ կու գային, մերթ դէպի ետե կը քաշուէին: Հանդիսատեսները կ'երգէին պղնձեայ սափորներու զարնելով: Աղաղակները երթալով կը բարձրանային, կարծես արծազանգ կու տային շուներու հաջիւնին, ձիերու խրխինջին և իրիկուան ընթրեաց համար մորթուած եզերու բառաչին: Կրակներու շուրջը հաւաքուած էին շրջակայի գիւղերու հետաքրքիր գիւղացիները: Ասոնցմէ ոչ ոք իշխանները պաշտպանել խորհեցաւ, ասելի էին անոնք ամբողջ երկրին մէջ: Արմուկներով մէկգմէկ հրմշտկող պարողները կը դիտէին, ու փսփսալով կամաց կամաց զինիի և օդիի տակառներուն կը մօտենային: Կերուխումը աղմուկի կը փոխուէր, գինովութիւնը կը սաստկանար: Ղազախները այլ եւս տակառներէն չէին հաներ գինին, գլուխնին մէջը կը խոթէին բերանին գինիով կը լեցնէին ու կը սրակէին պարող կիներու վրայ:

Զակլուպա սանդուխին գլուխը եկաւ, մէկ նայուածքով տեսաւ ամբողջ գաւիթը, ուշադրութեամբ զննեց երկինքը:

— Տար և մութ, — ըսաւ քթին տակէն: — Երբ լուսինը մարը մտնէ, քթեր

նուն բերաննուն ալ զարնուիս, պիտի չըտեսնեն զքեզ...: Է՛յ, տղաք, — պոռաց Ղազախներուն դառնալով, — ուրախացէք, խմեցէք, մի վախէք ահռանիդ չի ցաւիր: Անմիտ է ով որ չի խմեր Աթամանին կենացը: Օ՛ն ուրեմն առաջ բերէք տակառները, առաջ թող զան օրիորդները: Ուռահ:

— Ուռահ, — զոռացին զուարթութեամբ Ղազախները:

Զակլուպա ամէն կողմ լաւ մը դիտեց:

— Ահ, շան որդիներ, նենգաւորներ, — պոռաց յանկարծ: — Էշու պէս կը խմէք և ձեր ընկերները կը մոռնաք...: Անմիջապէս պահակները փոխուին:

Հրամանը նոյն վայրկենին կատարուեցաւ. քսան գինով Ղազախներ ցատքեցին իրենց ընկերներուն տեղ պահակ կենալու, ընկերները կերուխումէն մաս չէին ունեցեր, հետեւարար ուրախութեամբ վազեցին:

— Ուռահ, ուռահ, — պոռաց Զակլուպա, — տակառները ցուցնելով անոնց:

— Շնորհակալութիւն, — պատասխանեցին Ղազախները, — ու սափորներու վրայ յարձրկեցան:

— Մէկ ժամէն նորէն կը փոխէք պահակը:

— Հրամանդ պիտի կատարուի, — պատասխանեց յիսնապետներէն մին:

Ղազախները կը կարծէին թէ Պոկունին բացակայութեան ժամանակը հրամայելու իրաւունքը Զակլոպային կ'իյնար: Այս բանս շատ անգամ հանդիպելը էր և Ղազախները գոհ էին, վասն զի Զակլոպա առատաձեռն էր աւելի: Զինուորները սկսան խմել, իսկ Զակլոպա գիւղացիներուն հետ սկսաւ խօսիլ:

— Ասկէ Լուպին երկայն է ճամբան, — հարցուց ծերու մը: —

— Հարկաւ, — պատասխանեց:

— Վաղը առաւօտ կարելի՞ է հասնիլ:

— Անկարելի է:

— Կէս օրին:

— Կէս օրին թերեւ, այո՛:

— Ո՞ւր կ'ից կ'երթցուի:

— Մայր ճամբայէն, միշտ ուղիղ:

— Մայր ճամբայ կայ:

— Երեմիա իշխանը հրամայեց շինել հոն է ահաւասիկ:

Զակլոպա բարձր կը խօսէր որպէս զի Ղազախները լսեն:

— Ասոնց ալ քիչ մը օդի տուէք, — հրամայեց գիւղացիները ցուցնելով. — իսկ ինծի խնձորօղի, այնչափ որ քիչ մը տաքնամ:

Ղազախներէն մին սափօրը տակառին մէջ ընկղմեց և իրեն գլխարկը իբրեւ սկաւառակ տակը բռնած, թափթփելով Զակլոպայի բերաւ: Սա բռնեց երկու ձեռքով, և վարպետ կերպով շրթունքներուն մօտեցուց, ապա կամաց կամաց գլուխը դէպի ետև շրջելով, մէկ շունչով խմեց բոլորը, այնպէս որ Ղազախներն անգամ զարմացան:

— Տեսա՞ր, — կը փսփսային զինուորները մէկ մէկու ահանջէն:

— Թշուառութեանս, տեսնեալն ալ խօսք է:

Զակլոպայի գլուխը միշտ դէպի ետև կը ծռէր ու վերջապէս բոլորովին ետևը շրջեցաւ: Սափօրը պարապ էր: Ետ առաւ շրթունքներէն սափօրը որ ծածկեր էր կարմրեցած երեսը, շրթունքները ծփծփացուց, յօնքերը պոստեց և, իբր թէ ինք իրեն, խօսեցաւ:

— Ընտիր է այս խնձորօղին: Մէկէն կը հասկցուի որ ընտիր է... Մեղք որ

ձեր բիրտ կոկորդները թրջելու կը ծառայէ. ձեզի համար կորեկի զարեջուրն անգամ շատ է: Իրաւցնէ ընտիր է. կեանք կու տայ մարդու արդարեւ:

Իրաւցնէ կարծես կեանք առաւ Զակլոպա, ուրախ էր: Կը տեսնուէր որ արիւնը կ'եռար: Հեղուկը բոլոր երակներուն մէջէն կ'անցնէր և կու տար իրեն այն յանդուգն կայտառութիւնը՝ որուն վրայ շատ անգամ կը պարծէր: Նշան ըրաւ Ղազարիներուն որ շարունակեն խրմել, կրունկին վրայ դարձաւ, քննեց բոլոր գաւթը, կամուրջէն անցաւ, ցցաւ պատնէշին միւս կողմը գնաց պահապաններու այցելելու: Ամէնքն ալ, առանց բաց առութեան, կը քնանային, ճամբորդութենէ յոգնած ու գինով էին:

— Եթէ կտոր կտոր ալ ընես գիրենք, չեն շարժիր, — մրմուռաց ու ետ դարձաւ:

Երբ անուն հասաւ, Պոկունին քով գնաց և տեսնելով որ կենդանութեան նշան չէ տար, գնաց Հեղինէի սենեակը: Բացաւ դուռ մը, զգուշութեամբ ներս մտաւ, շշուշ կոյ մը լսեց, ականջ դրաւ. աղօթքի ձայն էր:

Բասիլիոս իշխանին սենեակն էր: Կոյ՝

ըը Աստուածածնի պատկերի մը դիմաց ծունկ չոքեր էր, կանթեղ մը կը լուսաւորէր զայն, Հեղինէ անոր քովն էր: Երկուքն ալ աղօթք կ'ընէին: Օրիորդը երբ տեսաւ զԶակլոպա վախցաւ, սակայն սա ցուցամատը բերնին վրայ դնելով.

— Իշխանուհի, — ըսաւ ցած ձայնով, — ես Սքեղուցքի բարեկամն եմ:

— Ազատէ՛ զիս, — բացագանչեց Հեղինէ:

— Անոր համար հոս եկեր եմ. վստահ եղիր վրաս:

— Ի՞նչ պէտք եմ ընել:

— Քանի որ Պոկուն զգայագիրիկ ինչ կեր է, պէտք է փախչիլ:

— Բայց ի՞նչպէս:

— Մարդու զգեստ հագուէ, և երբ ես դուռը կը զարնեմ անմիջապէս եկուր:

Հեղինէի դէմքին վրայ անվստահութիւնը կ'երեւէր, կը վարանէր:

— Կրնամ վստահիլ վրադ:

— Այո՛, — պատասխանեց Զակլոպա, — քանի որ ուրիշ միջոց ալ չկայ:

— Իրաւունք ունիս: Սակայն երգուրնցիւր որ զիս չես մատներ:

— Ի՞նչ զաղափարներ են ատոնք, իշ-

խանութի, ... սակայն որովհետեւ կ'ուզես,
կ'երդնում առաջի Աստուծոյ և ամենա-
սուրբ Խաչին ... Հոս կորուստ, հոն
փրկութիւն:

— Այո՛, ճշմարիտ է:

— Շուտով մարդու զգեստ մը հագուէ
և ինծի սպասէ:

Չակլոպա սենեակէն դուրս ելաւ ու
Պոկունի բով դարձաւ: Աթամանը տոգոյն
էր և անշարժ, բայց աչքերը բաց էին:

— Ի՞նչպէս ես, աղէկ կը զգամ. —
հարցուց Չակլոպա:

Պոկուն ուզեց պատասխանել բայց
չկրցաւ:

— Չե՞ս կրնար խօսիլ:

Հիւանդը գլուխը շարժեց, դէմքին վրայ
մահացու տկարութիւն մը կը տեսնուէր:

— Պոռա՛լ ալ չես կարող:

Պոկուն հաստատեց նայուածքով մը:

— Շարժի՛լ:

Նոյն լուծիւնը և նոյն նայուածքը:

— Սքանչելի, — ըսաւ Չակլոպա բա-
ւական բարձր:

— Քանի որ հոգ զամուսն կը մնաս,
ես Լուպլին կը փախչիմ, և եթէ չկարե-
նամ ձեռքէդ ազատել իշխանուհին, թող

սանդի մը մէջ դնեն զիս ու ջախջախեն
... Ահ, եղեռնագործ, կը կարծես ան-
շուշտ թէ գոհ եմ ընկերութենէդ, թէ ես
ալ քեզի պէս ոճրագործ կ'ուզեմ ըլլալ,
թէ քու գեղեցիկ աչքերուդ, քու գինիիդ,
քու սիրահարութեանցդ համար, ես ալ
փափաքիմ մարդ սպաննել և յեղափո-
խութեան միանալ: Ո՛չ, սիրելիս, շատ
կը խաբուիս...:

Քանի որ առաջ կ'երթար Չակլոպա
խօսելով, Պոկունի աչքերը այնչափ ա-
ւելի խոշոր կը բացուէին: Չէր գիտեր,
կ'երազէ՞ թէ արթուն է, թէ ընկերը լըր-
ջօրէ՞ն կը խօսի թէ կատակ կ'ընէ:

— Ի՞նչ դիւահարի պէս ինծի կը նա-
յիս. — առաջ տարաւ խօսքը Չակլոպա:
— Կարծես չե՞մ կրնար ազատել օրիորդը
ձեռքէդ ... Լուպլին մէկու մը բարեւ կո՛ւ-
զե՞ս զրկել... Կ'ուզե՞ս անկէց վարսա-
վիրայ մը ղրկեմ որ զքեզ խնամէ:

Աթամանին տոգոյն դէմքը ահաւոր կեր-
պարանք մ'առաւ: Հասկցաւ որ Չակլո-
պա կատակ չէր ընել: Աչքերը՝ յուսա-
հատ կատաղութենէն դուրս կը պոռթկա-
յին:

Կարմրեցաւ, գերագոյն ոյժ մը գոր-

ծածեկով՝ պառկած տեղէն վեր ելաւ, ճիշ
մը արձակեց.

— Հո՛ս... Ղազ...:

Չկրցաւ սակայն խօսքը լմացնել, վասն
զի Զակոպա վրան յարձրեցաւ, բերանը
զոցեց զգեստովը և բռնութեամբ բազ-
մոցին վրայ նետեց զինքը:

— Մի՛ պոռար, գէշ կ'ընես քեզի, —
ըսաւ ցած ձայնով, — վաղը գլխու ցաւ
կ'ոճնենաս: Տե՛ս ի՛նչպէս կը խնամեմ՝ ըզ-
քեզ: Այսպէս, ապրիս, ... այսպէս տաք
կը մնաս...: Քնացիր ու ջերմի տեղիք
մի՛ տար...: Եւ որպէս զի խենթութիւն չը-
նես, հիմա կը կապեմ ձեռքերդ, այն ա-
տեն երախտագիտութեամբ զիս պիտի յի-
շես:

Գօտիով մը կապեց անոր ձեռքերը. ու
րիշ գօտիով մը՝ ոտքերը: Պոկուն, նուա-
ղած բան չէր զգար:

— Հիւանդի մը առաջին կարևոր բա-
նը հանգիստն է, — շարունակեց Զակո-
պա. — ապա թէ ոչ արիւնը գլուխդ կը
զարնէ ու կը խենաս: Մի՛ ուրեմն, ողջ
կեցիր. սիրով անդիւի աշխարհ կը ղրկէի
զքեզ, բայց իմ սուրս ոամիկ սպաննելու
չէ վարժած...: Արևը ծագելէն առաջ եթէ

կը խղդուիս, այն իմ գիտնալու բանս չէ,
բան մըն է որ քեզի նման ուրիշ շատ
խոզերու ալ հանդիպեր է: Կարելի է որ
ուրիշ անգամ մ'ալ մէկմէկու հանդիպինք.
Թէպէտ զրոյր տանի զիս եթէ կը փափա-
քիմ:

Զակոպա նախասենեակը գնաց, կրա-
կը մարեց և Բասիլիոսի սենեակին դուռը
զարկաւ:

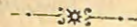
Հեղինէի աշխոյժ դէմքը երեցաւ:

— Դո՛ւն ես, իշխանուհի, — հարցուց
Զակոպա:

— Ես:

— Երթանք: Ամէնքն ալ չարաչար գի-
նով են, երբ սթափին, մենք արդէն շատ
մղոն ճամբայ ըրած կ'ըլլանք: Ուշադրու-
թեամբ...: Հոս գիակներ կան:

— Յանուն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն
Սրբոյ, — ըսաւ կամաց ձայնով Հեղինէ:

Պ.

Երկու ձիաւորներ՝ զգուշաւորք, անտառին հեղեղատէն կ'անցնէին։ Մթին էր գիշերը, լուսինը բաւական ժամանակէ ի վեր մարը մտեր էր։ Երկիրը ամպամած էր՝ այնպէս որ երեք քայլ հեռուն չէր տեսնուեր, ձիերը ամէն վայրկեան ծառերու արմատներուն կը զարնուէին։

Վերջապէս դաշտը տեսնուեցաւ. ձիաւորներուն մին, յառաջ, պոռաց, և երկուքն ալ թաթար աղեղներէ արձըկուած նետերու պէս խոյացան։ Միայն ձիերու ոտնաձայնը կը լսուէր, որոնց սմբակներու տակէն կը փախչէր կարծես գետինը։ Ճամբուն երկայնութեամբ հոս հոն բարձրացող կաղնիները ուրուականներու պէս աներևոյթ կ'ըլլային։ Այսպէս սրարշաւ գնացին երկայն ժամանակ, առանց շունչ առնելու, մինչև ձիերը՝ յոգնածութենէ փոնչելով և ականջնին խոնարհեցնելով մեղմացուցին ընթացքին։

— Ծար չկայ, — ըսաւ աւելի զօրա-

ւոր ձիաւորը, — պէտք է որ կենդանինքը շունչ առնուն։

Լուսանալու վրայ էր։ Թափանցիկ օդոյն մէջէն կարելի էր որոշել դաշտին խոտերը և հեռաւոր ծառերը։ Մագոդ աւելուն աղօտ ճառագայթները երկու ձիաւորներուն դէմքերը լուսաւորեցին։ Զակլոպա և Հեղինէ էին։

— Այո՛, — կրկնեց Զակլոպա, — պէտք է որ շունչ առնուն։ — Երէկ, մէկ շունչով Ձիւրինէն Ռազուկ, այսօր այս սրընթաց փախուստը, վախեմ չղիմանան ու իյնան... Իսկ դուն լինչպէս ես։

Զակլոպա իրեն ընկերին նայեցաւ և առանց պատասխանի սպասելու, յաւելւ.

— Թող որ լոյս աչքով տեսնեմ զքեզ։ Օ՛հ, օ՛հ, հօրեղբորորդւոյդ զգեստները հագեր ես։ Սիրուն պզտիկ Ղազարի մը կը նմանիս... Քեզի նման մանկլաւիկ մը երբէք չեմ ունեցեր. վախեմ սակայն որ Սքշեգուցքի յափշտակէ ձեռքէս։ Իսկ այս լինչ է... Աստուծոյ սիրոյն համար ըլլայ, մագերդ ամբողջ ապա թէ ոչ կին ըլլալդ կը հասկնան մէկէն։

Իրաւցնէ Հեղինէի ուսերուն վրայ սրարշաւ ընթացքէն և հովէն կը ծածանէին երկայն և սև մագերէր։

— Ո՛ւր կ'երթանք, — հարցուց մազերու խոպոպիքները ամփոփելով՝ զորոնք կը ջանար գլխարկին տակը ծածկել:

— Ուր որ Աստուած կ'ուզէ:

— Ո՛չ Լուսլին, ուրեմն:

Հեղինէի դէմքին վրայ նկարուեցան մըտատանջութիւնը և անվստահութիւնը:

— Իշխանուհի, — պատասխանեց Զաւլուպա, — ես ծրագիր մ'ունիմ և ամէն բան ադէկ հաշուեր եմ: Իմ հաշուոյս հիմ առեր եմ իմաստունին խօսքը. «մի փախչիր այն կողմը, ուր կը փնտռեն զքեզ»: Եթէ մեր ետեւէն գան, անտարաւ կոյս Լուսլինի ճամբան պիտի բռնեն. եւրէկ իրիկուն դիտմամբ բարձր ձայնով տեղեկութիւններ հարցուցի այն ճամբուն վըրայօք, և մեկնելէս առաջ Պոկունի յայտնի ըսի որ դէպի այն կողմը պիտի փախչինք: Ուրեմն պիտի փախչինք... Բայց դէպի Չերքասսի: Թէ զմեզ պիտի հալածեն շատ հաւանական է, բայց երբ համոզուին որ Լուսլինի ճամբուն վրայ չենք մենք, — և այդ բանին համար առնուազն երկու օր պիտի դնեն, — այն տեսն ձիերու գլուխը դէպի Չերքասսի պի-

տի դարձնեն, իսկ մենք Քորսուն հասած կ'ըլլանք, ուր կը գտնուին Բեվինեսքոյի և Ռուսմինայի Լէհ գունդերը: Թող որ մեծ Աթամանի բոլոր ուժերը կեղբոնացեր են Քորսուն: Հիմա հասկցար:

— Հասկցայ, և քանի որ կենդանի եմ երախտագէտ պիտի ըլլամ քեզի: Չեմ գիտեր ո՞վ ըլլալդ և ուսկից գալդ, սակայն կը հաւատամ որ Աստուած զքեզ ղրկեց ինծի օգնելու և զիս ազատելու համար: Այն աւազակին ձեռքը չիյնալու համար ինքզինքս պիտի սպաննէի:

— Օհ, վամպիր մըն է, վիշապ մը, դիւահարի պէս զքեզ կը հալածէ:

— Բայց ես իրեն ինչ ըրեր եմ, ինչո՞ւ զիս կը հալածէ: Շատ ժամանակ է ի վեր կը ճանչնամ զինքը և կ'ատեմ. միշտ վախցեր եմ իրմէ: Սակայն, Աստուած իմ, աշխարհիս վրայ ե՞ս միայն եմ կին, որ ինծի համար այնչափ արիւն թափեց և իմ հօրեղբորդիներս սպաննեց... Յիշելով միայն՝ արիւնս երակներու մէջ կը սլաղի: Ի՞նչ ընեմ, ինչպէս ազատիմ այդ մարդուն ձեռքէն: Մի՛ զարմանար եթէ կը հառաչեմ... շատ թշուառ եմ, և ամօթ կը զգամ գիտնալով որ այն

մարդը զիս կը սիրէ: Լաւ է մեռնիլ քան անոր ձեռքը իյնալ:

Երեսները կ'այրէին, բարկութեան և ցաւի արտասուածաց խոշոր կաթիլները վար կը թափէին երեսէն:

— Այո՛, — պատասխանեց Զակոսյա, — մեծ դժբաղդութիւն է քուկինդ, բայց ներքեթէ ըսեմ թէ յանցանքը քու ազգականներուդ է: Ի՞նչ պէտք էր զքեզ Ղազարին խոստանալ և ասլա խաբել զինքը...: Երբ իմացաւ, այնչափ կատղեցաւ որ իմին բարի խրատներս բանի չեկան: Հօրեզրօրորդ զինքուդ վրայ կը ցաւիմ, մանաւանդ պզտիկին. իրաւցնէ կտրիճ երիտասարդ էր:

Հեղինէ սկսաւ հեծկլտալ:

— Սիրտ ըրէ՛, հագած զգեստիդ արտասուք չի վայելեր...: Աչքերդ սրբէ ու ինքզինքդ Աստուծոյ կամքին յանձնէ: Նա պիտի պատժէ մարդասպանը... մանաւանդ թէ պատժեց արդէն...: Թափած արիւնը իրեն օգուտ մը չբերաւ: Վասն զի դուն փախար ձեռքէն, որ իրեն ոճրագործութեանց միակ նպատակն էր...: Ո՛հ, որչափ պիտի ուրախանայ հիմա եթէ ճանկերուն մէջ իյնամ, աւելի բան մը չըսելու համար, ողջ ողջ կաշիս պիտի քերթէ...: Դուն չես գիտեր,

ես Ղալաթիոյ մէջ անգամ մը թուրքերուն ձեռքը ինկայ, երկրորդ անգամ մարտիրոս ըլլալ չեմ ուզեր...: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ համար փոխանակ Լուսլին փախչելու, Զերքասսի կը փախչիմ: Լաւագոյն էր իշխանին քով ապաւինիլ, բայց եթէ մեր ետեւէն իյնային: Լսեցիր որ երբ ձիերը կը քակէի, Ղազարներէն մին արթընցաւ: Եթէ այն անմիտը հղածը իմացուց, մի տարակուսիր որ ետեւէս կը վազեն... և եթէ այն ճամբուն վրայ գտնուէինք շուտով կը հասնէին մեզի, վասն զի լաւ ձիեր ունին, իսկ մերինները բոլորովին յոգնած են...: Ընտրութեան ժամանակ չկար. կը հասկնաս...: Օ՛հ, այն Պոկունը ճշմարիտ գազան մըն է: Աւելի կ'ուզեմ սատանային եղջիւրներուն վրայ իյնալ քան թէ անոր ձեռքը:

— Աստուած զմեզ ազատէ անոր ձեռքէն, — բացագանչեց Հեղինէ:

— Հիմա, քանի որ հեռացաւ Զիկրինէն, անունը կոտրեց, իրեն կը մնայ խմիելունիցքի հետ միանալ...: Սակայն եթէ խմիելունիցքի յաղթուի, որուն վրայ տալ բակոյս չկայ, շատ հանգիստ պիտի չընէ. Կենսան ըսաւ որ Զեչիովսքի և Պարա-

Սրով ու Հրով

պաշի գունդերուն հանդիպեր է, որոնք ապրատամբներուն դէմ կ'երթային, միւս կողմանէ ալ Ստեփան Բողոմսբին հուսարներուն և դասիրեններու գլուխը անցած առաջ կը խաղայ....: Կենսան տասը օր կրեմէնչինկ ֆնալու ստիպուեր է, նաւակներու նորոգութեանց պատճառաւ, ուրեմն անոր Զիկրին հասնելէն առաջ երկու բանակներու ընդհարումը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ և պատերազմը խմիելնիցքի վիճակը որոշած պիտի ըլլայ արդէն:

— Սո՞րք է թէ կենսան ֆուտարէն նամակներ կը բերէր:

— Այո՛, իշխանուհւոյն և քեզի համար, բայց Պոկուն բռնեց այն նամակները, ամէն բանի տեղակացաւ, զաշոյնի հարուածով վիրաւորեց պատանին և վրէժխնդրութեան վազեց:

— Ո՛հ, խեղճ պատանի... ուրեմն ինձի համար կեանքը կորսնցուց....:

— Հանգարտէ՛, իշխանուհի, կարելի է թէ չէ մեռած:

— Քայց այդ բանը երբ հանդիպեցաւ:

— Երէկ առաւօտ: Պոկունի համար մարդ մը սպաննելը և գաւաթ մը օղի

խմելը հաւասար է: Երբ նամակը կարդաց իրեն խոզի խանչիւնը ամբողջ Զիկրինի մէջ կը լսուէր, կ'ըսեմ քեզի....:

Քիչ մը ժամանակ լուռ կեցան: Գեղեցիկ արշալոյսը ծիրաներփին կը ներկէր արեւելքը, օդը զով էր և կենդանութիւն կը ներշնչէր, ձիերը սկսան խրինջալ և ոտքերով գետինը փորել:

— Ոտք ելիր, — ըսաւ Զակլոպա, — երթանք, և Աստուած թող մեզի ընկերէ. ձիերը հանգչեցան և ժամանակ չունինք կորսնցնելու:

Նորէն սանձարձակ սկսան սլանալ և առանց կենալու երկու երեք մղոն ճամբայ ըրին:

Յանկարծ հեռուն սեւ կէտ մը տեսան որ ամենայն արագութեամբ առաջ կուգար:

— Ի՛նչ է այդ — գոչեց Զակլոպա, — կենանք....: Կարծեմ ձիաւոր մըն է:

Իրաջնէ քիչ վերջ ձիաւոր մը երեցաւ որ սանձարձակ կը վազէր. ձիուն վզին վրայ ծոած խարազանով և խթանով կ'ոգեւորէր զկենդանին որ արդէն կը թրուչէր:

— Շղթայէ փախած դե՛ւ, ո՛ւր կ'ընայ

երթալ այդպէս արագ, — ըսաւ Զակլոպա
աւ ատրճանակը ձեռքը առաւ, ի զգուշու
թիւն:

Չիաւորը երեսուն քայլ միայն իրենցմէ
հեռու էր:

— Կեցիր, — պոռաց Զակլոպա առաջ
երթալով: — Ո՛վ ես:

— Ա՛հ, դո՛ւն ես, — պատասխանեց
միւսը շտկուելով ձիուն վրայ:

— Բլէսնէսը՛ոյ, Չիկրինի կառավարի
չին ծառայն... Ի՞նչ հանդիպեցաւ, ո՞ւր
կը վազես այդպէս գահավիժարար:

— Դուք ալ ինծի հետ ետ դարձէ՛ք:
Սհաւոր դժբաղդութիւն մը, վերջին դա
տաստանի օ՛րն...:

— Սակայն ի՞նչ է հանդիպածը. լսո՞
սէ...:

— Չիկրին թշնամույն ձեռքը ինկաւ
ու դամիկ ժողովուրդը կը խողիսողէ ազ
նուականները:

— Յանուն Հօր և Որդւոյ... Ի՞նչ կ'ը
սես...: Խմիչենիցքի՛ն է:

— Բողովսքին սպանուած: Չարնեսը՛ոյ
գերի: Թաթարները, զլուխնին ունենալով
թուէկայի — պէյը, միացեր են Ղազարի
ներուն:

— Իսկ Պարապա՛շ. Չեչիովսքի՛:

— Պարապաշ մեռեր է: Չեչիովսքի
խմիչենիցքի կողմը անցեր է: Երէկ Ա-
թամաններու վրայ յարձըկեցաւ Գրիվոնոս,
այս գիշեր ալ խմիչենիցքի: Բոլոր երկիրը
բոցերու մէջ է. զիւղացիք ամէն կողմ
ոտքի կ'ելլեն. արիւնը գետի պէս կը վա-
զէ: Փախէ՛ք քանի որ ժամանակ ունիք:

Զակլոպա՝ աչքերը դարձած, բերանը
բաց, չէր կրնար բան մը արտասանել:

— Փախէ՛ք, — կրկնեց Բլէսնէսը՛ոյ:

— Յիսո՛ւա Նազովրեցի, — հառաչեց
Զակլոպա:

— Ո՛վ Աստուած իմ Տէր, — արձա-
գանգ տուաւ Հեղինէ ու սկսաւ հեծկլտալ:

— Փախէ՛ք, ժամանակ մի՛ կորսնցնէք:

— Սակայն ո՞ւր:

— Լուսլիւն:

— Դուն հո՞ն կ'երթաս:

— Այո՛, իշխանին քով:

— Մեծ Աթամանը ո՞ւր է:

— Գորսունի մօտ է: Սակայն այս ժա-
մուս, անշուշտ, Գրիվոնոսի հետ կը զար-

նուի:
— Գրո՞ղը տանի Գրիվոնոսը...: Ու
բեմն այն կողմերը երթալ կարելի չէ:

— Առիւծին բերանը իյնալ ըսել է:

— Իսկ զքեզ ո՞վ է որ Լուսլին կը ղրկէ... կառավարի չը:

— Ո՛չ. կառավարիչը փախաւ...: Ես Զարորոժի մէկ ազգականիս ձեռքով ազատեցայ: Իմ ուզելովս կ'երթամ Լուսլին, վասն զի պահուրտելու ուրիշ տեղ չկայ:

— Զգուշացիր Ռազուկէն անցնելու: Պոկունը հոն է. ինքն ալ ապստամբներու դաշնակից է:

— Ո՛վ Տէր, ողորմութիւն: Զիկրին կը խօսուէր թէ Տնիբերէ անգին ալ գիւղացիք ապստամբեր են:

— Կարելի է...: Դունք քու ճամբադ գնա՛, ես իմ գլխուս ճարը կը մտածեմ:

— Կ'երթամ, կ'երթամ, — պատասխանեց Բլէսնէսքոյ, և մտրակելով ձին սլացաւ:

— Նայէ՛ որ խոյս տաս Ռազուկէն, — պոռաց անոր ետեէն Զակլուպա, — և եթէ Պոկունին հանդիպիս, զիս տեսած ըլլալդ չըսես իրեն: Հասկցա՛ր:

— Այո՛, — պատասխանեց Բլէսնէսքոյ՝

— Մնաս բարեաւ:

— Այո՛, — ըսաւ ինքիւրեն Զակլուպա,

— հիմա ահա անել լաբիւրինդոսի մը մէջ կը գտնուիմ: Շատ անգամ նեղ վիճակի մէջ գտնուեր եմ, սակայն այս բոլորովին նոր է: Դիմացս՝ խմիելնիցքի, ետեւ՝ Պոկուն...: Անմտութիւն ըրի անմիջապէս Լուսլին չերթալովս. սակայն հիմա զանգատ ընելու ժամանակը չէ: Ծրագրիներս բան մը չեն արժեր...: Ի՞նչ ընելու է. ո՞ր կողմը դառնալու է: Կը տեսնուի որ ամբողջ Հասարակապետութեան մէջ անկիւն մը չկայ, ուր կարելի ըլլայ բնական մահով մեռնիլ: Այո՛, այս բանը մտքէս չէր անցներ:

— Իմ հօրեղբորդիներս՝ Գէորգ և Թէոդոր, Զոլոդորոշիա կը գտնուին. կրնան թերեւս զմեզ ազատել, — ըսաւ Հեղինէ:

— Զոլոդորոշիա...: Համբերէ՛...: Ժամանակաւ ճանչցայ Ունէկիսքոյ անունով մէկը՝ որ այն կողմերը երկու կալուած ունէր...: Հիտու է տեղը, Զերքասսիէն անդին: Սակայն ճար չկայ, ուրիշ լաւագոյն տեղ մը չունինք, հոն երթանք: Բայց մայր ճամբայէն դուրս ելլենք. կարելի է թէ այս միջոցին Աթամանները խմիելնիցքի կը յաղթեն և խաղա-

դուժինը կը դառնայ բոլոր Ուզբեկներին մէջ։

— Աստուած զմեզ կորսնցնելու համար չազատեց Պոկունին ձեռքէն, — ըսաւ Հեղինէ։ — Յոյսդ Անոր վրայ դիր։

— Անհոգ եղիր...։ Վտանգներու հանդէպ նորընծայ չեմ...։ Երբ ժամանակ ունենանք պատմեմք եզրի թէ ինչ հանդիպեցաւ ինծի Ղալաթիոյ մէջ և պիտի տեսնես թէ ինչպէս ողջ առողջ կաշիս ազատեցի...։ միայն մօրուքս քիչ մը ճերմբկեցաւ։ Նուազ չարիք սակայն։ Բայց պէտք է թողուլ մայր ճամբան։ Գարծուր ձիուն գլուխը։ Ղազախի մը պէս կը ձիավարես այս խիտ խոտին մէջ տեսնուելու վտանգ չկայ։

Իրաւցնէ խոտը բարձր և խիտ էր, այնպէս որ մեր երկու ձիաւորները բոլորովին կորսուեցան անոր մէջ։

— Եթէ կ'ուզենք որ այս ձիերը դեռ ծառայեն մեզի, — ըսաւ Զակլուպա բաւական առաջ երթալնէն վերջ, — լաւ կ'ըլլայ որ իջնանք և հանգիստ տանք իրենց։ Թո՛ղ հանգչին և ուտեն։ Կարծեմ Գալամլիք մօտ է։ Սքանչելի են այս եղեգնուտները։ Բաւական է որ չմոլորինք։

Զակլուպա ձիէն իջաւ, ձեռք տուաւ Հեղինէի որ իջնայ ձիէն։ Ձիերուն թամբերը վերցուց, քիչ մը պաշար դուրս հանեց՝ զոր խոհեմաբար հոգացեր էր ճամբայ ելելէն առաջ։

— Պէտք է ոյժ առնուլ, — ըսաւ։ — Ճամբան երկայն է, Աստուած զմեզ ողջ առողջ տեղ հասցնէ։ Եթէ Զոլոգորոշիա պահակ զինուոր կայ, փրկուած ենք...։ Բլէսնէսըդ կ'ըսէր թէ գետին անդիի եզերքն ալ գեղացիները ոտք ելեր են...։ Ի՛նչ, կարելի է։ Բայց հոն իշխանին հետ գործ պիտի ունենան և իշխանին ձեռքը ծանր է։ Նոյն իսկ Պոկուն, իրեն ցլու վզովը, մինչև գետին պիտի խոնարհեցնէ գլուխը եթէ այն ձեռքը զինքը շոյել ուզէ...։ Այդպէս ալ թող ըլլայ...։ Ուրեմն, իշխանուհի, պատառ մը։

Զակլուպա դուրս թամբի ծածկոցին վրայ խորոված միս և հաց։

— Ճաշակէ...։ Առա՛ծը կ'ըսէ «տկար ստամոքս, յոգնած ըղեղ»։ Իսկ այս արշաւանքը որ ըրինք...։ Լաւ էր ուրեմն ուղղակի Լուպլին երթալ։ սակայն հիմա ճար չկայ։ Հաւանական է որ իշխանը ճամբայ ելեր է արդէն Աթամաններուն

օգնութեան հասնելու...: Այո՛, գէշ ժամանակներու մէջ կ'ապրինք, խաղաղասէր մարդ մը անկիւն մը չի կրնար գտնել՝ ուր գլուխը ջախջախուելէն ազատ ըլլայ: Կը ցաւիմ որ քահանայ չեմ եղած, և կոչում ալ ունէի, հանդարտ, կոռէ փախչող... Բայց, կը տեսնուի, բազդա ուրիշ է եղեր: Հիմա Գրաքովիոյ մէջ կանոնի կոսէի և դասին մէջ, տեղս նստած՝ սաղմոսները կ'իբրգէի...: Ուժով ձայն մ'ունիմ, գիտես: Սակայն, ինչպէս ընէի, երիտասարդութեանս ատեն բոլոր օրիորդները ինծի կը զարնուէին: Չես կրնար երեւակայնել թէ ո՞րչափ գեղեցիկ էի: Բաւական էր որ կնկան մը երեսը նայէի, անմիջապէս տերեւի պէս կը սկսէր զողալ: Ո՛հ, եթէ կարելի ըլլար քսան տարի ուսերէս մէկդի նստել, այն ատեն կը ցուցնէի Սքզեղուցքի...: Դուն Ղազարի մը կը նմանիս պիտաւոր... այսինքն առանց պիտի... էհ, դիւրին է հասկնալ թէ ինչո՞ւ մարդիկ Բեզի համար գլուխին վտանգի մէջ կը դրնեն: Սքզեղուցքի ալ զէնք գործածել զիտէ...: Ես ինքս անձամբ տեսայ թէ ինչ ըրաւ Չափլինացիի. վզէն ու սրունքներէն բռնեց այնպէս ուժով որ ոսկորները բաժ-

նուեցան խաղերէն: Ծեր Սասկիլիքովսքիէն լսեցի որ նշանածդ առաջին կարգի ասպետ մըն է ու իշխանին սիրելի: Բաց աստի, դիւցազն է, զինուորը մէկէն կը ճանչցուի...: Սակայն շատ տաք կ'ընէ, և թէպէտ ակորթելի է ինծի ընկերութիւնդ, սակայն կ'ուզէի Զոլոդորովիա ըլլալ հիմա...: Յերեկը պէտք է մնալ խոտին մէջ ու զիշերը ճամբորդել: Միայն թէ չեմ գիտեր պիտի դիմանամ այսպիսի երկայն ճամբորդութեան մը:

— Ո՛հ, ամէն բանի կը դիմանամ, առողջ ալ եմ: Կրնանք անմիջապէս ալ ճամբայ ելլել:

— Տղամարդու մը պէս արի ես, ձիւրը հանգիստ առին. լաւագոյն է թամբել զանոնք, որպէս զի պատրաստ ըլլան: Սակայն քանի որ Գաղամիւրի եղեգնուտները չեմ տեսներ, հանգիստ պիտի չըլլամ: Եթէ մայր ճամբան չթողուինք, Զիկրինի մօտ գետը պիտի զանէինք, սակայն ասկէց մղոն մը ճամբայ է: Երբ գետը անցնինք, փրկուած ենք, կամ զրեթէ: Ստոյգ ըսելու համար սաստիկ բուն մ'ունիմ. անցեալ դիշեր զինետան մէջ, ցորեկը՝ Ղազարներու հետ Ռազուկ, այսօր հոս,

քեզի հետ...: Երկաթ չեմ ես ալ...: Խօսեալու ախորժակն իսկ կը կորսնցնեմ, թէ պէտ լռելու սովորութիւն չունիմ...: Կը զգամ որ լեզուս բերնիս մէջ կը չորնայ: Եթէ ներես քիչ մը մրափեմ:

— Կ'աղաչեմ, մի՛ քաշուիր, — ըսաւ Հեղինէ:

Զակլոպա իրաւունք չունէր ըսելու որ լեզուս կը չորնայ... չխօսելով. արշալուսէն սկսեալ կը գործածէր զայն: Երբ ձի հեծաւ թմրութիւն մ'եկաւ վրան, մըրափեց թամբին վրայ, և վերջապէս յոգնածութիւնը և ձիերու կուրծքով պատռած խոտերու միակերպ սօսափիւնը զինքը բոլորովին քնացուցին: Հեղինէ իրեն մտածմանց մէջ ընկղմեցաւ: Դէպքերը այնպիսի արագութեամբ հետզհետէ տեղի ունեցեի էին որ խեղճ աղջիկը չէր կրնար զանոնք մէկմէկու հետ կապել: Պոկունի յարձակումը, ահաւոր կոտորածը, վախը, անապատի փրկութիւնը, փախուստը, այս ամէնը խառն ի խառն ըղեղին մէջ կը դառնային: Իսկ ո՞վ էր արդեօք զինքը փրկողը: Անոր անունը գիտէր, բայց անունը գիտնալը բաւական չէր: Ինքն իսկ ըսեր էր Պոկունին հետ եկած ըլլալը, ու

րեմն անոր ընկերն էր, ծանօթը, բարեկամը: Ինչո՞ւ ուրեմն զինքը ազատեր էր, այդու իրեն վրայ հրաւիրելով Ղազախին բարկութիւնը և վրէժխնդրութիւնը: Սակայն անոր այս ըրածը հասկնալու համար, պէտք էր լաւ ճանչնալ Զակլոպան, անոր բնաւորութիւնը, բարի սիրտը. իսկ Հեղինէ հինգ կամ վեց ժամէ ի վեր միայն կը ճանչնար զինքը: Եւ ահա այս անծանօթը՝ զինովի անախորժ դէմքով, յանկարծ իրը և ազատարար կը ներկայանար: Եթէ երեք օր առաջ տեսած ըլլար զանիկա, պիտի զգուէր և պիտի չվստահէր, իսկ հիմա անոր հետ Զոլոդորշիա կամ ուրիշ տեղ մը կ'երթար, որ առաջնորդին իսկ անծանօթ էր: Երէկ իրեն տան մէջ հանգիստ կը քնանար. այսօր, ձիու վրայ, դաշտին մէջ, առնացի զգեստներով, և առանց ապաստանարանի մը: Ետին՝ վայրագ մարդ մը, որ փորձեց պատիւը բռնաբարել, դիմացը՝ ապաստամբութիւնը, եղբայրասպան պատերազմը իրեն ամէն վտանգներովը, անապատիկաւք, արհաւիրք:

Եւ այսպիսի ահաւոր վայրկենի մը մէջ, իրեն բոլոր յոյսը այս մարդուն վրայ էր...

Ոչ, ոչ, Աստուած է որ իրեն կ'առաջնորդէ, կը տեսնուի:

Աղջիկը աչքերը երկինք վերցուց:

— Ո՛վ Աստուած, մեծ և ողորմած, — բացագանչեց, — դուն փրկէ որբը, փրկէ թշուառ և անապաւէն աղջիկ մը, և թող բոլ կամբդ կատարուի, ցուցուր իմ վրայ բոլ ողորմութիւնդ:

Բայց այս ողորմութիւնը արգէն կը տեսնուէր: Հեղինէ չարագործներու ձեռքէն յափշտակուեալ էր ու ազատ էր: Իրաւ է վտանգը դեռ չէր անցեր, բայց վերջնական փրկութիւնն ալ թերեւ հեռուն չէր: Ո՛վ գիտէ, ուր էր իրեն սիրելին: Սեւ չիայէն պիտի դառնար, և թերեւս այս վայրկենիս դաշտէն կ'անցնէր: Զինքը պիտի փնտռէ և պիտի գտնէ. արտասուաց, ուրախութիւն պիտի փոխանակէ, ցաւոյ խնդութիւն, և վտանգ ու մտաւանջութիւն պիտի փարատին ցմիշտ.....

Օրիորդին այրական սիրտը լի էր յոյսով: Հովը՝ որ խոտերը վէտվէտ կը ծածանէր, քաղցր երգեր կը շէնչէր անոր ականջին: «Դուն որք չես աշխարհիս վրայ, դուն հոն՝ երկինքը, պաշտպան մ'ունիս, ունիս հոս ալ ուրիշ պաշտպան մը՝

գոր կը սիրես և որ զքեզ պիտի չլքանէ: Նա աւելի ուժեղ և կարող է քան զքեզ հաւածողները»:

Դաշտը մեղմ սոսափիւն մը կ'արձրէր, ծաղիկներու քաղցր բուրումը կը զմայլեցընէր, խաշխաշներու կարմիր գլուխները, եղեգներու սպիտակափունջերը, գնդածաղիկի փետրազարդ ցօղունները կը խոնարհէին օրիորդին դիմաց, և կարծես այն Ղազարս պատանւոյն մէջ ճանչնալով սեւ երկայն մազերով, սպիտակ դէմքով, կարմրաւար շրթունքներով աղջիկը, անոր աւանջէն կը փափաային. «մի՛ լար, գեղեցիկ աղջիկ, Տէրը մեր վրայ իսկ խնամք ունի»: Ընդարձակ դաշտին քաղցրարօյր և զով օղը բարերար ազդեցութիւն մը բուռ աղջկան երեւակայութեան վրայ: Յանկարծ աներեւոյթացաւ կոտորածի և արեան պատկերը, քաղցր թմրութիւն մը եկաւ վրան, քունը գոցեց աչքերը, և ինքն Բիշ մը մրափելէն վերջ, քնացաւ ձիուն վրայ:

Գ.

Շուներու հաջիւն մը արթնցուց զինքը։ Բացաւ Հեղինէ աչքերը ու հեռուն տեսաւ հովանաւոր կաղնի մը, ցցապատնէջ մը ու ջրհոր մը։ Անմիջապէս արթնցնել խորհեցաւ ընկերը։

— Պ. Զակոպա, արթնցիր։

— Ո՞վ է, ո՞ւր ենք, — աչքերը բանալով հարցուց սա։

— Չեմ գիտեր։

— Համբերէ՛... են, եթէ չեմ սխալիր, Ղազարս վրաններ։

— Ինծի ալ այնպէս կ'երևի։

— Անշուշտ նախորդներ պիտի ըլլան։ Ոչինչ ընկերութիւն... Իսկ այս շուները ի՞նչ ունին որ այդպէս կը հաջեն, կարծես գայլերէ խածուեր են... Ահաւասիկ, մարդիկ ու ձիեր... Ուրիշ ճար չկայ, բովերնին պէտք է երթալ, կարող են հալածել զմեզ։ Դուն ալ, կարծեմ, բիչ մը քնացար։

— Քիչ մը, այո՛ւ։

— Ցցապատնէջին բով չորս ձիեր թամբուած և չորս մարդիկ, մեծ բան մը չէ... Այո՛, նախորդներ են։ Է՛յ, ձեզի կ'ըսեմ, հոս եկէք։

Չորս Ղազարս մօտեցան։ Իրաւցնէ նախորդներ էին, որոնք ամառ ժամանակ դաշտին մէջ կ'արածեցնէին ձիերը։ Զակոպա տեսաւ անմիջապէս որ մէկը միայն սուր մը և դաշոյն մ'ունէր։ Միւսներուն ձեռքը՝ ծայրը ձիու ծնօտ լախտեր կային։ Սակայն ծանօթ էր իրեն այս մարդկանց վտանգաւոր ըլլալը։

Չորսն ալ խոժոռ նայեցան երկու ուղեւորներու վրայ։ Անոնց արեւակէզ դէմքերուն վրայ բարեկամութեան նշան չէր տեսնուեր։

— Ի՛նչ կ'ուզէք, — հարցուցին առանց զխարկնին վար առնելու։

— Փառք Աստուծոյ, — ըսաւ Զակոպա։

— Յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն։ Ի՛նչ կ'ուզէք։

— Ասկէց Սերովադի շատ կայ։

— Այդ երկիրը չենք ճանչնար։

— Իսկ այս տեղւոյն անունը ի՛նչ է։

— Կուզլա։

Սրով ու Հրով

— Մեր ձիերուն ջուր տուէք:

— Չուր չունինք: Իսկ դուք ո՞ւր եք գալիս:

— Գրութա — Պալըայէ:

— Եւ կ'երթաք:

— Չիկրին:

Նախորդները մէկմէկու նայեցան:

Անոնցմէ մին, ածուխի պէս սև և միա-
կանի, սկաաւ դիտել Չակլուպա:

— Ինչո՞ւ համար, — հարցուց, — մայր
ճամբան թողուցեր էք:

— Շատ տար էր:

Միականին Չակլուպայի ձիուն սանձէն
բռնեց:

— Վար իջիր: Չիկրին երթալդ անո-
գուտ է:

— Ինչո՞ւ համար, — հարցուց Չակլու-
պա անխռով:

— Կը տեսնե՞ս այս պատանին, — ու
միականին նախորդներէն մին ցուցուց:

— Կը տեսնեմ:

— Չիկրինէն կու գայ: Հոն Լեհերու
կտորած կայ:

— Իսկ դուն, բարեկամ, գիտե՞ս թէ
մեզմէ վերջ ո՞վ է որ Չիկրին կու գայ:

— Ո՞վ:

— Երեմիա իշխանը:

Նախորդներու լիրբ երեսներու վրայ
խոնարհ արտայայտութիւն մը երեցաւ ան-
միջապէս: Չորսը միասին, կարծես հրա-
մանի մը հնազանդելով, գլխաւորին վար
առին:

— Եւ գիտէք, ռամիկներ, — առաջ
տարաւ խօսքը Չակլուպա, — թէ Լեհերը
ի՞նչ կ'ընեն անոնց՝ որոնք սպաննելով կը
զուարճանան: Կը կախեն: Գիտէ՞ք թէ իշ-
խանը ի՞նչ գունդեր կը բերէ հետը, թէ
որչափ են, և թէ միայն երկու մղոն հե-
ռու է...: Ինչպէս, ջրհորը ցամաք է,
ջուր չունի ք...: Ահ, աւազակներ: Հիմա
կը սորվեցնեմ ձեզի, հաւատացէք...:

— Մի բարկանար, տէր իմ, եթէ ջր-
հորը պարապ է յանցանքը մերը չէ...:
Չիկրը մենք Գալամլիք կը տանինք և
ջուր ալ կը բերենք հոս:

— Այ, նենգամիտներ:

— Բաւական է խօսք մ'ըսես, անմի-
ջապէս կ'երթանք:

— Չեզի պէտք չունիմ: Իսկ իմ զինա-
կերիս հետ կ'երթամ: Ո՞ւր է Գալամլիք:

— Հեռու չէ, հոն, — պատասխանեց
միականին եղեգնուտ մը ցուցնելով:

— Իսկ մայր ճամբուն վրայ ելլելու համար նորէն հոս պէտք է դառնալ թէ գետին ընթացքին հետեւիլ:

— Գետին դարձած տեղը զձեզ մայր ճամբուն վրայ կը հանէ:

— Յառաջ, պատանի, — հրամայեց Զակլոպա Հեղինէին դառնալով:

Կեղծ գինակիրը ձիուն գլուխը դարձուց և քառամբակ սլացաւ:

— Մտիկ ըրէք, — պոռաց Զակլոպա նախորդներուն դառնալով, — եթէ իշխանին յառաջապահ գունդը հասնի, ըսէք որ ես գետին երկայնութեամբ կ'երթամ:

— Կ'ըսենք, մի տարակուսիր:

Քիչ վերջ Զակլոպա նորէն Հեղինէին հետ կը ձիավարէր սրարշաւ:

— Ճարտար հնարք, — ըսաւ ծախ աչքը պզտիկցնելով: — Հիմա ամբողջ օրը իշխանին պիտի սպասեն: Անունը միայն լսելով՝ չորցած տերեւի պէս սկսան դողալ:

— Հիմա հասկցայ որ ինքզինքդ փորձանքներէ ազատելու մէջ քաջ ես . . . : Իրացնէ գոհ եմ որ Աստուած քեզի պէս պաշտպան մը ղրկեց ինձի, — պատասխանեց Հեղինէ:

Զակլոպա ախորժեցաւ, ժպտեցաւ ու մօրուքը շոյեց:

— Ի՛հ, է՛հ, խորամանկութեան մէջ Զակլոպա երկրորդ Ողիսէս մըն է, ապա թէ ոչ մինչև հիմա ագռաւները զինքը կերած և մարսած պիտի ըլլային . . . : Լաբիւրինդոսէն ելլել պէտք էր: Մեր ըսածին հաւատացին, վասն զի եթէ այսօր ոչ, վաղը իշխանը սրով ու հրով պիտի համնի հոս: Եթէ զիս բարեկամ Պոկունին ձեռքէն ազատէ, ճամբան անոր հանգիստ պնդելով, բոկոտն մինչև Չէնսդոքովա Ամենասուրբ Կուսին ուխտի կ'երթամ: Սակայն այդ գիւղացիներու լրբութիւնը լաւ նշան մը չէր . . . : Կ'երևի որ այս կողմերն ալ հասեր է խմբելնիցքի յաղթութեան լուրը: Ուստի մենք պէտք ենք խոյս տալ բնակութիւններէ և շրջահայեաց ըլլալ: Աստուած տաք իշխանը շուտ հասնէր, քանի որ ուրիշ վտանգի մը մէջ չենք ինկած: Հեղինէ նորէն այլալեցաւ, բայց յուսադիր խօսք մը լսելու համար, ըսաւ:

— Հիմա կը հաւատամ որ դուն զքեզ ալ, զիս ալ պիտի ազատես:

— Կ'ենթադրուի, պատասխանեց Զա-

կլոպա, — գլուխը մեզի տրուած է որպէս
զի կաշինիս մտածենք: Զքեզ այնչափ սի-
րեցի որ իբրև հարազատ աղջիկս պիտի
պաշտպանեմ զքեզ: Վայն հոն է որ փայս-
չելիք տեղերնիս չենք գիտեր. Զոլոգորո-
շիան ալ ինծի շատ ապահով տեղ մը չե-
րեիր:

— Ապահով գիտեմ որ իմ հօրեղբոր-
որդիներս հոն են:

— Թերեւս այո՛, և թերեւս ո՛չ: Կարելի
է թէ ուրիշ ճամբայ մը բռնեք են: Իմ
յոյսս աւելի պահակագունդին վրայ է...
Գեթ կէս գունդ զինուոր գտնէինք հոն...
Ահաւասիկ Գալամլիք: Հիմա բոլոր եղեգ-
նուտը մեր տրամադրութեան տակն է, ա-
նոր մէջ ուզածնուս պէս կրնանք պահուը-
տիլ: Անցնինք ջուրը, և փոխանակ գե-
տին ընթացքին հետեւելու, հակառակ կող-
մը դառնանք, որպէս զի հետքերնիս կոր-
սուի: Իրաւ է նորէն Ռազլուկի ճամբան
կը բռնենք, բայց...:

— Դէպի Պրովարբի երթանք, անկից
ճամբան Զոլոգորոշիա կը տանի:

— Լաւ ուրեմն:

Չիերուն ջուր խմցուցին: Զակլոպա,
Թողուց զճեղինէ եղեգնուտի մէջ, և ինքը

գնաց գետին հունը փնտռելու՝ զոր շուտով
գտաւ, վասն զի մօտ էր: Նախորդները ի-
րենց ձիերը այս տեղէն կ'անցնէին գետը՝
որ թէպէտ մեծ բան մը չէր, սակայն
խիտ խոտերով ծածկուած ճախճախուտ
եղերքներ ունէր, որ անմերձեանալի էին:
Անցան գետը և ձիերուն գլուխը դարձնե-
լով մինչև գիշեր ճամբայ ըրին: Ճամբան
գծուար էր վասն զի գետակներու բազ-
մութիւն մը, բամբուկով գետէն, ամէն
կողմ լիճեր և լճակներ ձևացուցեր էին,
ամէն վայրկեան պէտք էր հոն մը փնտռել
կամ եղեգնուտին մէջ մտնել, և այս կը
դանգադեցնէր ընթացքն: Յոգնած ձիերը
հազիւ կը շարժէին ոտքերնին:

Յաճախ կը խրէին տիղմին մէջ, այն-
պէս որ Զակլոպա կը յուսահատէր զա-
նոնք դուրս հանելէն: Վերջապէս բարձր
և չոր տեղ մը հասան կաղնի ծառերով լե-
ցուն: Գիշերը մութ էր, առաջ երթալը
անկարելի էր, ճախճախուտի մը մէջ ըն-
կըղմելու վտանգը կար. ուստի Զակլոպա
որոշեց հոն գիշերել և լուսանալուն սպասել:

Չիերուն թամբերը վար առաւ և զի-
րենք Թողուց որ ազատ արածեն: Ապա
եւէ մը խոտ հաւաքեց, անկողին շինեց

անով, թամբի ծածկոյթները և իրեն վերարկուն տարածեց վրան, և դառնալով Հեղինէին.

— Գնա՛ քնացիր, — բաւ, — ուրիշ բան չկայ ընելու: Արշալոյսը կ'արթնցնէ զքեզ և գիշերուան ցօղը աչքերուդ ոյժ կու տայ...: Իսկ ես գլուխս թամբին վերայ կը դնեմ...: Նախորդներու ուշադրութիւնը չարթնցնելու համար կրակ չեմ վառեր...: Գիշերը արդէն կարճ է, արշալուսին կը մեկնինք: Աղէկ մը քնացիր, իշխանուհի...: Նապաստակի պէս փախանք, և եթէ հեռուն չկրցանք երթալ, գեթ հետքերնիս կորսնցնել յաջողեցանք, այնպէս որ սատանան անգամ կարող չէ զմեզ գտնել: Գիշեր բարի:

— Գիշեր բարի:

Պատիկ Ղազարը ծոնկ չօրեցաւ և աստղերը գիտելով՝ երկայն աղօթեց: Զակլուպա թամբը վերցուց և քիչ մը հեռանալով՝ պառկեցաւ: Տեղը յարմար էր, բարձր, չոր և կաղնի ճիւղերը մեծ կանանչ ամպհովանի մը կը ձևացնէին վրան:

Հեղինէ շուտով չկրցաւ քնանալ: Անցեալ գիշերուան դէպքերը աչքին առջևը կու գային, կը տեսնէր իրեն սպանուած

հօրեղբորորդիները և հօրեղբորկինը՝ որոնք զինքը կը դիտէին: Կը կարծէր թէ նախասեռեկին մէջ դիակներուն քով կը գտնուի և թէ Պոկուն վայրկենէ վայրկեան ներս պիտի մտնէ: Դիմացը կը տեսնէր անոր տոգոյն դէմքը, պոստեալ յօնքերը, հրացայտ աչքերը՝ որ իրեն կը նայէին: Սարսափէն այլալեցաւ...: Իսկ եթէ իրաւցնէ տեսնէր մութին մէջ այն կրակոտ աչքերը...: Նոյն միջոցին լուսինը ամպերուն մէջէն կը լուսաւորէր ծառերը ու տաքօրինակ ձեւեր կու տար տեսարանին:

Հաւերը կը կարկաջէին մարդագետին ներու մէջ, լորամարգիները դաշտին մէջ. երբեմն երբեմն հեռուէն կը հասնէին թռչուններու և վայրի գազանաց ահուկի ճիւղերը: Ազատ ձգուած ձիերը կը խրխնջէին միշտ աւելի քնացողներէն հեռանալով: Բոլոր այս ձայները հանդարտեցուցին զՀեղինէ, փարատեցին տեսիլքները և համոզեցին զինքը որ իրեն այդ վիճակը ահաբեկած երեակայութեան մը արդիւնքն է և ոչ իրականութիւն: Քանի մ'օր առաջ բացօդեայ, դաշտին մէջ գիշերը անցնելու գաղափարն միայն պիտի զարհուրեցնէր օրիորդը. բայց հիմա գիտնալով որ

Գաւազներէ աւանց վրայ կը գտնուի, հասկցաւ որ պէտք է պատրաստ գտնուիլ ամէն դիպուածի: Թուշուններու ձայները, աստղներու փայլիւիւրը, մայիսի իշամն-դուններու բզզոցն, կամաց կամաց որորե-լով քնացուցին զինքը: Ընդհանրապէս երբ գիշերը անապատի մէջ կ'անցընէ մէկը, միշտ անակնկալ մը կը հանդիպի: Արշալոյսը նոր կը բացուէր, երբ յանկարծ սուր և աղէկէզ աղաղակներ արթնցուցին զինքը, արիւնը երակներու մէջ պահեցաւ: Գողթ-լով ոտքի ցատքեց, չէր գիտեր ընելիքը: Դիմացէն անցաւ Զակլոպա գլխերաց և ատրճանակները ձեռքը: Քիչ մը վերջ լսեց անոր ձայնը. «Ո՞ — ա՛ն, ու — ա՛ն» ապա ատրճանակի հարուած մը, ապա լուռութիւն՝ որ Հեղինէի դար մը թուեցաւ: Վերջապէս նորէն լսուեցաւ Զակլոպայի ձայնը:

— Ծուններուն կէք. ըլլաք. թո՛ղ ողջ
ընթերցեն զձեզ հրեայներու փողպատ շի-
նելու համար:

Զայնը յուսահատական էր:

— Ի՛նչ հանդիպեցաւ, — հարցուց օ-
րիորդը:

— Գայլերը կերեր են ձիերը:

— Ա՛հ, Աստուած իմ, երկուքն ալ:

— Ո՛չ, մէկը: Միւսն ալ այնպիսի գէշ
վիճակի մը մէջ է որ ոտքի վրայ անգամ
չի կրնար կենալ: Կերեր ու հեռացեր են:
Միշտ այսպէս է դաշտին մէջ...:

— Հիմա ի՛նչ պիտի ընենք:

— Ի՛նչ պիտի ընենք...: Երկու գա-
ւազան կը կտրենք ու ճամբայ կ'ելլենք,
անոնք կ'ըլլան մեր ձիերը: Կը տեսնուի,
սատանային մատը կայ մէջը: Եւ ի՛նչ
զարմանք, Պոկունին բարեկամն է, թերեւ
եղբայրը: Ի՛նչ պիտի ընենք... եթէ ես
կարենայի ձի դառնալ, նուազ չարիք...:
Բայց հիմա իրաւցնէ կը շուարիմ: Անի-
ծեալ ըլլամ, եթէ երբէք այսպիսի տագ-
նալի մէջ գտնուեր եմ:

— Ոտքով երթանք:

— Ըսելը զիւրին է: Դուն, այո՛, բայց
եւս, իմ այս ահագին մարմնովս...: Աս-
պետներ էինք և եղանք զիւղացիներ, թէպէտ
զիւղացիներն ալ միշտ զբաւստ մը կը ճա-
րեն...: Ծունները միայն ոտքով կ'երթան:
Այլանդակ դիպուած: Այս ստոյգ է որ հոս
պիտի չկենանք, ո՛ր և է կերպով ինքզինք-
նիս Զոլոդորովիա պիտի ձգենք: Զիով
փախչիլը արտոբեւի բան մը չէ արդէն,

իսկ ոտքով փախչիլը, այլանդակ գործ-
թամբերը հոս պէտք ենք թողուլ, իսկ
պաշարը կոնակնիս առնուլ:

— Դուն միայն ո՛չ, ես ալ բան մը
պիտի շալկեմ:

Աղջկան ցոյց տուած արիութիւնը քիչ
մը խրախուսեց յուսահատ Զակլոպան:

— Տաճիկ ըլլալու եմ այդպիսի
բան մը թոյլ տալու համար, — պատաս-
խանեց: — Բոլոր սպիտակ ձեռքերդ և փա-
փուկ ուսերդ այդ տեսակ բանի համար չեն
ստեղծուած: Ես միայն կ'ընեմ, մի՛ վախեր.
միայն երբեմն երբեմն պէտք է կանգ առնուլ
շունչ առնելու համար... Ուտելու ու խը-
մելու մէջ ժուժկալութիւնս շնչարգելու-
թեան հիւանդութիւնը բերաւ վրաս...:
Միայն թամբի ծածկոյթները կ'առնենք
վրան պառկելու համար... Պաշարէն մեծ
բան մը չաւելնար, վասն զի հիմա անմի-
ջապէս պէտք ենք կազդուրուիլ:

Այնպէս ալ ըրին, առանց ժամանակ
կորսնցնելու: Զակլոպա՛ մոռնալով քիչ
առաջ պարծեցած ժուժկալութիւնը, սկսաւ
խմելով փորձել շնչառութեան ոյժը: Կէս-
օրուան մօտ հուն մը հասան, յաճախուած
յայտնապէս, վասն զի ջուրին երկու ե-

զերքներու վրայ ալ ոտքերու և անիւնե-
րու հետքեր կը տեսնուէին:

— Թերեւս Զուրդորոշիայի ճամբան է,
— ըսաւ Հեղինէ: — Բայց որո՞ւն հարցը-
նելու է:

Զակլոպա պատասխանելու վրայ էր,
երբ հեռուէն ձայներու շնկոց մը լսեցին:

— Վայրկեան մը, — ըսաւ ցած ձայ-
նով Զակլոպա. — հարկ է պահուրտիլ:

Զայները մօտեցան:

— Բան մը կը տեսնե՞ս.

— Այո՛, կը տեսնեմ:

— Ի՞նչ:

— Կոյր ծեր մը ձեռքը վին, որուն
կ'առաջնորդէ պատանի մը... Կը բորկե-
նան այս կողմը անցնելու համար:

Իրաւցնէ ջուրին ձայնէն հասկցան որ
հունը կ'անցնէին: Զակլոպա և Հեղինէ
իրենց պահուած տեղէն ելան:

— Աստուծոյ անունը օրհնեալ ըլլայ,
բարձր ձայնով ըսաւ Զակլոպա:

— Յաւիտեանս յաւիտենից, — պա-
տասխանեց կոյրը: — Ո վ էր:

— Քրիստոնեայներ: Մի՛ վախեր:

— Ս. Նիկողայոս ձեզի կեանք և բա-
րիք շնորհէ:

- Ո՞ւսկից կու գաս, բարի ծերուկ։
 — Պրովարբիէն։
 — Իսկ այս ճամբան ո՞ւր կը տանի։
 — Ագարակները, գեղերը...։
 — Նաև Զոլոգորոշիա։
 — Թերեւս։
 — Որչափ ժամանակ է Պրովարբիէն ելլելը։
 — Երեկ առաւօտ։
 — Ռազլոկ հանդիպեցա՞ր։
 — Այո։ Կ'ըստի թէ ձիաւորներ զընացեր են հոն, և ապա պատերազմ։
 — Ո՞վ կ'ըսէ այդ բանը։
 — Պրովարբի մէջ կը խօսէին։ Իշխաններուն մէկ ծառայն հոն եկաւ և շատ բաներ պատմեց։
 — Դուն զինքը չտեսա՞ր։
 — Ես ոչ զոք կը տեսնեմ, կոյր եմ։
 — Իսկ այս պատանին։
 — Պատանին կը տեսնէ, բայց մունջ է, և ես միայն անոր ըսածը կը հասկընամ։
 — Ռազլոկ հեռո՞ւ է ասկէց...։ Հոն կ'երթանք։
 — Ո՛հ, հեռու։
 — Իսկ դուք կ'ըսէք թէ հոն գնացեր էք։

- Այո։
 — Այո, — գոռաց յանկարծ Զակլոպա պատանին լզէն բռնելով։ — Ահ, խարբայներ, թափառաշրջիկներ, լրտեսներ. դուք կը շրջիք ամէն կողմ գիւղացիները ոտք հանելու համար։ Հո՞ս, Թէոդորոս, Մաքսիմոս, Ալեքսիս, մերկացուցէք զիրենք անմիջապէս, կախեցէ՛ք կամ խըղդեցէ՛ք զիրենք գետին մէջ...։ Ծեծեցէ՛ք այս անպիտանները, ապստամբները, մինչև որ մեռնին։
 Եւ Զակլոպա, ուժով ցնցելով զպատանին, միշտ աւելի բարձր կը պոռար։
 Ծերը ծունկ չորեցաւ գթութիւն հայցելով, պատանին մունջերու յատուկ սուր ու անյօդ ճիչեր կ'արձակէր. իսկ Հեղինէ ապշած՝ տարօրինակ տեսարանին հանդիսատես կ'ըլլար։ Իրեն աչքերուն չհաւատալով.
 — Ի՞նչ կ'ընես, հարցուց։
 Սակայն Զակլոպա միշտ կը պոռար, կը հայհոյէր, դժոխք, ապականութիւն, աղէտք, տանջանք, մահ կը կանչէր։ Հեղինէ կարծեց թէ յիմարեր է։
 — Հեռացիր, — պոռաց Զակլոպա օրիորդին, — հոս հանդիպելիք տեսարանին

չի վայելեր բեզի ներկայ գտնուիլ : Մերկացի՛ր, ապա թէ ոչ կտոր կտոր կ'ընեմ զքեզ, — հրամայեց ծերուն, և միևնոյն ժամանակ կատաղաբար պատանիին զգեստները կը հանէր վրայէն :

Ծերը սարսափահար անմիջապէս մէկդի նետեց վիճը, պայուսակը և գաւազանը :

— Ամէն բան հանէ վրայէդ, եթէ կեանքդ սիրելի է քեզի, — ըսաւ Զակլոպա :

Ծերը շապիկն հանել սկսաւ : Հեղինէ խնդիրը հասկցաւ ու հեռացաւ, կը լսէր միշտ Զակլոպայի անէծքները և նախատական խօսքերը : Հովէն տապալած ծառի մը բունին վրայ նստաւ ու սպասեց : Կոյրին ողորդ և մունջին ճիշդ իրեն կը հասնէին :

Վերջապէս լոեց ամէն բան, միայն թրուհուններու ճռուղիները և տերևներու սօսափիւնը կը լսուէր : Քիչ մը վերջ Զակլոպայի ծանր ոտքերուն ձայնը լսուեցաւ : Ծալակը առեր էր ծերուն և պատանիին զգեստները, ձեռքը ունէր վիճը և երկու զոյգ կօշիկ : Հեղինէի մօտեցաւ, ողջ աչքը պզտիկցուց ու ժպտաց :

Կը տեսնուէր, ուրախ էր :

— Զկայ պոռացող մը որ կարենայ ինծմէ աւելի պոռալ, — ըսաւ, — մինչև անգամ ձայնս կը կերկերի : Սակայն ուզածս ձեռք ձգեցի : Զիրենք մօրէ մերկ ճամբայ դրի, և եթէ սուլթանը այս ըրածիս համար զիս փոխարքայ կամ փաշա չընէ, ամենէն վատ անիրաւութիւնը ըրած կ'ըլլայ... վասն զի, վերջապէս, ես այն երկուքը տաճիկ սուրբերու կերպարանքի մէջ դրի... : Անպիտան խարբայները... կ'աղաչէին ինծի որ գեթ շապիկները իրենց թողում... : Աղէկ հագուած էին : Ծնորհակալ եղէք, ըսի իրենց, որ ողջ կը թողում որ երթաք : Տէս, նոր են զգեստները, բաճկոնը, շապիկը, կօշիկները... : Ինչպէս կ'ուզուի որ Հասարակապետութեան գործերը աղէկ երթան, քանի որ ուսմիկ ժողովուրդը այսպիսի զգեստներ կը հագուի : Կը տեսնուի որ տօնի օր մը գնացեր են Պրովարքի և տօնավաճառէն գներ են այս նոր զգեստները : Ազնուական մը իրեն կալուածներէն այնչափ դրամ չի վաստկիր որչափ այս տեսակ մարդիկ : Լաւագոյն է թողուլ մէկդի ամէն արուեստ և մայր

ճամբուն վրայ ծերերը մերկացնել. ապա-
հով եղիւր շուտով կը հարստանայ մարդ:

— Սակայն այդ զգեստները ի՞նչ բանի
պիտի ծառայեն քեզի, — հարցուց Հեղի-
նէ:

— Ի՞նչ բանի: Հիմա կը տեսնես:

Այս ըսելով զգեստներուն մէկ մասը
առաւ ու մտաւ մացառներուն մէջ:

Քիչ մը վերջ մացառներու մէջէն վինի
ձայնը լսուեցաւ, ու դուրս ելաւ... ոչ
ես Զակոպա, այլ Ուզրանիոյ ճշմարիտ
աշուղ մը միականի և սպիտակ մօրուքով:

Անակնկալ աշուղը մօտեցաւ Հեղինէի և
խոստտ ձայնով մը երգեց:

Դուն կը բարձրանաս, դուն կը թռչիս,
Արեւներու աշխարհը,
Ով բազէզ վսեմ
Ու կը տեսնես հեռուն:

Իշխանուհին ծափ ծափի զարկաւ, և
Ռազուկէն փախչելէն ի վեր առաջին ան-
գամ ըլլալով շրթունքներուն վրայ ժպիտ
մը տեսնուեցաւ:

— Եթէ չգիտնայի որ դուն ես, ստու-
գիւ պիտի չկարենայի գուշակել:

— Հէ՛. ի՞նչ կ'ըսես. բարեկենդանի

մէջ երբէք աւելի գեղեցիկ ղիմակաւոր տե-
սել ես: Գետին մէջ ղիտեցի ինքզինքս, և
եթէ ինծմէ աւելի կատարեալ աշուղ մը ե-
ղած է երբէք, ինքզինքս վինով մէկտեղ
կախաղան կը հանեմ: Երգերու զաւով,
հինգ տասը հատ գիտեմ: Ո՛րը կ'ուզես,
իշխանուհի, ... Մարութիայի՛ թէ Պոն-
դարիվնայի և կամ Սերբիակովայի մահ-
ուան երգը...: Ամէնն ալ գիտեմ: Զիս
անբան անասունի տեղ դիր, եթէ չյաջողիմ
ամէնէն նշանաւոր խաբեբայներէն իսկ դը-
րամ կորզել:

— Հիմա կը հասկնամ թէ ինչո՞ւ հա-
մար կողոպտեցիր այն խեղճ մարդիկը.
ձպտեալ աւելի ապահով կ'ըլլանք:

— Բնականաբար: Գիտցիր որ Տնիե-
բերի այս եզերքի բնակիչները աշխարհիս
ամէնէն աւելի չար մարդիկն են, և միայն
Երեմիա իշխանը կարող է սանձել զա-
սոնք: Իսկ հիմա, Խմիելնիցքի յաղթու-
թենէն վերջ, ոչ ոք կարող է զսպել զի-
րենք: Տեսա՞ր այն նախորդները՝ որոնք
հաճութեամբ գմեզ կտոր կտոր պիտի ը-
նէին: Եթէ Աթամանները չյաջողին ջախ-
ջախել զԽմիելնիցքի, քիչ օրէն բոլոր եր-
կրը բոցերու պիտի մատնուի. և այն ա-

տեն անկարելի կ'ըլլայ անցընել զքեզ ապրտամբ զիւղացիներու մէջէն: Լաւագոյն էր Պոկոնի ձերաններու մէջ մնալ, քան ասոնց ձեռքը իյնալ:

— Ո՛հ, ոչ, մահը կ'ընտրեմ, — պատասխանեց ուժով իշխանուհին:

— Իսկ ես, կեանքը կ'ընտրեմ...: Մարդ երկու անգամ չի մեռնիր, և երբ ժամանակը գայ, ոչ ոք կրնայ ազատիլ...: Կը տեսնուի որ այն ծերը Աստուած զրկեց մեզի...: Հիմա, առ նուազն երեք օր եղեգնուտներու մէջ մնալ պիտի բռնադատուին, իսկ մենք նոյնչափ ժամանակի մէջ Զոլոդորոշիա կը հասնինք և կը գտնենք հօրեղբորդիներդ...: Փոհ ես: Իսկ եթէ հօրեղբորդիներդ հոն չեն, կամ կը շարունակենք ճամբանիս կամ հոն իշխանին գալստեան կը սպասենք: Թէպէտ ծեր եմ, բայց չեմ վախեր ոչ զիւղացիներէն և ոչ Ղազարներէն: Նոյն իսկ կարող ենք խմիչիւնիցքի զինուորներուն մէջէն անցնիլ... բայց լաւ է խոյս տալ թաթարներէն, որոնց մեծ ուրախութիւն պիտի ըլլայ եթէ քեզի պէս գեղեցիկ պզտիկ Ղազար մը ձեռք ձգեն:

— Ուրեմն ես ալ պէտք եմ ծպտիլ:

— Կ'ենթադրուի...: Թէպէտ զիւղացի տղու դերը կատարելու համար շատ գեղեցիկ ես, ինչպէս ես ծերու... բայց փոյթ չէ...: Հովը երեսդ կ'այրէ, իսկ ես քալելով գաւազանի մը պէս կը նիհարնամ: Երբ վալահները աչքիս մէջը խաբեցին, մեծ դժբաղդութիւն համարեցայ զայն, սակայն ամէն չարիքէ բարիք կը ծնանի, վասն զի ծեր, բայց ոչ կոյր, աշուղ մը կասկած կրնայ յարուցանել: Գուն ձեռքէս բռնած ինծի պիտի առաջնորդես, ու զիս պիտի անուանես... Ռոպրիոս: Օ՛ն ուրեմն, շուտով հագուէ, վասն զի ճամբայ ելլելու ժամանակն է:

Զակլուպա հեռացաւ: Հեղինէ գետին մէջ լուացուեցաւ, հանեց Ղազար բաճկոնակը, և զիւղացիի զգեստը հագուեցաւ, դրաւ զլուխը յարդէ գլխարկը, ձեռքն առաւ հացին տոպրակը: Բարեբաղդաբար Զակլուպայի մերկացուցած տղան բաւական բարձր էր հասակով, այնպէս որ զգեստները լաւ յարմար եկան Հեղինէի: Զակլուպա ուշի ուշով դիտեց զօրիորդը:

— Շատ ասպետներ, — բացաւ, — սիրով պիտի տան իրենց գէնքերը և զբահները քեզի պէս մանկլաւիկ մ'ունենալու

համար... և արդէն կը ճանչնամ հոշոտ մը որ այդ փոխանակութեամբ երջանիկ պիտի սեպէ ինքզինքը : Ստամպու տեսայ գեղեցիկ պատանիներ, բայց ոչ հատ մը քեզի նման: Միայն մազերուդ ուշ պէտք ես դնել:

— Աստուած տայ որ այս գեղեցկութիւնս չարեաց պատճառ չըլլայ, — ըսաւ Հեղինէ Զակլուպայի շողորորթ խօսքերուն ժպտելով:

— Գեղեցկութիւնը երբէք աւելի բան մը չէ: Փորձովս գիտեմ: Երբ Ղալաթիոյ մէջ թուրքերը աչքիս մէկը խարեցին և միւսն ալ խարելու կը պատրաստուէին, փաշային կինը, գեղեցկութեանս համար, ազատեց զիս...: Հիմակ ալ կը տեսնուին դեռ մարած գեղեցկութեանս հետքերը:

— Բայց դուն ըսիր որ վալահքները այրեցին աչքդ:

— Այո՛ վալահքները՝ որոնք տաճկցեղէին և փաշային կը ծառայէին:

— Բայց աչքդ այրած չէ:

— Աչքիս վրայ տեսնուած վարագոյրը հրաշէկ երկաթին արդիւնքն է...: Նոյն բանն է...: Սակայն մազերուդ համար ինչ կը խորհիս ընել:

— Կտրել զանոնք:

— Ինչո՞վ:

— Սուրով:

— Սուրով գլուխ կը կտրեն, բայց մազ, իրացնէ չեմ գիտեր:

— Գիտե՞ս ինչ կ'ընենք: Ես հոս կը նստիմ, մազերս այն կոճղին վրայ կը տաւածեմ, իսկ դուն հարուած մը կ'իջեցընես...: Միայն նայէ որ գլուխս չկտրես:

— Մի՛ վախեր...: Շատ անգամ, գինով, մոմի մը պատրոյզը կտրեր եմ մէկ հարուածով, առանց մոմին դաշելու...: Պիտի յաջողիմ, թէպէտ բոլորովին նոր է ինծի համար այս գործողութիւնը:

Հեղինէ նստեցաւ, խիտ և սև մազերու փունջը փռեց կոճղին վրայ, և աչքերը դէպի Զակլուպա բարձրացնելով.

— Պատրաստ եմ, — ըսաւ, — օ՛ն ուրեմն

Տխուր ժպիտ մը տեսնուեցաւ շրթունքներուն վրայ: Յաւով կը բաժնուէր այն խոսկապիքներէն՝ զորոնք երկու ձեռք հաւիւ կը պարունակէին. Զակլուպա ալ սիրտ չէր ըներ:

— Աւելի կ'ընտրէի, — ըսաւ, — վարսայվիրայ ըլլալ և Ղազախ ծամեր կտրել

քան թէ այս մագերը: Թուի թէ, չեմ գիտեր ինչո՞ւ, դահիճ մըն եմ: Գիտես որ դահիճը վհուկ կ'իներու մագերը կը կտրէ, որպէս զի սատանան անոնց մէջ չպահուրտի և արուեստին գործադրութեան արգելք չըլլայ: Բայց դուն վհուկ չես, և իմ բրածս ստուգիւ անգգամութիւն է...: Եթէ Սըշեդուցքի ականջներս չկտրէ, երեսը չեմ նայիր...: Պատուոյս վրայ կ'երդնում, արիւնս կը սառի...: Գեթ աչքերդ գոցէ:

— Գոցեցի, — ըսաւ Հեղինէ:

Զակլոպա ոտքի մատուրներուն վրայ բարձրացաւ, սուրը շողաց օդոյ մէջ և մագերը կոճղին վրայէն գետին թափեցան:

— Եղաւ, — ըսաւ Զակլոպա:

Հեղինէ ոտք ելաւ, կարճ և խիտ մագերը վարդագոյն երեսները շրջապատեցին:

Այն ժամանակները մեծ ամօթ էր աղջկան մը մագերը կտրել, ուստի Հեղինէի բրածը մեծ զոհողութիւն մըն էր: Աչքերը արտասուօք լեցուեցան. Զակլոպա, կատարած գործէն տփգոհ, զինքը կերպով մը մխիթարել փորձեց:

— Կարծես, — ըսաւ, — անգութ գործ

մ'ըրի, և, կը կրկնեմ, եթէ Սըշեդուցքի իրաւցնէ ասպետ է, պէտք է որ ականջներս կտրէ: Սակայն ուրիշ ճար չկար. աղջիկ ըլլալէ մէկէն կը հասկցուէր: Իսկ հիմա գէթ համարձակ կրնանք առաջ երթալ: Այն ծերուն մահ սպառնալով ճամբան սորվեցայ: Նախ պիտի տեսներ երեք կաղնի ծառ, բովը հեղեղատ մը, և հեղեղատին երկայնութեամբ Տէմիանով-Քայի վրայէն Զոլոդորոշիա տանող ճամբան: Ըսաւ նաեւ թէ այդ ճամբան սայլերու ճամբայ է, կրնանք օգտուիլ և քիչ մը ժամանակ սայլի մը վրայ նստիլ...: Ստուգիւ կացութիւննիս շատ գեշ է, երբեք պիտի չմոռնանք...: Հիմա սուրերն ալ պէտք են թողուլ, վասն զի ծեր աշուղները և անոնց առաջնորդները գէնքով քալելու սովորութիւն չունին: Այս ծառին տակը կը թաղեմ զանոնք, թերեւ օր մը նորէն գտնեմ: Այս սուրը շատ կոխնեփու մէջ մտեր է և շատ յաղթանակներ տարեր է: Հաւատացիր որ հիմա գնդապետ եղած կ'ըլլայի, եթէ զիս գինեմով չամբաստանէին մարդիկ: Աշխարհիս վրայէն արդարութիւնը վերցեր է: Եւ այս ամէն րան վասն զի ապուշի մը պէս չըս-

պանուեցայ, և միշտ գիտցայ խոհեմութիւնը արիութեան հետ միացնել: Սմենէն առաջ, Սասկիլիքովսքի ինծի կ'ըսէր թէ նապաստակի մը պէս երկչոտ եմ, սակայն նա, թէպէտ բարի է, բայց չար լեզու մ'ունի: Երեւակայէ որ քանի մ'օր առաջ զիս կը յանդիմանէր թէ Ղազարներու հետ ընկերութիւն կ'ընեմ. իսկ եթէ այդ ընկերութիւնը չընէի ես, դուն չէիր կրնար Պոկունին ճիրաններէն ազատիլ:

Կը խօսէր Զակլոսպա, ու սուրերը ծառին տակ կը ծածկէր խոտերով և տերեւներով կը գոցէր տեղը. ապա վիզը անցուց տոպրակները և վինը, կոյրին գաւազանը ձեռքը առաւ, անով մէկ երկու փորձեր ըրաւ ու.

— Երթանք, — ըսաւ, — այս ալ բանի մը կու գայ. շատ լաւ կրնայ մէկը աւով դիմացիին աւուանները համբել, կամ կէսօրին աստղները ցուցնել: Հետիտան պիտի քալենք, այդ դէշ է, սակայն ճար չկայ: Յառաջ:

Ու սկսան երթալ. սեւ մագերով պատանին առջևէն, ծերը անոր ետևէն: Սա կը գանգատէր տաքութեան դէմ, մինչդեռ դաշտէն փչող հովիկը միւսին փափուկ

մորթը կ'այրէր և պղնձի գոյն կու տար: Շատ չտեւեց, հասան հեղեղատը՝ որուն խորը աղբիւր մը կը վազէր ու կ'երթար խառնել յստակ ջուրը Գալամլիքի ջուրերուն: Հեղեղատէն քիչ հեռուն կը բարձրանային երեք վիթխարի կաղնիները: Ուղեւորները քայլերնին դէպի այն կողմը ուղղեցին և անմիջապէս ճամբուն վրայ ելան՝ որ բոլորովին դեղին էր աղբերումէջ բուսած ծաղիկներով: Ճամբան ամալի էր. ոչ սայլ, ոչ կուպրի փոսեր, ոչ եզներ: Հոս հոն գայլերէ կրծուած և արևէն սպիտակացեալ ոսկրոտիք: Երկու ուղեւորները միշտ կը քալէին, երբեմն հանգիստ առնելով ծառի մը հովանւոյն տակ:

Սև մագերով պատանին կը քնանար խոտին վրայ, ծերը կը հսկէր: Յաճախ կը ստիպուէին անցնիլ գետակները, ու երբեմն ծերը կը բռնադատուէր գրկել իւր ընկերը, տարիքէն վեր ոյժ մը ցուցնելով:

Սյնպէս նեղութեամբ մինչև իրիկուն առաջ գնացին. վերջապէս պատանին, ճամբուն եզերքը նստելով, ըսաւ ծերուն:

— Ս'լ չեմ կրնար յառաջ երթալ: Լաւ է հոս մնալ ու մեռնիլ:»

Ծերը սաստիկ այլալեցաւ:

— Օհ, անիծեալ անապատ, — բացառաւ չեց, — ո՛չ ագարակ մը, ո՛չ խրճիթ մը, ո՛չ կենդանութիւն: Այսուհանդերձ զիշերը հոս անցընել կարելի բան չէ: Սրդէն իրիկուն է, ժամէ մը վերջ մութը կը կոխէ... Սակայն ուշադրութիւն, ի՞նչ ձայն է այս:

Ծերը լռեց: Վայրկեան մը չորս կողմը խոր լռութիւն մը տիրեց: Հեռուն ոռնալու ձայն մը լսուեցաւ՝ որ կարծես գետնին տակէն կ'ելլէր. և իրաւցնէ ճամբայէն քիչ հեռու հեղեղատին խորէն կու գար:

— Գայլեր են, — ըսաւ Զակլոպա, — երեկ ձիերնիս կերան, այսօր ալ զմեզ կը փնտռեն: Ատրճանակ մ'ունիմ, սակայն վախեմ վառօղը երկու անգամուան չբաւէ: Ինչ ալ ըլլայ անոնց հարսենական խնջոյքին համեմանք չեմ ուզեր ըլլալ...

Ուրիշ ոռնալու արձագանգ մ'ալ լսուեցաւ, այս անգամ կարծես աւելի մօտ:

— Ոտք ելիր, պատանի, — ըսաւ ծերը: — Եթէ քալելու կարողութիւն չունիս կը շալկեմ զքեզ: Շատ կը սիրեմ զքեզ, թերեւ, վասն զի, ամուրի մնալով, օրինաւոր ժառանգ չունիմ... Ամէնքը բնա-

կան և տաճիկ զաւակներ, վասն զի Տաճկաստան երկար ժամանակ մնացեր եմ: Զակլոպաներու ցեղը ինծմով պիտի լմնայ...: Բայց դուն ծերութիւնս պիտի խնամես, ուստի ոտք ելիր ու եկուր շալակս...: Գառնուկի մը պէս կը վերցնեմ զքեզ ուսերուս վրայ:

— Բայց իմ սրունքներս այնպէս ընդարմացեր են որ չեմ կրնար շարժիլ:

— Ու կը պարծենայիր ոյժիդ վրայ...: Սակայն լռութիւն...: Կարծես հաշիւն մը կը լսեմ...: Այո՛, այո՛, շուներ են և ոչ գայլ: Ուրեմն Տեմիանովքայի մօտ ենք: Փափք Բարձրելոյն: Իսկ ես կը մըտած էի կրակ ընել և քիչ մը քնանալ...: Այո՛, շուներ են: Կը լսես:

— Երթանք, — ըսաւ Հեղինէ:

Յանկարծ ոյժ եկաւ վրան: Հագիւ մացառներէն դուրս ելան, հեռուն լոյսեր և երեք եկեղեցիներու գմբէթներ տեսան՝ որոնք նոր տախտակներով ծածկուած ըլլալով, արեւմտեան վերջին լոյսով սպիտակ կը տեսնուէին: Շուներու հաջիւնը երթալով աւելի որոշ կը լսուէր:

— Այո՛, Տեմիանովքայ է, — ուրիշ չի կրնար ըլլալ, — ըսաւ Զակլոպա: — Ծեր

աշույնները ամէն տեղ աղէկ ընդունելու
թիւն կը գտնեն, կարելի է լաւ մարդիկ-
ներու հանդիպինք և քիչ մը բան գտնենք
ուտելու: Իշխանական կալուածի մը կը
նմանի սա, և թերեւ ազարակատէրը հոն
կ'ըլլայ: Հոս կը կենանք և հանգիստ
կ'առնուենք: Իշխանը ճամբայ ելած պիտի
ըլլայ և թերեւ ազատութեան ժամը կար-
ծածնէս աւելի մօտ է: Միայն միտքդ պա-
հէ որ մունջ ես: Դեզի ըսի որ անունս
Ռոփրիոս է, բայց հիմա կը մտածեմ որ
մունջերը չեն խօսիր: Ես երկու հոգեւոյ
տեղ կը խօսիմ: Այս գիւղացիներուն լեզուն
գիտեմ, լատիներէնի մօտ բան մըն է:
Ուրեմն, յառաջ: Ո՛վ Աստուած իմ Տէր,
այս մեր պանդխտութիւնը ե՞րբ պիտի
լմնայ...: Գեթ աղէկ զինի ու խնձորօղի
գտնայինք... կը կազդուրուէինք:

Զակլոպա լոեց ու քիչ մը ժամանակ
լոռութեամբ առաջ գնացին:

— Զմոռնաս մունջ ըլլալդ, — առաջ
տարաւ խօսքը Զակլոպա: — Եթէ մէկը բան
մը հարցնէ քեզի, շուտով ինծի դարձիր ու
այսպէս ըրէ. «Հեմ, հեմ... բիւ... բիւ»:
Արդէն հասկցայ որ խելացի տղայ մըն ես,
իսկ հոս կենաց խնդիր է: Եթէ իշխանին

կամ Աթամաններուն մէկ ջոկատին հան-
դիպինք, մէկէն մեր ո՛վ ըլլալը կ'իմացը-
նենք, մանաւանդ եթէ Սքշեղուցքի ծա-
նօթ մէկը գտնուի: Կարծեմ ըսիր թէ իշ-
խանին մասնաւոր խնամոց տակն էս...:
Եթէ այդպէս է զինուորներէն վախ չկայ
...: Բայց հոն վարը ի՞նչ կրակ է: Օ՛հ,
օ՛հ, դարբնոց մը: Մարդիկ ալ կը տես-
նուին...: Շիտակ այն կողմը երթանք:

Իրաւցնէ, իրենց քայլերուն ուղղու-
թեամբ, դարբնոցի մը ծխանէն կայծակ-
ներ դուրս կը ցայտէին և դոնէն ու պա-
տերու ճեղքուածներէն սաստիկ կրակ մը
կը փայլէր, մերթ ընդ մերթ մարդկային
դէմքերէ մթագնելով: Թէպէտ զիշեր էր,
սակայն դարբնոցի զիմաց շատ մար-
դիկներու խումբ մը կը նշամարուէր: Դար-
բիներու մուրջերը փոխնիփոխ կը զար-
նէին ու անոնց հարուածներու ձայնն կը
խառնուէր երգերու, խօսակցութեանց, հա-
ջիւններու ձայնին: Զակլոպա հաստատուն
քայլերով մօտեցաւ դարբնոցին, վինի թե-
ւերը թրթռացուց ու սկսաւ երգել.

Լեռներու վրայ գերանդաւորներ

կ'երգեն զուարթ երգեր:

Լեռներու ստորոտէն առաջ կու գայ

Եւ կանանց խոտէն դուրս կ'ելլէ
 Խիտ և սև ամբողջ մը...
 Ղրօշակէն, զլիարկներէն, զէնքերէն,
 Մախաղներէն կը ճանչնամ զիրենք...
 Ղազախներ են, Ղազախներ:

Այսպէս երգելով հոն հաւաքուած բազմութեան մօտեցաւ: Մեծաւ մասամբ գիտով էին: Ամէնքն ալ զինուած էին գաւազաններով՝ որոնց ոմանց կապուած էին նիզակներ և գերանդիներ: Իսկ դարբինները գերանդի կը շինէին և նիզակներու ծայրերը կը սրէին:

— Է՛յ, ծեր, ծեր, — պոռացին ոմանք բազմութեան մէջէն:

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած, — ըսաւ Զակլոպա:

— Յաւիտեանս յաւիտենից:

— Բսէք, տղաք, ասիկա Տէմիանովը՝ քայ է:

— Այո՛: Ի՞նչ կ'ուզես:

— Ճամբան ինծի ըսին որ հոս բարի մարդիկ պիտի գտնեմ՝ որոնք ինծի ուտելու և խմելու բան մը կու տան և պառկելու տեղ մը: Հեռուէն կու գամ ու այս պատանին յոգներ է ու քայլ մը աւելի չի կրնար առնուլ: Մոռնջ է, ինծի առաջ-

նորդութիւն կ'ընէ որ ծեր եմ և գրեթէ կոյր: Աստուած զձեզ օրհնէ, բարեսիրտ մարդիկ, օրհնեն զձեզ սքանչեւագործ Ս. Նիկողայոս և Ս. Ռնգիւրիոս: Մէկ աչքս քիչ մը բան կը տեսնէ, միւսը՝ բնաւ, անոր համար վիշտ ձեռքս կը պտըտիմ, կ'երգեմ, և անտառի թռչուններու պէս կ'ապրիմ այն փշրանքներով որ ողորմած մարդիկներու ձեռքերէն վար կ'իյնան:

— Ո՛ւսկից կու գաս, ծեր:

— Ո՛հ, հեռուէն, շատ հեռուէն: Թողուցէք քիչ մը հանգչիմ. դարբնոցին դիմաց նստարան մը կայ կարծեմ...: Դռն ալ նստէ, խեղճ տղայ...: Այո՛, Լադա-վայէն կու գանք: Շատոնց է մեկներ ենք. իսկ հիմակ Պրովարքիէն կու գանք՝ ուր տօնավաճառ կար:

— Այն կողմերը ի՞նչ բարի լուրեր լսեցիր. — հարցուց ծեր և գերանդիով զինուած գիւղացի մը:

— Լսելը լսեցի, բայց թէ բարի կամ ոչ, Աստուած գիտէ: Հոն շատ բազմութիւն կար: Կ'ըսուէր թէ խմիչներեցի մեծ Աթամանին տղուն և անոր ձիաւորներուն յաղթեր է: Լսեցի դարձեալ որ Հոռուէն

գետափանց վրայ ժողովուրդը ոտք ելեր է իշխաններու դէմ:

Ամբոխը խռնեցաւ. Զակլոպայի չորս կողմը, որ երբեմն երբեմն վիհի թելերը կը թրթռացնէր:

— Ուրեմն ստուգիւ լսեցիր որ ժողովուրդը կ'ապստամբի:

— Այո՛...: Գէշ վիճակ է ձեզի պէս գիւղացիներու վիճակը:

— Սակայն կ'ըսուի թէ շուտ պիտի լննայ:

— Կ'ըսուի, այո՛...: Քիչէի մէջ խորանին վրայ Յիսուս փրկչի մէկ նամակը գտնուէր է, յորում զրուած է թէ ահաւոր պատերազմ մը տեղի պիտի ունենայ. Ուզրանիոյ մէջ արեան գետեր պիտի վազեն:

Ունկնդիրները աւելի խտացան. Զակլոպայի չորս կողմը:

— Ի՞նչ կ'ըսես. նամակ մը Յիսուս փրկչէն:

— Այո՛, նամակ մը...: Եւ անոր մէջ պատերազմի և արեան վրայ կը խօսուի...: Բայց ես ուրիշ բան չեմ կրնար ըսել, ծեր եմ ու կոկորդս չորցեր է:

— Ահա քեզի օղի...: Խմէ, բայց աշ-

խարհիս վրայ լսածներդ պատմէ մեզի...: Քու արուեստդ ունեցող ծերերը ամէն բան գիտեն...: Մեզի ըսող եղաւ որ Խմիեկնիցքի ազնուականաց վրայ պիտի յարձրի: Անոր համար մենք ալ կը զինուինք որպէս զի բան մ'ալ մենք ընենք...: Միայն չենք գիտեր թէ մենք սկսինք թէ Խմիեկնիցքի հրամանին սպասենք:

Զակլոպա իրեն տրուած օղիի գաւաթը պարպեց, շրթունքները ծփծփացուց ու մտածեց քիչ մը:

— Ով ըսաւ ձեզի, — հարցուց, — թէ սկսելու ժամանակը հասեր է:

— Այդպէս կ'ուզեն ամէնքը:

— Այո՛, այո՛, պէտք է սկսիլ, — կըրկնեց խումբ մը ձայներու: — Ի՞նչ բանի կը սպասենք. Զարորոթիները արդէն յարձրկեցան ազնուականաց դէմ:

Գերանդիներ և նիզակներ օդոյն մէջ շարժեցան: Վայրկեան մը լուրթիւն եղաւ, միայն դարբնոցի մուրճերուն ձայնը կը լըսուէր: Գիւղացիները կը սպասէին թէ ի՞նչ պիտի ըսէ ծերը՝ որ երկար ժամանակ մտածելէն վերջ, հարցուց վերջապէս:

— Ի՞նչ մարդիկ էք դուք:

— Երեմիա իշխանին մարդիկն ենք:

— Իսկ զո՞վ կ'ուզէք սպաննել:

Գիւղացիները մէկմէկու նայեցան:

— Ձրնքը, իշխանը, — հարցուց ծերը:

— Էհ, զինքը, ո՛չ, իրեն հետ գլուխ չենք կրնար ելլել....:

— Օհ, չէք կրնար, ո՛չ, չէք կրնար, տղաք: Ես լուսլին գնացեր եմ և իշխանը տեսեր եմ: Ահաւոր մարդ մըն է: Կը պոռայ՝ և անտառին ծառերը կը զողան. ոտքը գետին կը զարնէ՝ անդունդ մը կը բացուի: Թագաւորը կը վախէ անորմէ, և Աթամանները կը հնազանդին: Եւ խանէն ու Սուլթանէն աւելի զինուոր ունի:

Չէ՛ք կրնար, տղաք, չէք կրնար: Դուք անոր չէք կրնար յազթել, բայց անիկա կը յազթէ ձեզի: Չէք գիտեր որ բոլոր Լեհերը անոր պիտի օգնեն... և ուր Լեհ մը կայ, հոն սուր մը կայ:

Խոր լուսթիւն մը տիրեց ամէն կողմը: Ծերը նորէն վինի թելերը թրթռացուց և լուսինին դառնալով առաջ տարաւ խօսքը:

— Կու գայ իշխանը և անոր ետեէն այնչափ մարդ որչափ են երկնից աստղերը ու դաշտի խոտերը: Անոր դիմացէն մահուան հովը կը փչէ և կը հեծէ. և

գիտէ՛ք, տղաք, թէ ինչո՞ւ կը հեծէ...: Կը հեծէ ձեր վիճակին վրայ: Անոր դիմացէն կը թռչի մահը գերանդագէն, և գերանդին օդոյ մէջ կը շէտ...: Գիտէ՛ք թէ ինչո՞ւ կը շէտ...: Կը շէտ ձեր գլուխները կտրելու համար:

— Տէ՛ք, օգնէ մեզի, — փափսացին ահաբեկած ձայներ:

Ու նորէն միայն դարբնոցի մուրճերուն ձայները լսուեցան:

— Ո՞վ է հոս իշխանին գործակատաւը, — հարցուց ծերը:

— Կտէշինէսքոյ:

— Ո՞ւր է:

— Փախեր է:

— Ինչո՞ւ համար:

— Լսեց որ գերանդիները և նիզակները կը սրուին, վախցաւ:

— Գէշ նշան...: Պիտի ամրաստանէ զձեզ իշխանին դիմաց:

— Օհէ, ծեր, չարագուշակ բռնի մը պէս կը ճչաս, — բացազանչեց ծեր գիւղացին: — Մենք կը հաւատանք որ ազնուականաց մոռյլ ժամը հասեր է, և անոնց ոչ մին պիտի մնայ ոչ Հոուզէն ափանց վրայ և ոչ Թաթար ափանց վրայ

...: Ոչ ազնուական, ոչ իշխան, միայն Ղազարի և ազատ մարդիկ. ոչ աղուհ, ոչ տուրք ոգելից ըմպելեաց, ոչ փոխադրութեան, ոչ առևտուրի. այսպէս գրուած է Բրիստոսի նամակին մէջ՝ որուն վրայ կը խօսէիր քիչ մ'առաջ: Խմբելնիցքի իշխանէն վար չի մնար:

— Աստուած իրեն կեանք և յաջողութիւն տայ, — ըսաւ ծերը: — Գէշ է մեր վիճակը...: Երբեմն այսպէս չէր:

— Ինչ ըսել է: Որո՞ւն է հիմա երկիրը. իշխանին: Որո՞ւն է դաշտը. իշխանին: Որո՞ւն է անտառը. իշխանին: Որո՞ւն են կենդանիները. իշխանին...: Իսկ առաջ անտառ, դաշտ, ամենայն ինչ Աստուծոյ պարգև էին, և առաջ համոզող կը տիրէր ու բան մը չէր վճարեր ուրիշի մը: Հիմա ամենայն ինչ իշխանին է և ազնուականաց...:

— Այդ ամէնը նուիրական ճշմարտութիւն է, տղաք, — ըսաւ ծերը. — սա կայն այս միայն կ'ըսեմ՝ ձեզի որ զուր իշխանին հետ գլուխ չէք կրնար ելլել...: Եւ ով որ կը փախաքի ազնուականները սպաննել թող Խմբելնիցքի քով երթալ ա՛նձապարէ, վասն զի իշխանը արդէն ճամ-

բայ ելեր է: Եթէ Կտէշինէսբոյ զինքը համոզել կրցեր է որ Տէմիւնովքայի վրայ գայ, զամենքնիդ ալ անխնայ կերպով սուրէ կ'անցնէ...: Լաւ կ'ընէք շուտով խմբելնիցքի քով փախչիք: Որչափ բազմութիւն գտնուիք անոր քով այնչափ աւելի դիւրին կ'ըլլայ անոր՝ իշխանին հետ չափուիլը...: Ա՛հ, անոր ակռաներուն համար ալ կարծր է ոսկորը...: Աթամաններու զինուորներ, արքունական զինուորներ, իշխանին զինուորներ...: Գնացէք, տղաք, գնացէք օգնելու Խմբելնիցքի և անոր Զարորոթիներուն...: Անոնք ձեր ազատութեան համար պիտի կռուին ազնուականաց դէմ...: Գնացէք... կեանքերնիդ ազատեցէք իշխանին ձեռքէն, օգնեցէք Խմբելնիցքի. գնացէք:

— Ճշմարիտ է ըսածը, — կրկնեցին բազմութեան մէջէն շատ ձայներ:

— Ինչպէս ալ աղէկ կը խօսի:

— Երբը շատ բան գիտէ:

— Ուրեմն իշխանին ճամբայ ելլելը տեսա՞ր:

— Տեսնել, չտեսայ, բայց Պրովարքի մէջ Լսեցի որ ելեր է Լուպլինէն, ճամբան հանդիպածը կ'այրէ ու կը ջնջէ, մանա-

ւանդ այն գիւղերը՝ ուր մէկ իսկ նիզակ
կը գտնէ: Կ'անցնի, և իրեն ետեւը երկին-
քը և երկիրը կը թողու:

— Տէր, օգնէ մեզի:

— Զխմիելնիցքին ուր կրնանք գտնել:

— Ես ալ անոր տեղը ձեզի սորվեցը-
նելու համար եկայ հոս: Գնացէք Զուղոր-
բոշիա, անկէք Դրաքղիմիրով՝ ուր խմիել-
նիցքի ձեզի կը սպասէ: Ամէն գիւղերէ և
դաշտերէ հոն կը հաւաքուին: Թաթարներն
ալ հոն կը դիմեն...: Գնացէք ապա թէ
ոչ իշխանը զձեզ ոտքի վրայ չի թողուր:

— Իսկ դուն, ծեր, պիտի գաս մեզի
հետ:

— Գալ, պիտի չգամ, վասն զի ոտ-
քերուս վրայ կենալու կարողութիւն չմնաց:
Եթէ ինծի շնորհէք սայլ մը պզտիկ ձի-
ով մը, չէ պիտի չըսեմ...: Զուղորբո-
շիայի մօտ անձամբ առաջ կ'երթամ կը
նայիմ թէ իշխանին զինուորները հասե՞ր
են թէ ոչ...: Եթէ այո՛, կը հեռանանք
Զուղորբոշիայէն ուղղակի Դրաքղիմիրով
կ'երթանք՝ որ Ղազարս երկիր է...: Պա-
տառ մը բան տուէք, անօթութենէս կը
մեռնիմ...: Վաղը կը մեկնինք...: Ճամ-
բան կ'երգեմ ձեզի Բողովսքիի և Երեմիա

Իշխանին երգը...: Այո՛, այո՛, Ուզրանիոյ
մէջ շատ կեանքեր պիտի հնձուին. երկինք
անգամ կարմրեալ է, լուսինն ալ կարծես
արեան մէջ կը լողայ: Աղօթել պէտք է,
տղաք, առ Աստուած որ զթայ մեր վրայ,
վասն զի շատերը պիտի չկարենան երկար
ատեն վայելել արեւու լոյսը: Լսեցի որ
վամպիրներ գերեզմաններէն դուրս կ'ելլեն
և ոռնալով կը պտըտին:

Գիւղացիները, սարսափահար, սկսան
աչքի տակէ մէկ մէկու նայիլ ու փափսալ:
Վերջապէս մէկը պոռաց:

— Դէպի Զուղորբոշիա:

— Զուղորբոշիա. — կրկնեցին ամէն-
քը, հոն միայն փրկութիւն գտնել կար-
ծելով:

— Դէպի Դրաքղիմիրով:

— Մահ Լեհերուն:

Երիտասարդ Ղազարս մը առաջ անցաւ
նիզակը ճօճելով ու պոռաց.

— Ընկերներ, եթէ վաղը Զուղորբո-
շիա պիտի երթանք, այս իրիկուն գոր-
ծակատարին տունը երթանք:

— Այո՛, այո՛, գործակատարին տունը:

— Կրակ և կողոպուտ:

— Ո՛չ, տղաք, — խրատեց ծերը, — գոր-

ծակատարին տան վրայ մի՛ յարձրկիւր, մի՛ այրէք զայն, եթէ չէք ուզեր որ գլուխնիդ չարիք մը հասնի... Իշխանը թերեւս այս կողմերն է, բոցերու կարմրութիւնը տեսածին պէս հոս կը վազէ... Ու այն ատեն վայ ձեզի։ Մեզի քիչ մը ուտելու բան տուէք և անկողին մը. դուք ալ հանգիստ կեցէք տեղերնիդ։

— Իրաւունք ունի, — կանչեցին բանի մի ձայներ։

— Սքանչելի՛ կը խօսի ձերը, իսկ դուն, Մաքսիմոս, անմիտ մըն ես։

— Իմ տունս եկուր, բարի ծեր, քեզի պատառ մը բան և սափոր մը խնձորօղի կու տամ, վերջը չոր խոտին վրայ կը պառկիս, — ըսաւ ծեր գիւղացին։

Զակլոպա ոտք ելաւ, Հեղինէի թւէն բաշեց, կը քնանար խեղճը։

— Յոգնած է, խեղճուկը, քնացեր է, — ըսաւ Զակլոպա։ — Վերջը քթին տակէն սկսաւ մրմոռլ. — Ահա թէ ինչ է անմեղութիւնը. դանակներու ու գերանդիններու մէջ իսկ կը քնանայ։ Թուի թէ երկնքի հրեշտակները կը պահեն զքեզ և քեզի հետ խեղճ ծեր մ'ալ։

Ձինքը արթնցուց, գնացին գիւղացիին

տունը որ հեռուն չէր։ Գիշերը խաղաղ և ջերմին էր։ Առջևէն կ'երթար ծեր գիւղացին, իսկ Զակլոպա, աղօթք ընել կեղծելով, քթին տակէն կը խօսէր։

— Ո՛վ Աստուած իմ Տէր, ողորմէ մեզ մեղաւորացս... Տես թէ ինչպէս բանի եկաւ մեզի զգեստները... Ամենատարբերայր Աստուծոյ... ատանց այս զգեստներուն ինչ պիտի ընէինք... Որպէս յերկինս և յերկրի... Ուտելիք գտանք, և վաղը Զոլոգորոշիա պիտի երթանք, ու ոչ հետիոտն... Զհաց մեր հունսպագորդ...։

Անշուշտ Պոկուն զմեզ պիտի հալածէ, բայց ուշ մնաց... Եւ քող մեզ գլխարտիս մեր... Բրոգորովքայի մօտ Տնիբերը կ'անցնինք... Ամեն... Հոն Աթամաններուն կը հանդիպինք... Սատանան խզէ զիրենք, կը լսես ինչպէս կը պոռան դարբնոցին դիմաց։ Ամեն... Գէշ ժամանակներ, իրաւցնէ. բայց եթէ զքեզ աղահոլ տեղ չհանեմ, նոյն իսկ, եթէ հարկ ըլլայ մինչև վարչաւիտ ալ երթալ, թող անասուն ըլլամ... Ամեն...։

— Ինչ կը մրմոռս, ծեր, — հարցուց գիւղացին։

— Ոչ ինչ, ձեր փրկութեան համար աղօթք կ'ընեմ։ Ամէն, ամէն։

— Ահաւասիկ իմ խրճիթս :

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած :

— Յաւիտեանս յաւիտենից...: Բարի եկաք, հանգչեցէք, կազդուրուեցէք :

— Աստուած զքեզ վարձատրէ :

Քիչ մը վերջ աշուղղ ոչխարի մսի կը տորով մը զօրացեր էր արդէն և խնձորօղին ալ խմեր : Երկրորդ օրը, առաւօտ կանուխ, սայլի մը վրայ նստած, դէպի Չորոգորոշիա կ'երթար, իրեն կ'ընկերէին քսանի չափ զիւղացիներ գաւազաններով և նիզակներով զինուած :

Անցան Գովրաէզ, Չորնոպայի և Գրաբիֆնա : Բոլոր երկիրը եռուզեռումի մէջ էր : Ռամիկ ժողովուրդը կը զինուէր, դարբինները անդադար կ'աշխատէին, և միայն երեմիա իշխանին ահաւոր անունը զգիւղացիները կը սանձէր : Սակայն, Տնիբերէրէն անդին, մրրիկը կատաղաբար կը մորնչէր : Քորսունի պարտութեան լուրը տարածուեր էր ամէն կողմը . ժողովուրդը ոտք կ'ելէր ու ամէն տեսակ վայրագութիւն ի գործ կը դնէր :

Ե.

Չակլոպայի և Հեղինէի փախստեան երկրորդ օրը Ղազախները զՊոկուն կէս խղդուած գտան : Սակայն, որովհետեւ վերջերը ծանր չէին, շուտով ինքիւրեն եկաւ : Գիշերը հանդիպածները յիշելով վայրենի գազանի պէս կատղեցաւ, վերջերուն կապերը կտրտեց, դանակը ձեռքը առաւ, այնպէս որ Ղազախներն անգամ ըովը մօտենալու կը վախէին : Տկար էր դեռ ու չէր կրնար ձի հեծնել, ուստի երկու ձիու մէջ տեղ պատրաստել տուաւ, հրեայ որրոց ըստածը, մէջը նստաւ ու դէպի Լուսլին ճամբայ ելաւ ենթադրելով որ փախստականները այն ճամբան բռներ են : Փետուրներու և արեան մէջ պառկած, արագ կտրեց անցաւ անշէն դաշտը, նման վամպիրի մը, որ կ'աճապարէ արշալուսէն առաջ գերեզմանի մէջ ծածկուիլ . անոր ետեէն քառասմբակ կ'երթային Ղազախները, լաւ համագուած ըլլալով որ անխուսափելի մահուան դիմաց կը վազեն :

Այս ընթացքով վասիլէվքա հասաւ՝ ուր
կային Երեմիա իշխանին հետեակագոր
բանակէն հարիւր հունգարացի զինուոր-
ներ: Պոկուն, առանց վայրկեան մ'իսկ
վարանելու, յարձրկեցաւ անոնց վրայ,
զամէնքը սրէ անցուց, խնայելով միայն
քանի մի հոգւոյ՝ որոնցմէ անհրաժեշտ տե-
ղեկութիւններ կ'ուզէր առնուլ: Լսելով որ
չէին տեսած ասպետ մը օրիորդի մը հետ,
յուսահատութեան կատաղութիւնը բոնեց
զինքը, նորէն կտոր կտոր ըրաւ վէրքե-
րուն կապերը:

Աւելի առաջ երթալ անկարելի էր. ա-
մէն կողմ իշխանին գունդերը կային. թե-
րեւ ալ իշխանը լսեց արդէն վասիլէվքայի
վրայ եղած այս յարձակումը: Հաւատա-
րիմ Ղազարները ալ չհամբերելով, ձիե-
րուն զուլիսը դարձուցին և իրենց Աթա-
մանը Ռազուկ տարին նորէն: Սակայն,
ապշեցան մնացին, վասն զի զդեակին
հետքն անգամ չկրցան գտնել...: Շրջա-
կայ գիւղերու բնակիչները կրակ տուե-
րէին զդեակին այրելով միասին Բասիլիոս
իշխանն ալ, և կը մտածէին յանցանքը
Պոկունին և անոր Ղազարներու վրայ
ձգել եթէ երբէք Գուրցէվիշ իշխանները

կամ Երեմիա իշխանը վրէժ ուզեն լու-
ծել:

Ռազուկի մօտ Պոկունին ձեռքն ինկաւ
Բլէսնէսքոյ ծառայն՝ որ Զիկրինէն կը
փախչէր և Գեղին Զուրերու պարտութեան
լուրը կը տանէր: Պոկունի ուստի կու գաս
և ուր կ'երթաս հարցմունքներէն այն աս-
տիճանի շփոթեցաւ որ կասկածներու
տեղի տուաւ: Կրակի տանջանքի ենթար-
կուելով ամենայն ինչ պատմեց ինչ որ
գիտէր պատերազմի և Զակլուպայի վրա-
յօք՝ որուն հանդիպեր էր օր մը առաջ:
Աթամանը ինքրիմէ դուրս ելած ուրախու-
թենէն, կախաղան հանել տուաւ զինքը և
մեկնեցաւ. ապահով էր որ Զակլուպա պի-
տի չկարենայ ազատիլ ձեռքէն: Նախորդ-
ներն ալ ուրիշ տեղեկութիւններ տուին
իրեն: Սակայն գետը անցնելէն վերջ կոր-
սընցուց հետքը: Կողոպտուած ձեր տշուղը
չհանդիպեցաւ իրեն, վասն զի սարսափէն
մոլորած, Գալամիլիի երկայնութեամբ
վար իջեր էր և եղեգնուտներու մէջ պա-
հուրտեր էր:

Այսպէս օր մը դեռ անցաւ: Եւ որով-
հետեւ դէպ ի վասիլէվքայ հետապնդումը
երկու ամբողջ օր տներ էր, Զակլուպա

կրցեր էր շատ ժամանակ վաստկել։ Ինչ պէտք էր ընել Պոկուն...։ Տագնապալի ենթադրութեանց միջոց, Անտոնիոս յիսնապետը իրեն օգնութեան հասաւ. սա դաշտին ծեր գալիւրէն էր, պատանեկութենէ վարժ՝ Վայրենի Դաշտերու մէջ, թաթարներ որսալու։

— Տէր իմ, — ըսաւ, — կը տեսնուի թէ Չիկրին գնացեր են, և լաւ ըրեր են ժամանակ վաստկելու համար, բայց երբ լսեր են Բլէսնէսքոյէն խմբիկիցքի ձեռք բերած յաջողութիւնները և Դեղին Զուրերու մօտ տարած յաղթանակը, ճամբանին փոխած պիտի ըլլան։ Դուն իսկ տեսար որ դաշտին խորերը կ'առաջնորդէին զմեզ հետքերը։

— Այո...։ Եւ դաշտին մէջ կը գտնայի զանոնք, բայց դէպի Տնիքեր դարձեր են, հետեալաբար կամ Չերքասսի, կամ Զուրգորոշիա, կամ Բրոգորովքա գնացած պիտի ըլլան...։ Սակայն նոյն բանն է. եթէ մինչև Բերեզլաւ ալ գնացած ըլլան, կը հասնինք անոնց։ Բայց պէտք ենք բաժնուիլ. չոկատ մը դէպի Չերքասսի, ուրիշ մը դէպի Զուրգորոշիա... սակայն շուտ, ապա թէ ոչ Տնիքերը կ'անցնին և

Աթամաններու ըով կ'ապաստանին, եթէ խմբիկիցքի թաթարներուն ձեռքը չիյնան։

— Դուն Զուրգորոշիա գնա, ես Չերքասսի կ'երթամ։

— Հասկցայ։

— Սակայն զգուշացիր, շրջահայեաց եղիր, վասն զի գործդ ծեր աղուէսի մը հետ է։

— Ես ալ աղուէս եմ և ծեր։

Այսպէս կարգադրելէն վերջ, Պոկուն շարժաւ դէպի Չերքասսի, միւսը դէպի Զուրգորոշիա։ Իրիկունը յիսնապետը Տէմիանովքա հասաւ։ Գիւղը անապատ էր. կիները միայն հոն էին, մարդիկ Տնիքերէն անդին խմբիկիցքի ըով գնացեր էին։ Կիները՝ Ղազախները տեսնելով և չգիտնալով ո՞վ ըլլալնին, ցորեննոցներուն մէջ պահուրտեր էին։ Անտոնիոս երկար ժամանակ փնտոեց ու վերջապէս պառաւ մը գտաւ՝ որ թաթարներէն անգամ երկուդ չէր կըրնար ունենալ։

— Էյ, մայրիկ, ձեր ժարգիկը ո՞ւր են, — հարցուց Անտոնիոս։

— Ես ինչ գիտնամ, — պատասխանեց պառաւը։

Սրով ու Հրով

— Մենք Ղազարս ենք, մայրիկ, մի վախեր. զմեզ զրկողները Լեներ չեն:

— Լեները... Ջարդուին որչափ որ կան:

— Ուրեմն, դուն մեր կողմն ես:

— Չեր կողմը...: Շնոֆոֆը խղզէ ըզձեզ:

Անտոնիոս ընելիքը չէր գետեր, երբ դուռ մը բացուեցաւ ու երիտասարդ և բաւական գեղեցիկ կին մը երեցաւ:

— Դուք Լեն չէք. — հարցուց:

— Ո՛չ:

— Խմիչենիցքի բովէն կու գար:

— Այո՛:

— Եւ ո՛չ Լեն բանակէն:

— Ո՛չ:

— Ինչ կ'ուզէիք իմանալ մարդիկնե՛րէն:

— Ամէնքն ալ մեկնե՞ր են:

— Ամէնքն ալ, ամէնքն ալ:

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած: Բայ ինչո՞ւ, գեղանիդ, ասկէց ազնուական մը ի՞րեն աղջկան հետ անցա՛ւ:

— Ազնուական մը.... չտեսայ:

— Հոս մէկը չեկաւ:

— Աշուղ մեկաւ որ յորդորեց գիւղա՛ւ:

ցիները Խմիչենիցքի բով ելթալ, Զո՛ւտորոշիա: Կ'ըսէր նաև թէ Երեմիա իշխանը դէպի այս կողմը կու գայ:

— Ո՛ւր:

— Հոս, ասկէց ալ Զո՛ւտորոշիա:

— Ու այդ աշուղը գիւղացիները մեկնելու կը համոզէր:

— Այո՛:

— Մինակ էր:

— Ո՛չ, մունջ պատանի մը կար հետը:

— Ինչ կերպարանք ունէր:

— Ո՛վ:

— Աշուղ:

— Ծեր էր: Վին կը զարնէր ու կ'ողբար ազնուականաց վիճակին վրայ: Ես զինքը չտեսայ:

— Եւ կը համոզէր գիւղացիները մեկնելու:

— Այո՛:

— Հըմ...: Մնաս բարով, գեղանի:

— Երթար բարով, Ղազարներ:

Անտոնիոս սկսաւ մտածել: Եթէ այդ աշուղը Զակլուպան էր ծպտեալ, ինչո՞ւ համար յորդորեք է գիւղացիները Խմիչենիցքի միանալ: Զգեստները ո՞ւսկից ձեռք

բերեր էր ... ու ձիերը ինչ ըրեր էր...: Սակայն, մանաւանդ, ինչ էր իշխանին գալուտը իմացնելով գիւղացիները փախչելու յորդորելուն նպատակը...: Ամէն բանէ առաջ, փոխանակ գիւղացիները ըզգուշացնելու, ինքը Չակլուպա իշխանին քով ապաստանելու պիտի ջանար: Էւ եթէ իշխանը Չոլոգորոշիայի վրայ կ'երթայ, հաւանական է որ Չակլուպայի բռնած այս ընթացքը և Վասիլիվըայի ղէպըն իրենց սուղի պիտի նստի:

Ու Անտոնիոս սարսռեցաւ: Դրան դիմաց նոր ցից մը տեսեր էր, և ահաւոր տանջանքը միտքը եկեր էր:

Ո՛չ, ո՛չ, այն աշուղը ստուգիւ աշուղ մը եղած պիտի ըլլայ, — խորհրդածեց ինքիրեն, — հետեաբար իմ Չոլոգորոշիա երթալս աւելորդ է: Սակայն ինչ պէտք է ընել հիմա:

Սպասել իշխանին գալստեան: Ի՛հ, ո՛չ: Երթալ ղէպի Բրոգորովըս և Տնիբերէ անդին: Հոն ալ, եթէ երբէք Աթամաններուն հանդիպի: Ընդարձակ դաշտին մէջ անհանգիստ կը զգար ինքզինքը ծեր գայլը: Չէր կրնար հանդուրժել որ խորամանկ աղուէս մը զինքը խարել յա-

ջողի: Յանկարծ Անտոնիոս ճակատը ծեծեց:

— Բա՛, — ըսաւ ինք իրեն, — ինչո՞ւ ուրեմն այն աշուղը գիւղացիները Չոլոգորոշիա կը տանի, ուսկից անդին կը գտնուի Բրոգորովըս և ղեռ աւելի անդին Տնիբերէ, Աթամանները և կանոնաւոր զօրքը:

Եւ Անտոնիոս որոշեց Չոլոգորոշիա վազել:

— Եթէ ճամբան հասկնամ որ գետէն անդին Աթամանները կը գտնուին, գետը չեմ անցնիր այլ գետին ընթացքին երկայնութեամբ երթալով Չերքասսիի մօտ Պոկունին կը միանամ:

Բաց աստի, խմիելնիցքի վրայօք տեղեկութիւններ կրնամ ձեռք բերել: Արդէն Բլէսնէսքոյէն լսեր էր Անտոնիոս որ խմիելնիցքի գրաւեր է Չիկըինը, թէ Աթամաններու ղէմ գունդեր զրկեր է և թէ ինքը՝ Թուկայի — պէյի հետ, վերջապահ գունդը կը կազմէ: Որովհետեւ Անտոնիոս փորձ էր պատերազմի, զիրքը լաւ կը ճանչնար, համոզուած էր որ բախումը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ արդէն: Կը մնար միայն գիտնալ արդիւնքը: Եթէ խմիելնիցքի յաղթուեր էր, Տնիբերէի ան-

դիւ կողմի ամուսնաբաժնի գրաւած պիտի ըլլան Աթամանները և այս ենթադրութեամբ անելորդ բան էր Զակուպայի վրայ մտածելը:

— Իսկ եթէ խմբակցի խորտակել է լեհերը . . . :

Անտոնիոս իրաւացի էր հաւատարմաց պիտի բանի մը կարելիութեան: Զոկատի մը յաղթել, ինչ և իցէ, սակայն ամբողջ բանակ մը՝ խնդիր կը վերցնէր:

— Գէշ, — ըսաւ ծեր Ղազար, — լաւ կ'ընէ մեր Աթամանը եթէ իրեն կեանքը մտածէ: Զիկրինի մօտ կրնայ գետը անցնիլ, և քանի որ ժամանակ ունի, Սեչիս ասպատանիլ: Բայց, հո՛ս, Աթամաններու և Երեմիա իշխանին մէջ տեղը, դիրքը վտանգաւոր է:

Այս խորհրդածութիւնները ընելով, իրեն Ղազարներուն հետ արշաւաւորը կ'երթար դէպի Սուլա գետը: Նպատակն էր Տէմիանովքայի մօտ անցնիլ զայն և Բրոգորովքա հասնիլ:

Հասաւ վերջապէս Մոկիլնա՝ որ ճիշտ դետին վրայ կը նայէր: Հոս բաղդը ժրպտեցաւ իրեն. թէպէտ հոս ալ Տէմիանովքայի պէս գրեթէ անապատ էր, սակայն

այնուհանդերձ յաջողեցաւ գտնել լաստ մը և մարդիկ՝ որոնք գիւղացիները միւս եզերքը կ'անցնէին: Գաւառը դեռ յայտնապէս ասպատամբութեան կողմը անցնիլ չէր. համարձակեր, վասն զի իշխանին ոյժը լաւ կը ճանչնար, թէպէտ դաշտերէն, գիւղերէն շատերը կը գաղթէին խմբակցիքի դրօշակին տակ մտնելու: Այն գիւղացիներուն՝ որոնք դեռ նոր աւազակութենէ երկրագործ ըլլալու բռնադատուած էին, անտանելի էր հաստատուած կարգ ու կանոնը, անոր համար խմբակցի կը դիմէին հոն՝ ուր կը յուսային գտնել անսանձ ասպատակութիւն մը: Շատ գիւղերէ կնիկներն ալ կը փախչէին: Զապանովքայի ու Վիզոքի բոլոր բնակիչները աներևոյթ եղեր էին և որպէս զի ոչ ոք վերստին դառնալու վրայ մտածէ, այրեր էին տուներնին: Գիւղաքաղաքներու մէջ՝ շատ քիչ մարդիկ մնացեր էին, գիւղացիները կատաղաբար կը զինուէին:

Անտոնիոս անդիի եզերքի լուրերը լսեց, սակայն շփոթ և հակասական լուրեր էին: Ոմանք կ'ըսէին թէ խմբակցիքի Աթամաններու հետ կը կռուի, ուրիշները՝ թէ յաղթուեր է, այլք՝ թէ յաղթեր է: Գիւղացի

մը կը պատմէր թէ մեծ Աթամանը գերի է: Լաստը վարողները Անտոնիոսը ազնուական կարծելով չէին համարձակեր հետը խօսելու, կը վախէին թէ իշխանը մօտ է: Վախը գիւղացւոց աչաց իշխանին Լէգէնները կը խռրոցնէր, և զինքը ամէն տեղ ներկայ կարծել կու տար: Անտոնիոս հասկըցաւ որ իրեն զինուորները իշխանին զինուորները կը համարուին: Սակայն ինքը լաստ վարողները ապահովցուց և սկսաւ Տէմիանովքայի գիւղացիներուն վրայօք տեղեկութիւններ հարցնել:

— Այո՛, — ըսաւ մէկը, — եկան և մենք զիրենք անցուցինք գետը:

— Իրենց հետ կա՞ր նաև աշուղ մը:

— Կար:

— Մունջ մ'ալ իրեն հետ:

— Այո՛:

— Այգ աշուղը ի՞նչ կերպարանք ունէր:

— Ոչ այնչափ ծեր, բայց ուժով և մէկ աչքին վրայ ալ վարագոյր իջած:

— Ի՞նքը, — քթին տակէն ըսաւ Անտոնիոս: — Իսկ մունջ պատանին:

— Ահ, անիկա այո՛, ճշմարիտ հրեշտակ մը: Անոր նման երբէք չէ տեսնուած:

Արդէն միւս եզերքը հասեր էին և Անտոնիոս որոշեց էր ընելիքը:

— Այո՛, հիմա զանիկա Աթամանին կը տանիմ, — ըսաւ ինքիրեն, ու դառնալով Ղազախներուն, հրամայեց. — Յառաջ:

Արօսի երամի մը նման սրարշաւ մեկնեցան, առանց ուշ դնելու ճամբուն դժուարութեան ճեղքուածներու պատճառաւ: Ղազախները հեղեղատի մը մէջ մտան, ուսկից բնութեան շինած նեղ ճամբայ մը կ'անցնէր: Հեղեղատը մինչև Գովրաէզ կը հասնէր: Անտոնիոս գլուխնին՝ առանց կենալու երկայն ժամանակ քառամբակ արշաւեցին: Վերջապէս, ճիշտ հեղեղատէն դուրս ելլելու մօտ, Անտոնիոս այնպիսի թափով մը ձիուն սանձը քաշեց որ կենդանւոյն ետեի ոտքերը գետին մխուցանաւ:

— Ի՞նչ է այս, — բացազանջեց:

Գոցեր էր հեղեղատին բերանը խուճմը մը ձիաւորներու՝ որոնք վեց վեց շարուած առաջ կու գային: Երեք հարիւրի չափ կային: Անտոնիոսի շունջը բռնուեցաւ, երեսը մեռելի գոյն առաւ: Ճանչցաւ որ այն ձիաւորները Երեմիա իշխանին զօրավորներն են: Փախչելու ժամանակ չը-

կար. դասկոններէն երկու հարիւր քայլ միայն հեռու էին, և յոգնած ձիերն ալ չէին կրնար սրբնթաց վազցնել: Գոսկոնները, տեսնելով զՂազախները, երազցող ցին ընթացցնին և շուտով հասնելով առնոց պաշարեցին:

— Ո՛վ էք, — հարցուց խիստ կերպով Գուշէլ տեղակալը:

— Պոկոնի զինուորները, — պատասխանեց Անտոնիոս, բռնադատեալ ճշմարտութիւնը ըսելու, վասն զի իրենց համազգեստի գոյնը իսկ զիւրենք պիտի մատնէր: Ապա, ճանչնալով տեղակալը՝ զոր տեսեր էր Բերեզլաւի մէջ, կեղծ զուարթութեամբ յաւել.

— Դու՛ն ես, տեղակալ: Օրհնեալ ըլլայ Աստուած:

— Ա՛հ, դո՛ւն ես, Անտոնիոս, — ըսաւ Գուշէլ յիսնապետին նայելով: — Ի՞նչ կ'ընէք հոս, ո՛ւր է ձեր Աթամանը:

— Աթամանը հրաման ստացաւ Երեւմիտ իշխանին երթալ զինքը աճապարեցնելու համար, անոր համար Լուպլին գլխաց: Զմեզ ալ այս կողմերը դրկեց փախըստականները ձերբակալելու:

Անտոնիոս անայլալակ կերպով կը սը-

տէր, յուսալով որ դասկոնները՝ որոնք Տընիերերէն կու գային, լսած պիտի չըլլան ղեռ ո՛չ Ռազլոկի վրայ եղած յարձակումը, ո՛չ Վասիլեվքայի դէպքը, ո՛չ Պոկոնի վայրագ շահատակութիւնները:

— Ես կարծեմ, — ըսաւ տեղակալը, — ապստամբներուն հետ միանալ է ձեր դիտաւորութիւնը:

— Ո՛հ, ոչ, տեղակալ, եթէ խմիելնիցքի բով երթալ ուզէինք, գետին այս եզերքը պիտի չգտնուէինք:

— Իրաւունք ունիս, ստոյգ է, իրաւունք ունիս.... Իսկ Աթամանը զիշխանը Լուպլին պիտի չգտնէ:

— Հասկա ո՛ւր է իշխանը:

— Բրիւլուքա գնացեր է, և թերեւ երէկ իրիկուն միայն մեկնել է Լուպլին դառնալու համար:

— Զախորդ պարագայ: Մեր փոխ-գնդապետը մեծ Աթամանի մէկ նամակը կը տանէր իշխանին... Եթէ ներելի է հարցմունք մ'ընել Տէրութեանդ. Զորոգորշիայէն կու գար:

— Ո՛չ: Գալէնքոյ էինք ու հիմա հրաման ընդունեցանք Լուպլին երթալու: Իշխանը անկից բոլոր իրեն ուժերովը պի-

տի արշաւէ խմիելնիցքիի դէմ: Իսկ դուք
ս'ը կ'երթաք:

— Բրոգորովքա, կարծեմ անկէց է որ
գիւղացիները գետը կ'անցնին:

— Շատե՞րը մեկներ են:

— Օ՛հ, շատե՛րը:

— Լաւ, Աստուած հետերնիդ ըլլայ:

— Արտագին շնորհակալութիւններս:
Երթա՛ք բարով:

Դռակոնները ճամբայ տուին ու Անտո-
նիոս, հեղեղատէն դուրս ելլելով կեցաւ
ու մտիկ ըրաւ: Երբ վերջին դռակոնը
աներևոյթ եղաւ և ձիերու ոտքի ձայնը
այլ ևս չլսուեցաւ, Անտոնիոս դարձաւ ի-
րեն Ղազախներուն:

— Լաւ գիտնաք, ապուշներ, որ եթէ
ես չըլլայի, երեք օր վերջ Լուպլինի ցի-
ցերու վրայ խրտուիլակի գործը պիտի
կատարէիք: Հիմա, յառա՛ջ ու սանձար-
ձակ:

— Լաւ ազատեցանք, — կը մտածէր
Ղազախը: — Դռակոնները Զոլոգորոշիայէն
չէին գար, ուստի Զակլուպայի հանդիպած
պիտի չըլլան...: Ապա թէ ոչ, անպիտա-
նը ազատած պիտի ըլլար:

Իրաւցնէ բազըը հակառակ եղած էր

Զակլուպայի, վասն զի եթէ Քուշէլի հան-
դիպած ըլլար փրկութիւնը կը գտնէր:

Բրոգորովքա Զակլուպա լսած էր Քոր-
սունի պարտութիւնը: Արդէն ճամբան լը-
սեր էր որ մեծ պատերազմ մը տեղի ու-
նեցեր է և խմիելնիցքի յաղթող եղեր է,
բայց հաւատք չէր ընծայեած, լաւ դիտ-
նալով որ ոամիկը ճանճը փիղ կ'ընէ և
Ղազախ յաղթութիւններու վրայօք հրաշա-
ւիքներ պատմել կ'ախորժի: Բայց Բրո-
գորովքայի մէջ զրոյցները հաստատուե-
ցան և ամէն տարակոյս փարատեցաւ:
Ահաւոր ճշմարտութիւնը զինքը սարսա-
փեցուց: Խմիելնիցքի կը յաղթանակէր,
կանոնաւոր զօրքը խորտակուած էր, Ա-
թամանները գերի, Ուզըանիա բոլոր բո-
ցերու մէջ: Նախ վհատեցաւ Զակլուպա:
Կացութիւնը վտանգաւոր էր, մանաւանդ
որ Զոլոգորոշիայի մէջ պահակ զօրք չը-
գտաւ: Բոլոր քաղաքը լեճերու դէմ ոտք
եւեր էր, հին բերդը լքեալ: Զակլուպա
բընաւ չէր տարակուսեր որ Պոկունը զին-
քը կը փնտռէ, և որ, ուշ կամ շուտ, պի-
տի հասնի իրեն: Ստոյգ է որ նապաստա-
կի պէս սահներ անցեր էր առանց հետք
թողլու, սակայն համոզուած ալ էր որ

հետապնդողները վերջապէս պիտի գտնեն ստոյգ հետքը: Ետեէն՝ Պոկուն, դիմացը՝ յեղափոխութիւնը, կոտորած, հրդեհ, թաթար խումբեր և դազան դարձած ամբողջը, չէր գիտեր ինչ ընէ, ուր երթայ:

Այս պայմաններու մէջ փախուստը գրեթէ անկարելի էր, մանաւանդ որ ընկերը օրիորդ մըն էր՝ որ նոյն իսկ այրական զգեստներով ծպտեալ, ամենուն ուշադրութիւնը կը գրաւէր: Իրանցնէ գլուխ կորսնցնելու վիճակի մէջ կը գտնուէր: Սակայն Զակլոպա երկայն ժամանակ գլուխ կորսնցնող մարդ չէր: Խառնիխուն խորհրդոց մէջ, լաւ գիտէր որ Պոկունէն աւելի վախնալու էր քան թէ Խմիեշիցքիէն: Միայն վայրագ և կատաղած Աթամանին ճիրաններուն մէջ իյնալու գաղափարը զինքը կը սոսկացնէր:

— Բանս լմեցած է, — կ'ըսէր երբեմն երբեմն, — եթէ յաջողի զիս ձեռք ձգել:

Փրկութեան մէկ ճամբայ կար. Հեղինէն լքանել...: Բայց Զակլոպա այդ բանը ընաւ յանձն չէր կրնար առնուլ:

— Թերեւս խոտով մը զիս դիւթեմ ես, — կ'ըսէր օրիորդին: — Ստոյգ է որ քեզի համար ամէն բանի պատրաստ եմ,

նոյն իսկ եթէ մորթէս լարեր շինել ուզեն:

Հեռացուց մտքէն լքանելու խորհուրդը, սակայն ինչ ընելիքը չէր գիտեր:

— Հիմա, — կը մտածէր, — իշխանը փնտռելու ժամանակը չէ: Մեր դիմացն է ապստամբութեան ծովը, հարկ է մէջը նետուիլ: Գէթ ամբոխին մէջ կը կորսուիմ և, եթէ Աստուած ուզէ, պիտի ջանամ միւս եզերքը նետել ինքզինքս:

Եւ որոշեց Զակլոպա Տնիւրերի ձախ ավունքի վրայ անցնիլ:

Սակայն Բրոգորովքայի մէջ կարելի բան չէր գործադրել այս գաղափարը, վասն զի Նիգոլա Բողովսքի Բերեզլաւէն սկսեալ մինչև Զիկրին գտնուած նաւակները, մակոյկները, կուրերը, փոքր նաւակները գրաւեր էր Չեչլիովսքիի զինուորնեւրուն համար: Բրոգորովքա մէկ լաստ միայն կար և այն ծակուած, և այս լաստին կը սպասէին հազարաւոր փախստականներ: Գիւլին մէջ ընակարանները, ցորեննոցները, յարգանոցները խոնուած էին բազմութեամբ, ամենայն ինչ չափէ զուրս սուղ էր: Զակլոպա բռնադատուած էր երգելով պատառ մը հաց ճարել: Քսան ու

չորս ժամուան մէջ չկրցաւ գետը անցնիլ, վառն գի երկու անգամ հարկ եղաւ լաստը նորոգել: Գիշերը գետեզերքը կրակին մօտ, գինով գիւղացիներու քով, անցուց: Հեղինէ յոգնածութենէն և կոշտ կօշիկներէն փնասուած ոտքերուն, ցաւէն չէր կրնար կենալ: Դէմքը սաստիկ տժգոյն էր, գեղեցիկ աչքերը իրենց փայլը կորսնցուցեր էին. միշտ մտատանջութեան մէջ էր որ չըլլայ թէ ճանչցուի և կը վախնար զինքը փնտռողներուն ձեռքը իյնալէ: Այն գիշերն ալ ահաւոր տեսարանի մը ներկայ ըլլալու բռնադատուեցաւ: Գիւղացիները Ռոսի գետաբերանէն բռնած կը բերէին բանի մի ազնուականներ՝ որոնք կը փորձէին թաթարներէն փախչելու համար, Երեմիա իշխանին բանակը ապաւինիլ: Հրաշէկ երկաթներով անոնց աչքերը խարեցին և քարերու հարուածներով ջախջախեցին գլուխները:

Ասկէ զատ Բրոգորովըայի մէջ երկու հրեայ ընտանիքներ կային, անբան ամբօխը խղրեց զանոնք գետին մէջ ու ձողերով յատակը մղեց դիակները: Այս շահատակութեանց վայրենի աղաղակներ կ'ընկերէին: Ահաւոր ծիծաղներու

ՔՐՔԻՋԵ չարագուշակ կերպով արձագանգ կու տային Տնիբերերի ափանց վրայ: Հովը կրակները կ'արծարծէր և խանձող փայտերը ու կայծակները կը նետէր գետը՝ ուր կը մարէին: Մերթ ընդ մերթ խուճապ մը կը պաշարէր ամբօխը, մէկը կը պառար, «Ո՛վ կրնայ թո՛ղ ազատէ ինքզինքը, Երեմիա իշխանը կու գայ»: Ամբօխը կը խուժէր գետեզերքը և հրելով ու հըրմըշակելով մէկզմէկ գետը կը ձգէին: Չալուպա և իշխանուհին քիչ մնաց կը խղճուէին: Դժոխային գիշերը կարծես վերջ չունէր: Չալուպա ձեռք ձգեց քիչ մը օդի, խմեց և իշխանուհին ալ խմեց՝ ջերմէ պահպանելու համար զինքը: Վերջապէս աղօտ և ամպերով մթագնեալ արշալոյսը երեւցաւ: Չալուպա որչափ կարելի էր շուտ գետը անցնիլ կը փափաքէր: Բարբրադդաբար լաստը նորոգուած էր, սակայն ահագին բազմութիւն մը պաշարեր էր զայն:

— Ծամբայ տուէք աշուղին, ճամբայ տուէք աշուղին, — կը պոռար Չալուպա, Հեղինէն դիմացը ձգած ու թևերով կը պաշտպանէր զինքը ամբօխին հրմշտուկներէն: — Խմիւնիցքի և Գրիվոնոսի

քով կ'երթամ: Ճամբայ տուէք աշուղին,
բարեսիրտ մարդիկ... Գրո՞ղը տանի զձեզ
...: Ես չեմ տեսներ, ջուրը պիտի խոյամ
...: Տեղ տուէք, տղաք... շնոֆորը խղդէ
զձեզ, ցից ելլէք ամենքնիդ...:

Զակլոպա, պոռալով ու հայհոյելով,
բարեկերով ու աղաչելով, արմուկներով կը
պատռէր ամբոխը, վերջապէս զՀեղինէն
լսատին վրայ հրելով ինքն ալ ցատեց:

— Բաւական է այսչափ, բաւական
է, — սկսաւ սրտալ: — Մանաւանդ շատ
ալ է...: Ձեր կարգն ալ կու գայ, և եթէ
չգայ ալ, մեծ չարիք մը չէ:

Վերջապէս լստը բաժնուեցաւ գետե-
զերքէն: Սրարչաւ հոսանքը վար մղեց
զայն Տոմոնդովոյի ուղղութեամբ:

Արդէն գետին մէջտեղն էին երբ իրո-
գորովքայի գետեզերքէն սարսափի աղա-
ղակներ լսուեցան: Գետեզերքը մնացած
ժողովրդեան մէջ շփոթութիւն մ'իյնկաւ:
ոմանք դէպի Տոմոնդովոյ կը վազէին, ու
մանք ջուրը կը նետուէին, ուրիշները յուս-
սահատարար թեւերը կը շարժէին:

— Ի՞նչ կայ. ի՞նչ հանդիպեցաւ, —
հարցուցին լսատի վրայ գտնուողները:

— Երեմիա իշխանը. — պոռաց ձայն
մը:

— Երեմիա՛, Երեմիա՛, փախէ՛ք, — պո-
ռացին ուրիշները:

Թիավարները ոյժ տուին թեւակներուն
և լստը դազախ մակոյկի մը պէս սա-
հեցաւ ալեաց վրայ:

Նոյն ատեն քանի մը ձիաւորներ տես-
նուեցան:

— Երեմիայի զինուորները, — գոռա-
ցին լսատին վրայէն:

Ձիաւորները քառասմբակ գետեզերքը
հասան. ոմանք սկսան ժողովրդեան մէջ
մտնել հոս հոն, ու քան մը կը հարցնէին:
Վերջը, դէպի լստը դառնալով, պոռա-
ցին.

— Կեցի՛ր, կեցի՛ր:

Զակլոպա դիտեց ու պաղ քրտինք մը պա-
տեց ոտքէն մինչև գլուխը: Ճանչցեր էր
Պոկունի Ղազարները և անոնց առաջ-
նորդը Անտոնիոս:

Սակայն հոս ալ Զակլոպա չկորսնցուց
իրեն պաղարիւնութիւնը, մէկ ձեռքը աչ-
քին վրայ հովանի բռնելով, երկայն քն-
նեց, իբրև թէ լաւ չէր տեսներ, ու վեր-
ջապէս որչափ որ կրնար ուժով պոռաց.

— Տղա՛ք, վիսնիովիեցքի՛ Ղազարի-
ններն են, Շուա ըրէք եզերքը հասնինք,

Աստուծոյ սիրոյն համար: Մնացածներուն վրայ վերջը կը մտածենք: Ոյժ թե՛ ճակներու: Յառաջ, ապա թէ ոչ մեռած ենք

— Յառաջ, յառաջ, ոյժ թե՛ ճակներուն, — արձագանգ տուին ուրիշները:

Բրոգորովբայի գետափէն ինչ կը պոռային չէր լսուէր: Լաստը մօտեցաւ միւս եզերքը և բազմութիւնը սկսաւ դուրս նետուիլ, անմիջապէս կացիներով և երկաթներով սկսաւ խորտակել լաստը: Յական թարթափել ջախջախեցին ամենայն ինչ իսկ Զակլոպա կը պոռար միշտ.

— Զարկ, կոտրէ՛, այրէ՛, այրէ՛, ո՛վ կրնայ թո՛ղ ազատէ ինքզինքը:

— Երեմիա՛ կու գայ, Երեմիա՛:

Միւս եզերքէն լաստին խորտակուիլը տեսնելով, աւելի ուժով սկսան պոռալ: Ղազախները սպառնալով թե՛ երնին կը շարժէին՝ որ աւելի կ'արծարծէր խորտակողներու եռանդը: Քիչ ժամանակուան մէջ բան չմնաց լաստէն:

Սակայն այն ատեն սարսափի և հիացման աղաղակներ բարձրացան:

— Զուրը կը նետուին, լողալով կու գան:

Իրաւցնէ ձիաւորները ձիով գետը անց,

նիլ կը փորձէին: Յիմարութիւն էր, վասն զի գետը զարնանային ջուրերով յորդած՝ սովորականէն աւելի երագ կը վազէր: Զիւրը դէպի վար կը մղուէին և ջուրը պատռելու ոյժ չունէին:

— Պիտի չկարենան անցնիլ, — կը պոռային ոմանք:

— Ամէնքն ալ պիտի խղզուին:

— Օրհնե՛ալ ըլլայ Աստուած: Օ՛հ, օ՛հ, ահաւիկ մէկը ընկղմեցաւ:

— Մահ ամենուն, մահ:

Զիւրը գետին լայնութեան երրորդ մասը ըրեր էին, բայց հոսանքը զիւրէնք դէպի վար կը մղէր և կը յոգնեցնէր: Զուրը Ղազախներուն բերանը հասեր էր: Այս դիրքով քիչ մը ժամանակ անցաւ: Եւելեռուքայէն գիւղացիները կը վազէին տեսարանը դիտելու: Հիմա քանի մը ձիերու զլուխները միայն ջուրէն դուրս կը տեսնուէին: Յանկարծ ձի մը և ձիաւորը աներևոյթ եղան, անոր ետեէն երկրորդ մը, երրորդ մը, չորրորդ մը, հինգերորդ մը: Անոնց թիւը երթալով կը նորագէր: Գետին երկու ամիսնց վրայ ալ խոր լուծիւն մը կը տիրէր, բայց ամբոխը գէպի վար կը վազէր տեսնելու համար: Աւելի ուժով

ծիերը զետին երկու երրորդ մասը ըրեր էին և կը լսուէին անոնց հեքը և Ղազախներու զանոնք քաջալերելու ձայները։ յայտնի կը տեսնուէր՝ ոմանք պիտի յաջողէին ցամաք ելլել։

Այս ուր տեսաւ Զակլոպա, պոռաց։

— Էյ, տղաք, հրացանները։ Մահ իշխանին Ղազախներուն։

Հրամանին յաջորդեց ծուխի ամպ մը ու շառաչ մը։ Յուսահատ գոռում գոչումը պատռեց օդը, ձիերն և ձիաւորներն միասին ընկղմեցան ջուրին մէջ։ Գետը մաքրուեցաւ, միայն հոս հոն ձիու դիակ մը, Ղազախի կարմիր գլխարկ մը կը տեսնուէին։

Զակլոպա Հեղինէի նայեցաւ ու ձախ աչքը պզտիկցնելով գոհութեան նշան մը տուաւ։

Ձ.

Սըշեղուցքի Ռազլոկի աւերակներու վըրայ գտնուելէն առաջ, լսեր էր արդէն վիսնիովիեցքի Երեմիա իշխանը Քորսունի պարտութիւնը, լուրը Բոլիանովսքի ի Սեկոզին հասցուցեր էր իրեն։ Անկէց առաջ իշխանը Բրիլոկա գնացեր էր, ուսկից նամակով մը զՊոկուլաւ Մասքելիչը Աթամաններուն ղրկեր էր, տեղեկութիւններ կը հարցնէր։ Սակայն որովհետեւ Պոկուլաւ կ'ուշանար, իշխանը մեկնեցաւ Դէպի Բերեզլաւ, Տնիերերէ անդին ցրուած գունդերուն հրամաններ ղրկելով որ կարելի եղածին չափ շուտով Լուպլին կեզրոնանան։ Շուտով լսեց որ Թաթար սահմանազլխուն վրայ գտնուող Ղազախ քանի մը գունդերը ապստամբներուն հետ միացեր են։ Իշխանը շատ ցաւեցաւ, վասն զի չէր սպասեր մատնութեան մը այն զինուորներէն՝ զորոնք շատ անգամ յաղթութեան առաջնորդեր էր։ Սակայն երբ Բոլիանովսքի հանդիպեցաւ և Աթաման-

ներու կրած պարտութիւնը լսեց, զգացած
զժկամակութիւնը ծածկեց ու Տնիբերի
վրայ քալեց, բուն ապստամբութեան վայ-
րը, կամ նախատանաց վրէժը լուծելու
կամ զէն ի ձեռքն մեռնելու համար: Հա-
շիւ կ'ընէր որ զինուորներէն բաւական
ազատած պիտի ըլլան, ո՛ր և իցէ կերպով,
կոտորածէն, որոնք իրեն հետ ունեցած
վեց հազար զինուորաց հետ միանալով պի-
տի կազմեն խմբիկներ ի հետ չափուելու
չափ զօրութիւն մը: Երբ Բերեզլու հասաւ,
հրաման ըրաւ իշխանը Վոլոտիէսքոյի և
Քուշէլի ցրուել իրենց դասակները ամէն
կողմ — Չերքասսի, Մանգուլոյ, Սէքիրնա,
Պուշկակ, Սզայիբի, Դաւադիմիրով և Ռե-
կիշէֆ, — և վարձել բոլոր նաւակները և
լաստերը: Բանակը Ռեկիշէֆ պիտի անց-
նէր գետին ձախ ափէն: Երկու սպայնե-
րը փախստականներէն լսեցին պարտու-
թիւնը, բայց այն կողմերը և ոչ մի նա-
ւակ կարող եղան գտնել: Գիտենք արդէն
որ նաւակներու մէկ մասը բռներ էր մեծ
Աթամանը Չեչիովսքիի և Պարասպաշի հա-
մար, իսկ գետին աջ ափանց վրայ զբա-
նուած մասն ալ ժողովուրդը փնտրուցեր
էր իշխանէն վախնալով: Այսու հանգիւրձ

Վոլոտիէսքոյ յաջողեցաւ տասը դասակ-
ներով ծառի ճիւղերէ ափյափոյ պատրաստ-
ուած լաստով մը անցնիլ գետը: Չերքա-
կալեց քանի մի Ղազարիներ և բերաւ զա-
նոնք իշխանին: Ասոնք պարտութեան ա-
հաւոր հետեւանքներուն և ապստամբութեան
որչափ տարածուած ըլլալուն վրայօք տե-
ղեկութիւններ տուին: Ազնուականները
կը պաշտպանէին իրենք զիրենք զղեակ-
ներու և ազարակներու մէջ, սակայն ա-
սոնցմէ ալ շատերը ինկեր էին թշնամոյն
ձեռքը: Խմբիկներ իրենք երթալով
կը ստուարանային: Կ'ըսուէր թէ երկու
հարիւր հազար մարդ զէնքի տակ կը զբա-
նուի և թէ քիչ օրէն պիտի կրկնապատ-
կուի այդ թիւը: Ինքը՝ Խմբիկներ, ա-
նոր համար պատերազմէն վերջ Քոր-
սուն կեցեր էր, որպէս զի, օգտուելով
զինագաղարէն, զինուոր հաւաքէ: Ռամիկ
ժողովուրդը գունդերու կը բաժնէր, անոնց
վրայ կը ղնէր իբրեւ գնդապետ փորձ Ա-
թամաններ, կամ Զարորոժի սպայներ և
կը ղրկէր զանոնք շրջակայ զղեակներու
վրայ:

Երեմիա իշխանը՝ այս ամէն բան ի նը-
կատի առնելով, հասկցաւ որ բանակը գե-

տէն անցընելը անկարելի է և թէ նաւակներ պատրաստելու համար ալ շարաթներ պէտք են: Բոլիանովսքի, Պարանովսքի գնդապետը, Աղեքսանդր Զամսիսքի՝ աղխուհանդերձանաց հրամանատարը, Վոլոտիէսքոյ և Վուրցեկ, պատերազմական ժողովքի կանչցուեցան և խորհուրդ տուին երթալ դէպի հիւսիս ի Չիորնիկովոյ, անտի Լիուպիք և անկէջ գետը անցնիլ ի Պրակիմովոյ: Ճամբան երկայն և վտանգաւոր էր, վասն զի Չիորնիկովոյի անտառներու ետեւ կը տարածուէին ընդարձակ ճախճախուտները՝ որոնք ոչ միայն կը դժուարացնէին հեծելագորու և ծանր թնթանթածիգ զօրու ընթացքն, հապա նաև հետեակագորունը: Իշխանը չընդունեցաւ առաջարկը. ինքը կ'ուզէր իրեն կալուածներուն մէջ անգամ մ'ալ երեւալ, զսպել գեթ ժամանակ մը ապստամբութիւնը, հաւաքել ազնուականութիւնը, մըրկի պէս կտրել անցնիլ բոլոր գաւառը և ահաւոր հետքեր թողուլ, որպէս զի ժողովուրդը իրեն տիրոջ հեռու եղած ժամանակը, հակառակ ըլլալով իսկ բանակին, սարսափէն չկարենայ շարժիլ: Ասկէ զատ կրիգելտա իշխանուհին, Սպորովսքի օրիորդ-

ները, արքունիքը և քանի մը գունդեր դեռ Լուպլին էին: Անոր համար իշխանը որոշեց այն կողմերը երթալ, վերջին հրաժեշտի ողջոյնները տալու համար: Զօրաց գունդերը նոյն օրն իսկ ճամբայ ելան: Վոլոտիէսքոյ իրեն զաւակուններով՝ որոնք թէպէտ ոռւս ամէնը, սակայն շատ հաւատարիմ, առջեւէն կ'երթար: Երկիրը դեռ հանդարտ էր, միայն հոս հոն հետիոտն խումբեր կը տեսնուէին՝ որոնք, առանց զանազանութեան, ազնուականաց տուներուն և բնակարաններուն վրայ կը յարձկէին: Իշխանին բանակը ճամբուն վրայ անոնցմէ հանդիպածները ջնջեց, և շատերն ալ ցից հանեց: Ոգինքը կ'եռային, յայտնի կը տեսնուէր: Գիւղացիներէն ոմանք կը զինուէին և ծածուկ կ'անցնէին գետը: Զախորդ նշան մըն էր դարձեալ որ այն մշակները՝ որոնք դեռ չէին լքած իրենց դաշտերը, իշխանին մօտենալը լսելով կը փախչէին, կը վախէին որ ահաւոր զօրավարը, կարդալով իրենց հոգւոյն խորը, ունեցած զիտաւորութիւններուն համար զիրենք կը պատժէ: Լաւ գիտէին որ նա առնողը էր ուր կասկածի ստուերն անգամ տեսնէր: Կրնանք ըսել որ Տնիբերի եր-

կու եզերաց վրայ ալ կրկին ահաւոր ա-
ռիւծներ կը շրջէին: Խմիեւնիցքի՝ որ մահ
կը սպառնար ազնուականաց, Երեմիա իշ-
խանը՝ որ սարսափ էր ապստամբներու:
Ժողովրդեան մէջ կը խօսուէր որ այդ
թշնամեաց մէկմէկու հետ ընդհարման ժա-
մանակ արեւը պիտի խաւարի և գետերը
արիւն պիտի դառնան: Բայց այս ընդհա-
րումը դեռ հեռու էր, վասն զի Խմիեւ-
նիցքի, իրեն հարիւր հազարովն, կը վա-
սէր Լուսլինի պատրիկէն՝ որ զինքը գրա-
նելու կ'երթար Տնիբերէն անդին: Իշխա-
նին զինուորները անցան Սէբորոյը, ու
իշխանը բանակը դրաւ Փիլիպպովոյ՝ ուր
հասան Խմիեւնիցքիի պատգամաւորները
նամակով մը և ունկնդրութիւն խնդրեցին:
Իշխանը հրամայեց որ անմիջապէս դիմացը
բերեն զանոնք: Քիչ վերջ, Կառավարիչին
տունը՝ ուր իջած էր իշխանը, մտան վեց
Չաբորոժի՝ խրոխտ կերպարանքով, մա-
նաւանդ ամէնէն ծերը, Սաքայիա - Ռուքա
Աթամանը՝ որ գեռ նոր գնդապետի աս-
տիճանը ընդունեւ էր: Սակայն, երբ
պատգամաւորները իշխանին դիմացը ելան,
այնպիսի սարսափ մը տիրեց վրանին որ
անմիջապէս ոտքը ինկան և բերաննին չէին
կրնար բանալ:

Իշխանը՝ շրջապատեալ պալատական-
ներով ու սպայներով, հրամայեց իրենց
ոտք ելլել և իրենց զալստեան նպատակը
յայտնել:

— Աթամանէն նամակ մ'ունինք պա-
տասխանեց Սուքայիա - Ռուքա:

— Աւագակէ մը, Թափառաշրջիկէ մը,
ապստամբէ մը, և ոչ Աթամանէ մը, —
պատասխանեց իշխանը, լաւ շեշտելով
բառերը:

Չաբորոժիները գոյներնին նետեցին,
մանաւանդ թէ դալկահար եղան, ու զլուխ-
նին կախած, կեցան դրան տակ: Իշխա-
նը հրամայեց Մասքեվիչին որ կարգայ
նամակը:

Նամակը շատ խոնարհ գրութիւն մըն
էր: Խմիեւնիցքի զիտնալով որ վխտիո-
վիցքիի կը գրէ, նենգութիւն կը գործա-
ծէր, առիւծը աղուէսի կերպարանք կ'առ-
նէր: Կը շողորթէր, հանդարտեցնելու և
ապա խաճնելու համար: Պատահած դէպ-
քերուն յանցանքը Չաբլինսքիի վրայ կը
ձգէր, Աթամաններու պարտութիւնը չար
բաղդին կու տար և միանգամայն Ղազախ-
ներու Ուզբանիոյ մէջ կրած անիրաւու-
թիւններն պատճառ կը սեպէր: Ներուձն

կը խնդրէր, անյողգողդ հաւատարմութիւն
կը խոստանար, և, որպէս զի իրեն պատ-
գամաւորներուն կեանքը ապահովցնէ, կ'ի-
մացնէր իշխանին որ ազատ արձրկեր է
Սքշեղուցքի տեղակալը՝ որ գերի ինկած
էր Սեչիայի մէջ։ Քիչ մը կը գանգատէր
Սքշեղուցքիի գոռոզութեան դէմ՝ որ ար-
համարհելով ամբողջ Զարորոժի բանակը
և անոր զօրավարը, յանձն չէր առնու-
վերջնոյս մէկ նամակը տանիլ իշխանին։
Խմբիւնիցքի Դեղին Զուրերէն մինչև Քոր-
սուն տեղի ունեցած դէպքերուն պատճա-
ռը այս արհամարհոտ գոռոզութիւնը կը
համարէր՝ զոր միշտ լեհերը կը ցուցնեն
Ղազախներու հանդէպ։ Նամակը կը վեր-
ջացնէր հաւատարմութիւն խոստանալով
Հասարակապետութեան և իրեն ծառայ-
ութիւնները Երեմիա իշխանին։

Պատգամաւորները ապշեցան երբ լսե-
ցին այս նամակը, վասն զի անտեղեակ ըլ-
լալով բովանդակութեանը, կը կարծէին
թէ սպառնալիք է և ոչ աղերս։ Այս միայն
պայծառ կը տեսնէին որ Խմբիւնիցքի չէր
ուզեր իշխանին պէս զօրավարի մը դէմ
պատերազմիլ, այլ կը ջանար ժամանակ
վաստելիլ, և զանազան ջոկատներու հետ

մասնական պատերազմներով, տկարացնել
անոր ուժերը։ Պատգամաւորները դեռ ա-
ւելի խոնարհ կերպարանք մը առին և
աչքերնին չէին հեռացներ իշխանէն։ Կը
վախէին անոր դէմքին վրայ կարգալ իրենց
մահուան վճիռը, թէպէտ, մեկնած ատեն-
նին, արդէն մահուան պատրաստուեր էին։
Իշխանը անխռով մտիկ կ'ընէր, միայն եր-
բեմն երբեմն արտեանունքը վար կ'առնէր.
կարծես աչաց մէջ փայլատակող մըրիկը
ծածկելու համար։ Երբ լմնցաւ նամակը,
բնաւ խօսք մը չըսաւ. սիայն հրամայեց
Վոլոտիէսքոյի որ առաջնորդէ պատգամա-
ւորներուն և խիստ կերպով հսկէ վրանին։
Ապա իրեն շուրջը կեցող զօրավարնե-
րուն դառնալով.

— Մեծ է, — ըսաւ, — թշնամոյն
խորամանկութիւնը։ Կ'ուզէ զիս խաղցը-
նել՝ յանկարծ վրաս յարձրկելու համար,
կամ Հասարակապետութեան խորերը եր-
թալ խաղաղութեան դաշինք կռել, նե-
րունն ընդունիլ թաղաւորէն և բարձրա-
գոյն Ատենէն։ Այն ատեն՝ բոլորովին ա-
պահով կ'ըլլայ, և եթէ ես անոր վրայ
յարձրկիլ ուզեմ, ես պիտի ըլլամ ապըս-
տամբը, Հասարակապետութեան կամաց

հակառակ գործած ըլլալու համար: Ինչ խորհուրդ կու տար ինծի, տեսարք: Համարձակ խօսեցէք, ապա ես կ'ըսեմ իմ որոշումներս:

Առաջին խօսողը եղաւ ծեր Սասկիւիքովսքին: Բաւական ժամանակէ իվեր թողուցեր էր սա Չիկրինը և իշխանին քով եկեր էր:

— Դու կամրդ, ո՛վ իշխան, օրէնք է մեզի, — ըսաւ. — բայց որովհետեւ կը հրամայես յայտնել մեր կարծիքը, ես կ'ըսեմ որ դուն, քեզի սովորական դարձած արագութեամբ հասկցար խմիելնիցքի զիտաւորութիւնները: Ըստ իս պէտք չէ մըտիկ ընել անոր գրածներուն: Իշխանուհին ապահով տեղ մը դնելէն վերջ, պէտք է խոյանալ Տնիբեր և անոր Հասարակապետութեան հետ բանագցութեան մտնելէն առաջ, պատերազմը սկսիլ: Մեծ ամօթ է մեզի անպատիժ թողուլ նախատինքը: Այսուհանդերձ իմ կարծիքս ընկերներուս կարծիքներուն զոհել պատրաստ եմ:

Աղիւսահանդերձանաց հրամանատարը Աղեքսանդր Չամսիսքի, ձեռքը սուրին երախակալին զարնելով և դառնալով Սասկիւիքովսքի.

— Սրբազան ճշմարտութիւն մը խօսեցար, — ըսաւ. — Վիշապին գլուխը պէտք է կտրել ու չթողուլ որ մեծնայ ու զմեզ կլէ:

— Ամէն. — հաստատեց Մուգովէղցի քահանայն:

Միւս գնդապետներն ալ Չամսիսքիի օրինակին հետեւելով սուրերնին շարժեցին ու հաւանութիւններն սուրին: Այնուհետև Վոլըցէլ խօսք ուղեց:

— Վսեմափայլ իշխան, — ըսաւ, — այն աւագակին առ Չերդ Բարձրութիւն համարձակել գրելն իսկ նախատինք մըն է. միայն գլխաւոր Աթամանը Հասարակապետութենէն ճանչցուած առանձաշնորհութիւնն ունի Չեր Բարձրութեան գրելու: Իսկ սա կեղծ Աթաման մըն է, զինքը պէտք է նկատել իբրեւ չարագործ և մարդասպան. շատ լաւ ըրեր է Սքշեղուցքի որ յանձն չէ առեր Չեր Բարձրութեան բերել անոր նամակը:

— Ես ալ այդպէս կը մտածեմ, — ըսաւ իշխանը: — Սակայն որովհետեւ յանցաւորը ձեռքս չէ, զինքը պիտի պատժեմ յանձին իրեն դեպպաններուն:

Այս ըսաւ ու դարձաւ թաթար գունդին գնդապետին։

— Վուրցէլ գնդապետ, զինուորներդ թող կտրեն այն Ղազախներէն հինգին զլուխները։ Վեցերորդը՝ անոնց առաջնորդը, անմիջապէս ցից հանուի։

Վուրցէլ զլուխը խոնարհեցուց և դուրս ելաւ։

Մուքովէդցի քահանայն, իշխանին խնայողութիւնը չափաւորող, առաջ անցաւ և աղերսաւոր աչքերը բարձրացուց իշխանին երեսը։

— Գիտեմ ուզածդ, — ըսաւ իշխանը — բայց չեմ կրնար հաւանիլ։ Պատիժը անհրաժեշտ է, նախ այն անգթութեանց համար՝ զոր կը գործեն ապստամբները Տնիկերէն անդին, երկրորդ ի սէր մեր արժանապատուութեան և յօգուտ Հասարակապետութեան։ Հարկ է ցուցնել անոնց որ դեռ կայ մէկը՝ որ չի վախեր այն թափառաշրջիկէն և զինքը աւազակ կը համարի ու կը պատժէ անոր յանդուգն դոռողութիւնը՝ որով Հասարակապետութեան այնպիսի աղէտի պատճառ եղաւ՝ որուն նմանը չէ տեսնուած։

— Սակայն կը զրէ, — խորհրդածեց խո-

նարհութեամբ Մուքովէդցի, — որ ազատ արձըկեր է զՍքշեդուցքի։

— Ինչ համեմատութիւն Սքշեդուցքի՝ աւազակներու հետ։ Բաւ է, — յաւել իշխանը յօնքերը պոստելով։ — Կը տեսնեմ որ բոլոր զօրավարաց՝ կարծիքը պատեւազմ է, այդ է նաև իմ կամքս։ Չիորնիզովայի ճամբով կ'երթանք, ճամբան մեզի հետ միացնելով ազնուականութիւնը։ Պրակիմի մօտ ջուրը կ'անցնինք և անտի դէպի հարաւ։ Իսկ հիմա Լուպլին։

— Աստուած քեզի հետ ըլլայ, — մաղթեցին ամէնքը։

Դուռը բացուեցաւ ու դրան մէջ երեցաւ Ռասզվորովսքի, վալահք գունդին տեղակալը, որ երեք օր առաջ երեք հարիւր զինուորներով երկրազնութեան ելիր էր։

— Բարձրապատիւ Տէր, — ըսաւ ներս մտնելով, — ապստամբութիւնը երթալով կը տարածուի։ Ռազլոկ այրեր է։ Վասիլեվսայի պահակ զօրքը բոլորովին ջնջուեր է։

— Կարելի՞ բան է։ Ինչպէ՞ս. ո՞ր, — հարցուցին ամէն կողմէն։

Սակայն իշխանը ձեռքով նշան ըրաւ ու խնդրեց որ լռեն։

— Որո՞ք են այդ ընողները. զինուոր-
նե՞ր թէ ուսմիկը:

— Պոկուն, կ'ըսեն:

— Պոկուն:

— Այո՛:

— Ե՛րբ:

— Երեք օր առաջ:

— Հետապնդեցի՞ր, հասա՞ք անոր, տե-
ղեկութիւն տուողներ ձերբակալեցի՞ր:

— Անոր հետոց հետեցայ, բայց չկը-
ցայ հասնիլ, վասն զի երեք օր կանխեր
էր քան զմեզ: Ճամբան իմացայ որ դէպի
Չիկըին դարձեր են և հոն երկու ջոկոտի
բաժնուեր են. մին դէպի Չերքասսի գնա-
ցեր է, միւսը դէպի Զոլոդորոշիա և Բրո-
գորովքա:

— Ա՛հ. — բացագանչեց Քուշէլ տե-
ղակալը: — Ըսե՛լ է թէ ես ճիշտ երկրորդ
ջոկատին հանդիպեցայ, որուն վրայօթ
Չեր Բարձրութեան տեղեկութիւն տուի:
Ղազախները ըսին ինծի որ զիրենք Պո-
կունը զրկեր է Տնիբերէ անդիի երկր-
ներու շարժումը գապելու...: Անոր հա-
մար զիրենք չձերբակալեցի:

— Գէշ ըրեր ես, — ըսաւ իշխանը,
— սակայն այդ յանցանք չեմ համարիլ:

Դժուար է չսխալիլ, վասն զի ամէն քայլի
մարդ մատնութեան կը հանդիպի: Սակայն,
Աստուած իմ ամենակալ, — բացագանչեց
յանկարծ, ձեռքով գլուխը բռնելով, — հի-
մա կը յիշեմ ինչ որ պատմեց ինծի Սքշե-
դուցքի Պոկունի վրայօթ, և Ռազլուկի հըր-
դեհին պատճառը կը հասկընամ: Անշուշտ,
առեանգած պիտի ըլլայ զիշխանունի:
Դո՛ւն, Վոլոտիէսքոյ, հինգ հարիւր մարդ
առ հետդ և դարձիր Չերքասսի. իսկ դո՛ւն,
Պեգովեզ, հինգ հարիւր Վալահըներով գնա՛
Զոլոդորոշիա ու Բրոգորովքա: Չիբրուն
մի խնայէր, և անոր՝ որ ինծի կը բերէ
զիշխանունին կը պարգեւեմ զղեակ մը:
Մեկնեցէ՛ք: Իսկ մենք, գնդապետներ, ի
Ռազլուկ և ի Լուպլին:

Գնդապետները կառավարչին տունէն
ելան ու իրենց գունդերուն քով գնա-
ցին: Աշխէտ նժոյգ մը բերին իշխանին՝
որուն վրայ սովոր էր հեծնել արշաւա-
նաց ժամանակ, բանալը ճամբայ ելաւ.
Փիլիպպովոյի ճամբուն վրայ երկայն, գու-
նաւոր և շողշողուն օձի մը կը նմանէր:
Քաղաքին դրան դիմաց սրտաճմլիկ տե-
սարան մը բացուեցաւ զինուորաց զիմաց:
Ֆցապաանէշի գերաններու ծայրը կտրուած

հինգ զլուխներ, մարած աչքերով կը դիտէին անցնող բանակը. քիչ մը աւելի առաջ, ցցի մը ծայրը, կը գալարուէր Սուքայիա — Ռուքա Աթամանը: Յցին սուր ծայրը արդէն ծակեր էր ստորին ծնօտը և լեզուն քիմքին գամեր, սակայն տանջուելու դեռ երկայն ժամեր ունէր, թերեւ մինչև իրիկուն: Հիմա կենդանի էր դեռ ու զինուորաց երթը կը դիտէր, կարծես ըսել կ'ուզէր անոնց. «Այս արեան և այս տանջանքներուն համար Աստուած զձեզ, ձեր որդիքը ու ձեր թոռները, մինչև տասը սերունդ, պիտի պատժէ: Ամէնէն աւելի անգութ վէրքերը ձեր զլուխը պիտի թափէ, և դուք, միշտ մահուան մօտ, պիտի չգտնէք ոչ կեանք և ոչ մահ»:

Թէպէտ նա պարզ Ղազարի մըն էր՝ որ հոգի կու տար ոչ ծիրանի և ոսկէճամուկ դիպակ հագուած, այլ իրեն կոշտ երկնագոյն նշանազգեստը, ոչ յարկի մը, այլ երկնից ազատ կամարին տակ և ցցի մը վրայ, սակայն կրած տանջանքները և մահը իրեն այնպիսի վսեմութիւն մը կու տային և նայուածքին մէջ աստելութեան այնպիսի կայտառ արտայայտութիւն մը կը դրոշմէին, որ ամենքը հաս-

կըցան թէ ինչ ըսել կ'ուզէր նա . . . : Սակայն գունդերը լուռ անցան, իշխանը և ոչ նայեցաւ տանջուողին վրայ, Մուգովեզցի բահանայն խաչակնքելով օրհնեց զանիկա: Անցան վերջապէս բոլոր գունդերը. յանկարծ զինուոր մը, հուսարներու կարգէն ելլելով, քառասմբակ հասաւ տնկուած ցցին ըով, ասոր ճանակը ուղղեց հոգեվարքին ախանջին և մէկ հարուածով վերջ տուաւ անագորոյն մարտիրոսութեանը: Այս յանդուգն զործը տեսնելով, սոսկացին ամենը. զիտէին իշխանին խստութիւնը. սակայն սա լռեց կեղծելով իբր ընկզմած խոր մտածմանց մէջ: Միայն իրիկունը հրամայեց դիմացը բերել այն յանդուգնը:

Երիտասարդը ներկայացաւ աւելի մեծած քան կենդանի:

— Անունդ ինչ է, — հարցուց իշխանը:

— Ժէլէնսըոյ:

— Ատրճանակի հարուածը դուն պարպեցիր Ղազարին վրայ:

— Ես, — հծծեց նա բոլորովին գուռնաթափ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Չկրցայ հանդուրժել կրած տանջանաց:

— Օհ, դեռ շատեր պիտի տեսնես ու պիտի վարժիս, — ըսաւ իշխանը մեղմով: — Առ այժմ ցուցուցած գլխովեանդ համար՝ որ չվախցար մահուանէ, Լուսին իմ գանձապետէս պիտի ընդունիս տասը դուքատ, և իմ անձնական ծառայութեանս մէջ պիտի մտնես:

Այս անակնկալ վճիռը զամէնքը ասլէցեցուց, սակայն նոյն կէտին երեցաւ Զուղորոշիայէն դարձող ջոկատը, և ամենուն միտքը ուրիշ ուղղութիւն մ'առաւ:

Ե.

Ինչպէս գիտենք, զինուորները ուշ ժամանակ Ռազմիկ հասան, ուր գտան զՍքշեղուցքի իրեն Գողգոթային վրայ, և երբ Մուգովեղցի քահանայն յաջողեցաւ սթափեցնել զանիկա, սպայները զինքը հեռացուցին անկէ և կը ջանային միխթարել մանաւանդ Լոնկինոս Բողալիբիէնդա, որ

թշուառ տեղակալին գունդին մէջ կը ծառայէր: Հառաչեց, լացաւ անոր հետ, ուրիշ ուխտ մ'ալ ըրաւ, այսինքն, ուխտեց բոլոր կենաց մէջ ծով պահել ամէն երեքշաբթի օրերը եթէ Աստուած իրեն բարեկամին սրտին խաղաղութիւն շնորհէ: Վերջապէս զՍքշեղուցքի իշխանին տալին՝ որ գեղացիի խրճիթի մէջ կը հանգչէր: Իշխանը իրեն սիրելին տեսնելուն պէս անոնց խօսք մ'ըսելու թեւերը բացաւ. երկտասարդ սպայն հեկեկալով անոր բազկաց մէջ նետուեցաւ. իշխանը զինքը կուրծքին վրայ սեղմեց և համբուրեց: Արտասուաց կաթիլները կը փայլէին աչքերուն մէջ: Վերջապէս ներքին յուզմունքը զսպելով, ըսաւ.

— Կը կարծէի թէ ալ պիտի չտեսնեմ զքեզ: Կրէ՛ մարդու պէս և գիտցի՛ր որ թշուառութեանդ հազարաւոր ընկերներ պիտի ունենաս՝ որոնք պիտի կորսնցնեն իրենց կիները, որդիքը, ծնողքը, բարեկամները: Ինչպէս կաթիլ մը ջուր կը կորսուի ծովու խորերը, թո՛ղ խառնուի քու ցաւդ ալ հայրենեաց թշուառութեան ծովուն հետ: Այրական ոգւոյ մը, զինուորի մը չի վայելեր այսպիսի

ահաւոր ժամանակի մը մէջ իրեն անձնական կորուստները մտածելով տանջուիլ։ Մանաւանդ աւելի եռանդեամբ օգնութեան կը վազէ և իրեն մխիթարութիւնը կը գտնէ՝ պարտքը կատարած ըլլալուն մէջ։ Եւ եթէ փառաւոր մահուան մ'ալ հանդիպի իրեն կը սպասէ երկնից թագաւորութիւնը։

— Ամէն — ըսաւ Մուգովեղցի։

— Լաւ էր զինքը մեռած տեսնելի, — հառաչեց Սքշեղուցքի։

— Լաց, լաց, մենք ալ մեր արտասուքները քուկինդ կը խառնենք. — յաւել իշխանը։ — Հոս ես, ոչ թրբաց, ոչ թաթարներու, ոչ վայրենի սկիւթացիներու մէջ, այլ եղբայրներու և ընկերներու մէջ։ Ըսէ՛ ինք իրենդ. այսօր կու լամ ինծի համար, վաղը թերեւս պիտի լամ ուրիշներու համար։ Այսօր քու ցաւոցդ օրն է, վաղը պատերազմի պիտի երթանք։

— Ես պիտի հետեւիմ ձեզի աշխարհիս ծայրն իսկ, սակայն առանց անոր երբէք խաղաղութիւն պիտի չունենամ, երբէք։

Թշուառ սպայն քունքերը կը սեղմէր՝ մատուրները կը խածնէր անպատմելի վիշտը խղճելու համար։

— Կրկնէ՛, Տէր, կամքդ օրհնեալ ըլ՛

լայ, — ըսաւ լուրջ կերպով Մուգովեղցի։

Իրաւցնէ՛ ահաւոր կերպով կը տանջուէր, այնպէս որ ներկայ եղողները արտասուներն չէին կարող բռնել։ Վոլոտիէսըյ և Լոնկինոս, միւսներէն աւելի զգայուն, արտասուաց հեղեղ մը կը թափէին։

— Սիւրուն եղբայրս, հանգարտէ. — միշտ կը կրկնէր Լոնկինոս։

— Մտիկ ըրէ, — ըսաւ յանկարծ իշխանը, — լսեցի որ Պոկուն Լուպլին գնացեր է և բնաջինջ ըրեր է վազիլեվքոյի պահակ զօրքը։ Հետևաբար պարապ տեղ ինքզինքդ մի՛ տանջեր. կրնայ ըլլալ որ առևանգած չըլլայ զօրիորդը։ Ապա թէ ոչ ինչո՞ւ համար պիտի երթար Լուպլին։

— Այո՛, այո՛, — հաստատեցին միաբերան սպայները, — շատ կարելի է։ Աստուած վրադ զթացեր է։

Սքշեղուցքի աչքերը լայն բացաւ, իբրև թէ անոնց ըսածները չէր հասկնար, սակայն յանկարծ դէմքը յուսոյ նշոյլով մը փայլեցաւ, նետեց ինքզինքը իշխանին ոտքերը։

— Բոլոր կեանքս, արիւնս... — աղաղակեց, բայց ա՛լ արաջ չկրցաւ տանիլ խօսքը, ուժասպառ եղեր էր։ Լանկինոս

վեր վերցուց զինքը և նստարանի մը վերայ հանգչեցուց։ Դէմքին վրայ կը տեսնուէր նաւաբեկելոյ մը վայրենի յոյսն որ յարդի շիւղի մը ձեռք կը նետէ։ Ընկերները կը ջանային այն կայծը վառ պահել և կը համոզէին որ Լուպլին պիտի գտնէ իրեն նշանածը։ Զինքը ուրիշ խրճիթի մը մէջ փոխադրեցին, զինի և խնձորօղի բերին։ Սքշեղուցքի, թէպէտ կը փափաքէր խմել, սակայն չկրցաւ, կոկորդը կը սեղմուէր։ Սակայն հաւատարիմ ընկերները տասը հոգւոյ տեղ խմեցին և սկսան զինքը զրկել ու համբուրել։ Կը զարմանային զինքը այդչա նիհար և տանջուած տեսնելով։

— Շատ նիհարցեր ես, — ըսաւ առոյգ Զիկ։

— Վախեմ Սեչիայի մէջ չարչարեմ են զքեզ ու խնայեր են քեզի ուտելու և խմելու բան մը տալ։

— Պատմէ, պատմէ։

— Ուրիշ անգամ կը պատմեմ ձեզի, — պատասխանեց Սքշեղուցքի։ — Վիրաւորուեցայ ու հիւանդացայ։

— Վիրաւորուի՛ր, — պոռաց Զիկ։

— Ի՞նչպէս, վիրաւորե՛ր դեսպան մը։

— Բացագանչեց Սէշլինքի։

Ամէնքը ապշած մէկմէկու նայեցան, չէին կրնար հասկնալ այդչափ յանդգնութիւն Ղազախներու կողմանէ։

— Խմիելինիքքին տեսար։

— Այո՛։

— Թո՛ղ անգամ մը ձեռքերնիս իյնայ, տես ի՞նչ խորովածոյ միս հանենք անկէց, — ըսաւ Միկուրսքոյ։

Այսպէս անցաւ գիշերը, խօսելով և խմելով։

Առաւօտը Զերքասսի դրկուած ջոկատն ալ դարձաւ։ Պոկունին չէր հանդիպած, բայց կարևոր տեղեկութիւններ կը բերէր. ճամբան շատ փախտականներ ձերբակալեր էր՝ որոնք երկու օր առաջ տեսներին Պոկունը։ Ոմանք կ'ըսէին թէ Աթամանը մէկը կը հալածէր, վասն զի ամէն ուն կը հարցնէր թէ տեսան զօրաւոր մէկը պզտիկ Ղազախի մը հետ։ Սաստիկ աճապարանօք կը հետապնդէր։ Ուրիշներ կ'ապահովցնէին որ Պոկունին հետ աղջիկ չկար, եթէ ըլլար տեսած կ'ըլլային, վասն զի իրեն հետ եղող Ղազախները քիչուոր էին։

Նոր յոյս մը, նոր անձկութիւն մը ծրնան Սքշեղուցքի սրտին մէջ։ Զէր կրնար

մեկնութիւն մը տալ այդ պատմութիւններուն: Պոկուն ինչո՞ւ համար Լուպլին վազեր էր, Վասիլեւիքայի պահակ զօրաց վրայ յարձըկեր ու անմիջապէս դէպի Չերքասսի դարձեր էր: Պէտք էր հաւատալ որ չէր յաջողած առեանգել զՀեղինէ, վասն զի Քուշէլ տեղակալը Անտոնիոսի ջոկատին հանդիպեր էր և ազջիկը անոնց հետ չէր տեսած, իսկ Չերքասսիէն բերուած մարդիկը Պոկունին հետ ալ չէին տեսած զօրիորդը: Ո՞ւր էր ուրեմն նա և ո՞ւր պահուրտած: Ի՞նչ պատճառաւ փոխանակ Լուպլին ապաստանելու, Չերքասսի կամ Զոլոդորոշիա գնացեր էր...: Իսկ Պոկունի Ղազախները ճիշտ այն կողմերը մէկու մը հտեւէն ինկած են...: Իսկ ինչո՞ւ համար տեղեկութիւն կը հարցնէին զօրեղ մէկու մը վրայօք որուն կ'ընկերէ եղբւր պզտիկ Ղազախ մը...: Այս ամէնը՝ հարցմունքներ էին՝ որոնց պատասխան չէր կրնար գտնել տեղակալը:

— Խօսեցէք, հասկցուցէք ինծի, ի՞նչ կը նշանակէ այս ամէնը, — հարցուց ընկերներուն: — Ես բան մը չեմ հասկնար:

— Ես կ'ըսեմ թէ իշխանունին Լուպլին է, — ըսաւ Միկուրսքոյ:

— Չի կրնար ըլլալ, — առարկեց Սասվիլիքովսքի: — Եթէ Լուպլին ըլլար, Պոկուն պէտք էր աճապարէր ծածկուիլ ի Չիկրին և ոչ թէ Աթամաններուն քով երթար: Չեմ կարծեր թէ լսած ըլլայ Աթամաններուն պարտութիւնը, և եթէ իրեն ջոկատը երկուքի բաժներ է, ըսել է որ զիշխանունին կը փնտռէ:

— Իսկ ի՞նչ կը նշանակէ տեղեկութիւն հարցնելը մարդու մը վրայօք որուն կ'ընկերէ պզտի Ղազախ մը:

— Դժուար չէ գուշակել որ եթէ իշխանունին փախեր է՝ ծպտեալ փախած պիտի ըլլայ...: Ես կարծեմ որ այդ պըզտի Ղազախը բուն ինքը իշխանունին է:

— Այդպէս է, այդպէս է, — հաստատեցին ամէնքը:

— Այո՞... սակայն ո՞վ կրնայ ըլլալ իրեն ընկերը:

— Այդ չեմ կրնար ըսել, — պատասխանեց նախկին — ոստիկանը, — սակայն կարելի է տեղեկանալ: Գիւղացիք պէտք են տեսած ըլլալ թէ ո՞վ էր անցնողը և թէ ի՞նչ հանդիպած է: Այս խորճիթին տէրը ո՞ւր է:

Սպայներէն ոմանք դուրս վազեցին ու

քիչ վերջ վզէն բռնած քաշկոթելով բերին զինքը:

— Ինծի նայէ, — ըսաւ — Սասկիլիքովսքի, — երբ Պոկուն իրեն Ղազարնեւըով Ռազլոկի վրայ յարձըկեցաւ դուն հոն էիր:

Գիւղացին նախ, ինչպէս սովոր են, երդուրնցաւ որ հոն չէ գտնուած և բան չի գիտեր: Բայց դիւրին բան չէր սուտ մը կլլեցնել Սասկիլիքովսքի:

— Չեմ հաւատար քեզի, թուրքի զաւակ...: Դուն նստարանի մը տակ պահուած էիր երբ ղղեակը կը կողոպտէին: Գնա՛ գուրիշը խաբէ, զիս չես կըրնար: Տես, հոս դուքատ մը կայ, հոն սուրը ձեռքը զինուոր մը, ընտրէ: Ապա թէ ոչ կրակ կու տանք գեղին և քու պատահառադ այնչափ անմեղ մարդիկ կը կորսուին:

Այս սպառնալիքը լսելուն պէս գիւղացին սկսաւ գիտցածը պատմել: Երբ Ղազարնեւը սկսած էին գաւիթին մէջ ուտել խմել, ինքն ալ ուրիշներուն հետ հանդիսատես ըլլալու գնացեր էր: Լսեր էին որ պառաւ իշխանուհին և իշխանները սպանուած են և Նիգուա իշխանը վիրաւորներ

էր զԱթամանը՝ որ կէս կենդանի կը պառկէր: Իսկ երիտասարդ իշխանուհոյն վրայոց բան մը չէին կրցեր իմանալ: Երկրորդ օրը կը խօսուէր թէ Պոկունին հետ եկող ազնուականի մը հետ փախեր է:

— Ապրիս, — ըսաւ Սասկիլիքովսքի, — ա՛ռ ահա դուքատը: Կը տեսնես որ քեզի չարեք մը չենք ըներ: Այդ ազնուականը տեսար դուն:

— Տեսայ, բայց այս կողմերէն չէ:

— Ի՞նչ կերպարանք ունէր:

— Կոճղի մը պէս զօրաւոր, մոխրագոյն մօրուքով և մէկ աչքն ալ կոյր:

— Ահ, — բացագանչեց Լոնկինոս, — Չակլոպան պէտք է ըլլայ:

— Չակլոպա...: Այո՛, կարելի է: Չիւրին էր, կը խմէր և Պոկունին հետ վէզ կը խաղար, կարելի է: Այդ բանին յարմար մարդն է:

— Եւ այդ ազնուականը իշխանուհոյն հետ փախաւ, — հարցուց գիւղացիին Սասկիլիքովսքի:

— Այո՛, այնպէս կը խօսուէր:

— Իսկ դուք զՊոկունը լաւ կը ճանչնա՞ք:

Սրով ու Հրով Բ.

— Յայտնի է. շատ անգամ այս կողմերը կու գար:

— Ըսեմ է թէ այն ազնուականը անոր հրամանաւ կը փախցնէր իշխանուհին:

— Ո՛չ... Ապա թէ ոչ Պոկունին բերանը գոցելով կիսախեղդ չէր թողուր զինքը: Ամէն մարդ կը խօսէր որ փախցուցեր է, բայց ոչ ոք տեսեր է: Աթամանը երբ լսեց եղածը, կատղեցաւ, և դեռ չլուսացած ինքզինքը երկու ձիերու մէջ տեղ կապել տուաւ ու Լուսլին վազեց: Սակայն փախստականներուն հետքը չգտնելով անմիջապէս ճամբան փոխեր է:

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած, — գոչեց Միկուրսը: — Կարելի է թէ իշխանուհին Լուսլին է: Պոկունին զանիկա ուրիշ կողմեր փնտռելը նշանակութիւն չունի:

Այս խօսքերը երբ լսեց Սքշեգուցը՝ ծունկ չոքեցաւ և եռանդեամբ աղօթեց:

— Կը խոստովանիմ, — ըսաւ ծեր նախկին — ոստիկանը, — որ չէի յուսար որ Զակուպա այդչափ արիութիւն ունենայ մինչև թշնամի ըլլալ Պոկունին: Այս ալ ստոյգ է որ նա սիրեց մեր տեղակալը այն ընտիր ըմպելիքին պատճառաւ, զոր զո՞ւ վե՛լէն չէր դադրեր ...: Այսու հանդերձ,

կը զարմանամ, վասն զի Պոկունին քսակէն ալ շատ խմեր էր: Պատուոյս վրայ կ'երդնում, զինքը այդչափ յանդուգն չէի կարծեր: Խորամանկ և պարծեցող ըլլալը զիտէի, սակայն այսպիսի անձինքներու քաջութիւնը լեզուին վրայ է միայն:

— Թո՛ղ պարծի որչափ կ'ուզէ, — խորհրդածեց Վոլստիէսը, — խնդիրը հոս է որ զիշխանուհին ազատեր է այն աւազակին ճիրաններէն: Կը տեսնուի որ այդ տեսակ խաղերու մէջ վարպետ է, և ես ապահով եմ որ իշխանուհւոյն հետ պիտի յաջողի թշնամիներու բանակէն իսկ անվնաս անցնիլ:

— Յայտնի է, իրեն կեանքն ալ վըտանգի մէջ է, — ըսաւ Միկուրսը: — Ո՞ն ուրեմն, բարեկամ, արիացիր:

— Ո՛հ մի՛ մոտածեր, ամենցնիս ալ պատուոյ ասպետ կ'ըլլանք քեզի և հարսանեացդ հանդիսին ուրախ գուարթ կը խըմենք:

— Եթէ Տնիբերէն անդին փախեր է, — խորհրդածեց Սասվիլիքովսքի, — և Քորսունի պարտութիւնը լսեր է, Զորսնիկովոյի ճամբան բռնած պիտի ըլլայ, և եթէ այդպէս է կարելի է հասնինք իրենց:

— Բարեկամ Սքշեղուցքի կենաց և ցաւերուն վախճանին, — պոռաց Սէշինսքի:

Ամէնքն ալ Սքշեղուցքի, իշխանունւոյն, իրենց զաւակաց և Զաւլոպայի կենաց զաւաթներ պարպեցին: Գիշերն ամբողջ այսպէս անցաւ: Աւշալուսին բանակը դէպի Լուպլին ճամբայ ելաւ: Աւրագ կը քալէին, վասն զի կառերու արագելըը չունէին հետերնին: Սքշեղուցքի թաթար գունդը առած կը փափաքէր առաջ երթալ, սակայն տկար էր, բաց աստի իշխանը քովը կանչեց զինքը և Սեչիայի ղեսպանութենէն տեղեկութիւններ կը հարցնէր: Սքշեղուցքի ամէն բան պատմեց, լոնց միայն խմիելնիցքի հետ ունեցած վիճարանութիւնը, վասն զի պարծենալէն կը զգուշանար: Ամէն բանէ աւելի ցաւեցաւ իշխանը երբ լսեց որ ծեր կրողիւքոյ վառօղի պակասութեան պատճառաւ պիտի չկարենար երկայն ժամանակ դիմադրել:

— Ափսոս, — ըսաւ: — Այն բերդաքաղաքը պիտի կարենար զսպել ապստամբութիւնը: Սակայն ինչո՞ւ համար ինծո՞ւ չուզեց վառօղ: Լուպլինի մթերանոցէն կը ղրկէի իրեն:

— Կը յուար թէ, — պատասխանեց Սքշեղուցքի, մեծ Աթամանը կրնայ ղրկել իրեն:

— Կը հասկնամ...: Մեծ Աթամանը ծեր և փորձ պատերազմիկ մըն է: Ափսոս որ ինք իրեն վրայ մեծ վստահութիւն ունի: Կարեորութիւն չտուաւ այս շարժումներուն և երբ ես իրեն օգնել առաջարկեցի, շատ չախորժեցաւ: Զուգեց փառքը ուրիշի մը հետ բաժնել ու կը վախէր թերեւս որ յաղթութեան պարծանքը ինծի վերագրուի:

— Իմ ալ կարծիքս այդ է, — խորհրդածեց լրջօրէն Սքշեղուցքի:

— Կը կարծէր ապստամբութիւնը զաւազանով զսպել...: Եւ ահա թէ ինչ հետեանը ունեցաւ: Այդ ամբարտաւանութեամբ բոլոր Հասարակապետութիւնը վատանդի մէջ ձգեց: Յայսմ թերեւս ամենը նիս ալ քիչ շատ յանցաւոր ենք:

Իշխանը իրաւունք ունէր, ինքն ալ յանցաւոր էր: Քիչ առաջ, Կատիաքի նրկատմամբ Աղեքսանդր Գինիէցբօլսքիի հետ ունեցած վէճին համալ, չորս հազար զինուորներով մտեր էր Վարշաւիա, հրամայեց էր զինուորներուն որ եթէ իրմէ

երդում պահանջեն, յարձրկին ծերակուտին վրայ և զամէնքը սրէ անցնեն: Վասն զի գոռոզութեամբ կ'ուզէր որ խօսքին հաւատան և չրոնադատեն զինքը երդում ընելու:

Թերևս այս դէպքը յիշեց, վասն զի մտածման մէջ ինկաւ և լուռ առաջ կ'երթար ընդարձակ դաշտը դիտելով. թերևս կը մտածէր իրեն սիրելի Հասարակապետութեան վիճակին վրայ՝ որուն սպառնացող բարկութեան և ազէտից օրուան նշանները յայտնի կը տեսնէր:

Վերջապէս, կէս-օրէն վերջ, Սուշա գետին բարձր եզերքէն տեսնուեցան Լուսլիինի եկեղեցիներու գմբէթները, շողշողուն տանիքները, և Ս. Միքայէլի ատամնաձև աշտարակները: Իրիկուան դէմ բանակը թաղաք մտաւ: Իշխանը զդեակը գնաց՝ ուր ամենայն ինչ արդէն պատրաստ էր ճամբայ ելլելու համար: Հարկ էր զինուորները տեղաւորել մտածել, որ զիւրին գործ չէր: Գետին ձախ եզերաց վրայ ապրտամբութեան լուրերուն տարածուած ըլլալուն և զիւղացւոց մէջ տեսնուած եռու գետին պատճառաւ, Տնիքերէ անդին զբոսնուած բոլոր ազնուականութիւնը Լուսլիին

ապաստաներ էր, նոյն իսկ աւելի հեռւոր կալուածատէրերը իրենց կիներով, որդիքներով, ծառայներով, ձիերով, ուղտերով և ամէն տեսակ կենդանիներով հոն զիմեր էին: Հոն էին նաև իշխանին գործակալները, գործակատարները, վարձուորները, հրեայները, վերջապէս ամէնք՝ որոնք իրաւունք ունէին ապստամբութենէն վախճալու: Կարծես մեծ տօնավաճառի օր մըն էր, կը զտնուէին նոյն իսկ Մոսկուայի վաճառականներ և Ասդրախանի թաթարներ՝ որոնք Ուզբանիա վաճառելու ապրանք կը տանէին, բայց պատերազմին պատճառաւ արգիլուել էին: Հրապարակը լեցուն էր հազարաւոր տեսակ տեսակ կառքերով, զազախ սայլէն սկսեալ մինչև պատրիկի շքեղ կառքը: Նշանաւոր հիւրերը բնակարան գտեր էին դղեակին և զինետուններու մէջ, մնացած հասարակ ժողովուրդը եկեղեցիներու մօտ կանգնուած վրաններու տակ կը բնակէր: Փողոցներու մէջ կրակ կը վառէին և կերակուր կ'եփէին: Ամէն կողմ վէճ, շփոթութիւն, աղմուկ, տարօրինակ և երփնեւրանգ տեսարան մը. իշխանին զինուորներ, հունգարացի հետևակաւոր, սև վերար-

կուով Հրեայներ, մանուշակագոյն գլխարկով Հայեր, մորթ հագուած թաթարներ: Աղաղակ, հայհոյանք, տղայոց լացի ձայներ, շանց հաջին, կենդանեաց բառաչում, խլացուցիչ ներդաշնակութիւն մը կը կազմէին:

Ուրախութեամբ ընդունուեցան զինուորները՝ որոնցմէ փրկութիւն կը յուսային: Դղեակին դիմաց ի պատիւ իշխանին և իշխանուհւոյն կեցցէներ բարձրացան: Ամէն կողմ կը տարածուէին հակասական լուրերը. ոմանք կ'ըսէին թէ իշխանը Լուսլին պիտի կենայ, ուրիշները թէ Լիթուանիա պիտի երթայ՝ ուր պէտք էր երթալ անոր ետեւէն, իսկ ոմանք՝ իրբեւստոյգ, կը բարոզէին թէ արդէն յաղթեր է խմիւնիցքի:

Իսկ իշխանը՝ կինը ողջունելէն և երկրորդ օրուան ճամբայ ելլելու պատրաստութեան համար պէտք եղած հրամանները տալէն վերջ, դիտեց այն ամբողջը և այն կառքերը՝ որոնք բանակին ետեւէն պիտի բաւէին, արգելք ըլլալով և դանդաղեցնելով շարժումները: Սակայն ուրիշ մտածմունք մը զինքը կը խրախուսէր, այսինքն թէ Պրակիմէն անդին խաղաղ եր-

կիր, բոլոր այդ բազմութիւնը պիտի ցրուէր հոս հոն ապաւինելով: Իշխանուհին իրեն շքադիր օրիորդներու և արքունեաց հետ Վիզնէվէզ պիտի երթար: Դղեակին մէջ ամէն պատրաստութիւնները լմնցեր էին, կառքերը բեռցուած, իսկ թանկագին իրեղենները պահուած: Այս շուտով պատրաստ գտնուելու արժանիքը Կրիզելտայ իշխանուհւոյն էր՝ որ էրկանը նման գործունեայ և կորովի էր:

Շատ գոհ մնաց իշխանը, թէպէտ Լուսլինի բոյնէն հեռանալը ցաւ էր իրեն, վասն զի հոն վայելեր էր երջանկութիւն և վաստկեր էր այնչափ փառք: Ամէնքը նոյն ցաւը ունէին, վասն զի համոզուած էին որ թշնամին պիտի չխնայէ Լուսլինին, իշխանին ամէն մէկ հարուածին վերէժը լուծելու համար: Շատերը կու լային, մանաւանդ կիները, վասն զի պիտի թողուին իրենց ծննդավայրը, պիտի հեռանային այն երկրէն՝ ուր թաղուած էին սիրելեաց ոսկրտիքը:

Ը.

Սքշեղուցքի, անհամբեր սիրելւոյն վերայօք բան մը լսելու, ամենէն առաջ ղղեակ վազեց, ուր, բնականաբար, չգտաւ զսիրելին։ Դղեակը գտնուողները անոր վրայօք բան մը չէին գիտեր, թէպէտ լսեր էին Ռազլուկի վրայ եղած յարձակումը, լսեր էին Վասիլիվըոյի կոտորածը։ Երբ տասարդ ասպետը զինուորական մթերանոցի մէջ իրեն յատկացուած բնակարանը քաշուեցաւ, տխուր մտածմունքներ պաշարեցին զինքը։ Սակայն, վիրաւորուած զինուորի մը պէս որ կը վանէ ագոռաներու բազմութիւնը՝ որոնք իրեն արեամբ կ'ուզեն կշտանալ և մարմինը բզկտել, կը վանէր այն տխուր մտածմունքները։ Թե՛րեւս յաջողած էր խորամանկ Զակլուպ գիւրենք հալածողներու ձեռքէն ազատել և Զորնիկովոյի մէջ պահուելով։ Գիւտաւոր միտք ունէր, աշխոյժ և յանդուգն էր։ Ինքը չէր արդեօք աշուղը մերկացնող ձապտելով փախուստը դիւրացնելու համար

...։ Սքշեղուցքի հանդիպեր էր այն աշուղին Ռազլուկի ճամբուն վրայ և լսեր էր անկէ զուարճալի դէպքը։ Սքշեղուցքի վստահ էր որ Աստուած պիտի չլքանէ զՀեղինէ, և որպէս զի Անոր երկնային պաշտպանութիւնը արժանապէս խնդրէ, որոշեց ապաշխարութեան խորհրդով մաքրուիլ մեղքերէն։ Այս նպատակաւ մթերանոցէն ելաւ ու զնաց փնտռելու Մուզովեզցի քահանայն, գտաւ զայն կիներու խումբի մը մէջ՝ զորոնք կը քաջալերէր և կը մխիթարէր, խնդրեց որ հաճի իրեն խոստովանանքը լսել։ Քահանայն զինքը եկեղեցի տարաւ խոստովանարանին մէջ լսեց երիտապարդին խօսքերը, խրատեց զինքը և ամբաստնեց անոր հաւատքը։ «Գրիստոնեայ մը — ըսաւ — պէտք չէ տարակուսիլ Աստուծոյ կարողութեան վրայ, պէտք չէ որ աւելի իրեն անձնական չափեաց վրայ ցաւի քան հայրենեաց ցաւերուն»։ Վսեմ և սրտաշարժ խօսքերով նկարագրեց հայրենեաց պարտութիւնները, անկումը, ամօթը, եռանդեամբ վառեց ասպետին հոգին, այնպէս որ իրեն անձնական ցաւը նուաստ բան մը երեցաւ իրեն։ Բաց աստի, յորդորեց զինքը որ

իրեն դէմ եղած նախատինքը մոռնայ, և Ղազարի ներու դէմ ատելութեան զգացմունք չսնուցանէ սրտին մէջ:

— Դուն պէտք ես ջախջախել զանոնք, — ըսաւ, — իբրեւ հաւատքի և հայրենեաց թշնամիներ, բայց իբրեւ անձնական թշնամիներդ պէտք ես ներել անոնց և ոխ ու վրէժխնդրութեան ոգի չպահել անոնց դէմ: Եւ եթէ այսպէս ընես, Աստուած զքեզ կը մխրթարէ և քու սիրելիդ քեզի կը դարձնէ:

Վերջը օրհնեց զինքը և պարտը դրաւ որ զիշերը խաչելութեան դիմաց ծունկի վրայ ու բազկատարած անցնէ:

Նկեղեցին պարապ էր: Խորանին դիմաց երկու մոմեր կը վառէին ու մարմարեայ Գրիստոսի երեսին վրայ ոսկեղինիկ նշոյլ մը կը ձգէին: Տեղակալը, խոնարհած ու անշարժ, կը զգար որ օծի նման սրտէն դուրս կ'ելլէին յուսահատութիւնը, ատելութիւնը, մտատանջութիւնը, տանջանքը: Նոր ոյժ կ'ընդունէր և մտաց նոր լոյս, խորհրդաւոր անդորրութիւն մը կը տարածուէր անդամներուն մէջ. վերջապէս, այն խաչելութեան դիմաց, գտաւ այն ամէն բան՝ զոր կրնար գտնել նոյն դարու հա-

ւատացեալ մը: Նոր կեանք մը զգեցեալ կը կարծէր:

Երկրորդ օրը բանակը շարժեցաւ: Արշալուսէն սկսեալ սպայները զմարդիկ և ձիերը աչքէ կ'անցնէին և կարգի կը դնէին զանոնք: Իշխանը պատարագի խորհրդոյն ներկայ գտնուեցաւ, զոսկի կը դառնալէն վերջ կղերին և Լուպին ու Գորոչ քաղաքներու քաղաքացիներու պատգամաւորները ընդունեցաւ: Որմանկարի սրահին մէջ զահի վրայ նստած, շրջապատեալ արքունեաց բարձրաստիճան անձնաւորութիւններէ, լսեց Լուպինի քաղաքապետին՝ յանուն իշխանապետութեան բոլոր քաղաքներուն, արտասանած երթաս բարեալի ճառը: Քաղաքապետը խնդրեց իշխանէն որ զիրենք չթողու իբրեւ հօտ առանց հովուի: Այս խօսքերուն պատգամաւորութեան բոլոր անգամները աղաղակեցին. «Մի մեկնիր, մի մեկնիր» և երբ իշխանը պատասխանեց թէ չի կրնար չմեկնիլ ու մնալ, ոտքը ինկան ի նշան ցաւի և սգոյ: Այսու հանդերձ շատերը հակառակ բարութեան իշխանին, համամիտ էին Ղազարիներուն և խմբելիցիքի: Բարեկեցիկները կը վախնային իրենց գլուխը գալիք

աղէտէն, երբ հեռանայ իրենց տէրը: Իշխանը ըսաւ իրենց որ ինքը տէր չէր ուզեր ըլլալ, այլ հայր, ու յորդորեց զիրենց հաւատարիմ մնալ զահին և Հասարակապետութեան՝ որ մայր էր հասարակաց, և որուն թեւերուն ապաւինած, պէտք չէն վախնալ աղէտէ կամ անիրաւութենէ: Նոյն կերպով կատարուեցաւ հրաժեշտն կղերէն: Մեկնելու ժամը հնչեց: Ամբողջ դղեակը հնչեց ծառաներուն լացի և հեծեծանաց ձայներէն: Կիներէն շատերը նուաղեցան, շատ գծուարաւ կարող եղան սթափեցնել աշխոյժ Անուսիան: Իշխանունհին միայն, ցամաք աչքերով և բարձր ի գլուխ, մտաւ կառքին մէջ, վեհանձն տիկինը ներքին անձկութիւնը չէր ուզեր ցուցնել: Խուռն բազմութիւն մը կը շրջապատէր զդեակը: Կը հնչէին բոլոր եկեղեցիներու զանգակները, քահանայք խաչ ի ձեռին կ'օրհնէին անցնող գունդերը: Վերջապէս դուքս ելաւ իշխանը ու հեծաւ ձին: Գրօշակները ողջունեցին զինքը, պարիսպներէն որոտացին թնդանօթները. աղաղակ, լաց, երթաք բարովներն խառնուեցան սրբազան պղինձներու հնչիւնին ու պատերազմական փողերու ձայնին:

Առջեւէն կ'երթային Ռասդվորովսքիի ու Վերշիուլի հրամանատարութեան տակ երկու թաթար գունդեր. ապա Վուրցէլի թնդանօթաձիգ գունդը, Մագնիսքոյի հետեակագօրը, ապա իշխանունհին, տիկնայք, արքունիքը, սայլերը. ասոնց ետեւէն Պիգովէզի վալահք գունդը, ստուարագէն հեծեալագօրը, զրահաւորները, ռուսարները, յապկոնները, Ղազախները: Ամէնէն վերջ սայլերու և կառքերու անվերջ գիծ մը որոնց մէջ կը գտնուէին ընտանիքները անոնց ամենուն՝ որոնք, իշխանին մեկնելէն վերջ, չէին ուզեր մնալ հոն:

Ձինուորական երաժշտութեան ներդաշնակութիւնը սրտերը չէր զուարթացներ: Շատերը համոզուած էին որ Լուպլինի պարիսպներուն ուղղուած այդ բարեաւ մնասն վերջինն է: Ամէն աչք վերջին անգամ կը դառնար դէպի քաղաղըն, եկեղեցիներու գմբէթները, տունները: Գիտէին թէ ինչ կը թողուն, սակայն անծանօթ էր թէ ինչ պիտի ըլլար երկրորդ օրը:

Գունդերը միշտ կ'անցնէին, երաժշտութիւնը դիմացնին: Քիչ վերջ քաղաքը մը շուշի մը մէջ համակեալ տեսնուեցաւ, տունները, տանիքները, գմբէթները անորոշ

կոյտի մը նմանութիւնը զգեցան: Իշխանը
 ձին մտրակեց, բլրակի մը վրայ ելաւ,
 դիտեց Լուպլինը ու բոլոր շրջակայ եր-
 կիրները՝ զորոնք ինքը ծաղկեցուցեր էր,
 որոնք իրեն հոգին էին, իրեն արիւնը և
 որոնց հիմա վերջին ողջոյնը կու տար:
 Իշխանապետութեան վրայ չէր ցաւեր,
 հապա իրեն ձեռաց գործոյն վրայ: Լաւ
 գիտէր որ իրեն բացակայութեան ժամա-
 նակ այնչափ տարուան աշխատանաց ար-
 դիւնքը պիտի փճանար, պիտի կորսուէր:
 Հրդեհը պիտի կլլէր քաղաքները և գիւ-
 դերը, թաթար ձիերը գետերու ջուրը պի-
 տի խմէին, տերեւալից անտառները պիտի
 ծածանէին աւերակաց վրայ: Եթէ Աս-
 տուծմով դառնալու ալ ըլլար, նորէն պէտք
 էր սկսիլ, և ո՛վ գիտէր թէ այն ատեն
 պիտի ունենա՞ր կարողութիւն և վստահու-
 թիւն: Հոն անցուցեր էր նա այն տարի-
 ները՝ որոնց մէջ կրցեր էր փառք ստա-
 նալ մարդկանց դիմաց և արժանիք Աս-
 տուծոյ դիմաց, և սակայն այս ամէն բան
 բնաջինջ ըլլալու դատապարտուած էր:

Իշխանին այտերէն վար կաթեցան եր-
 կու խոշոր արտասուք. վերջինները՝ Ա-
 սլա, աչքերը հրացայտ փայլեցան: Ձիւն

վիզը երկնցնելով խրխնջաց, ուրիշները
 պատասխանեցին: Իշխանը սթափեցաւ ու
 սիրտը յուսով վառուեցաւ: Դեռ ունէր
 վեց հազար հաւատարիմ ընկերներ, վեց
 հազար սուր, անոնցմով Հասարակապե-
 տութիւնը իրմէ փրկութիւն կը սպասէր:
 Հովուերգութիւնը գոցուած էր. բայց հոն՝
 ուր կը ծխային քաղաքները, ուր գիշեր-
 ները կը վրդովէին գերիներու, այրիներու,
 կիներու, մանուկներու հեծեծանքը, թաթար
 ձիերու դրնդիւնը, թնդանօթներու որոտ-
 մունքը, հոն կը պարզուէր դիմացը պատե-
 ռազմական դաշտը ու հոն՝ կը սպասէր ի-
 ռեն հայրենեաց ազատարարի փառքը: Եւ
 ո՛վ կարող էր այդ փառաց պսակին ձեռք
 երկնցնել եթէ ոչ ինքը. ով, եթէ ոչ դաշ-
 տին մէջ ցրուած այն լէգէոնները՝ որոնց
 զէնքերը կը փայլիլէին արևուն ճառա-
 փայլներէն: Նոյն վայրկենին գունդերը
 կը հասնէին բլրակին ստորոտը և երբ
 տեսան իշխանը՝ որ հրամանատարութեան
 գաւազանը ձեռքը, կեցեր էր անոր դա-
 փաթը, զինուորաց կուրծքէն աղաղակ
 մը միայն բարձրացաւ.

— Կեցցէ՛ իշխանը, կեցցէ՛ մեր զօրա-
 վար Երեմիա Վիսնիովիեցի:

Սրով ու Հրով Բ.

Հարիւրաւոր զրօշակներ խոնարհեցան։
Հուսար փողերու սպառնալից ձայները
խառնուեցան թմբուկներու դափինին, իշ-
խանը սուրը մերկացնելով շողացուց օգոյ
մէջ և խօսեցաւ։

— Ես երեմիա Վիսնիովիեցիի, ուս-
պալատին, իշխան Լուսլինի և Վիգնեվե-
զի, Կ'երդնում ի Քեզ՝ Աստուած միակ
և երբեակ, և ի Քեզ՝ Անարատ Մայր
Աստուծոյ, որ մերկացնելով այս սուրը
ընդդէմ չարագործաց՝ որոնք Կ'ապականեն
մեր երկիրը, պիտի չղնեմ զայն իրեն
պատեանը, մինչև չմաքրեմ ամօթը, չխո-
նարհեցնեմ ապստամբներու վիզը Հասա-
րակապետութեան ոտքին տակ, չխաղա-
ղեցնեմ Ուզրանիան, արեան մէջ չխղդեմ
ծառայներուն ապստամբութիւնը։ Ամէն։
Դեռ վայրկեան մ'ալ կեցաւ բլրան վրայ,
և ապա յամրաքայլ իջաւ վար։

Բանակը զիշեր ժամանակ հասաւ Պա-
ղանի։ Գրինիսքա ազնուական տիկնոջ
գիւղը. տիկինը ծուկ չոքած տան զրան
ղիմաց, ընդունեցաւ զիշխանը։ Գիւղացիք
արդէն սկսեւ էին պաշարել տիկինը սա-
կայն սա՝ իրեն հաւատարիմ ծառայներով,
կը պաշտպանէր ինքզինքը։ Իշխանին գա-

լուստը զինքը փրկեց իրեն տաանուինը
գաւակներովը՝ որոնցմէ տաանուչորսն աղ-
ջիկ էին։ Իշխանը հրամայեց հալածել
յարձրկողները, Քոնիադովսքիի հրամանին
տակ Ղազար ջոկատ մը զրկեց Գանէվ,
որ նոյն գիշերը Վազիուղին գեղի Զարո-
րոժիներէն հինգ հատ բռնած բերաւ։ Հինգն
ալ Քորսուռի պատերազմին մասնակցել
էին, և երբ հրաշէկ երկաթը այրեց ի-
րենց կողերը, պատմեցին պատերազմին
մանրամասնութիւնները, հաստատեցին որ
Խմիելնիցիի դեռ Քորսուռ կը գտնուի,
իսկ Թուկայի — պէյ գերիներով, աւարով
և երկու Աթամաններով Զիկրին գնացե-
րէ անկէց ալ Խրիմ անցնելու համար։ Լսե-
րէին զարձեալ որ Խմիելնիցիի խնդրած
էր որ իշխանին դէմ երթայ, սակայն
Թաթարը պատասխանեւ էր թէ թշնամ-
ւոյն կրած պարտութենէն և Աթամաննե-
րուն գերի իյնալէն վերջ, Ղազարները
կրնային մինակ գործել։ Երբ Խմիելնիցի-
քի ուժերու վրայ տեղեկութիւն հարցուե-
ցաւ իրենց, ըսին. թէպէտ երկու հարիւր
հազար մարդ ունի ի սակայն իբրև զի-
նուոր, Զարորոժի և Ղազար, յիսուն հա-
զար էին։

Այս լսելով ուրախացաւ իշխանը, կը յուսար թէ պիտի ստուարանայ իրեն ոյժը երբ իրեն հետ միանան ազնուականութիւնը, խորտակուած բանակին մնացորդը և լեհ իշխաններու ուրիշ ջոկատները: Երկրորդ օրը ճամբայ ելաւ: Անցաւ Բերեզլաւ, մըտաւ թրուպէկ գետին եզերքը գտնուած խիտ անտառներու մէջ՝ որոնք մինչև Զորիկովոյ կը տարածուէին:

Մայիս ամսոյն վերջն էր, տարը սաստիկ: Անտառին մէջ մարդիկ և անասունները շունչ չէին կրնար առնել: Կենդանիները՝ որոնք բանակին կը հետեւէին, ամէն վայրկեան շնչասպառ վար կ'իյնային, կամ վար թափելով բռնները, կատարար կը վազէին առուակներու վրայ ծարաւին անցնելու համար: Քիչ վերջ ձիերն ալ տապալիլ սկսան, մանաւանդ ստուարագէն հեծելազօրու ձիերը: Անտանելի էր միջատներու բազմութիւնը և ծառերու բուններէն մզուած ռետինի հոտը: Զորս օր այսպէս անցաւ: Հինգերորդ օրը տաքութեան աստիճանը աւելի բարձրացաւ: Գիշերը ձիերը սկսան տխուր կելլով խրխնջալ ու կենդանիները բառաչելով կարծես նախազգացմունքն ունէին վտան

գի մը՝ զոր մարդիկ չէին կրնար գուշակել:

— Արեան հոտ կ'առնեն, — կ'ըսէին վերջապահ գունդին մէջ:

— Ղազախները ետենէս կու գան, պատերազմ մը տեղի պիտի ունենայ:

Կիները սկսան լալ: Քիչ ժամանակուան մէջ վտանգի ծայնը տարածուեցաւ ծառայից մէջ ալ խուճապ և շփոթութիւն պատճառելով: Ամէնքը առաջ կ'ուզէին անցնիլ, մէկմէկու կը զարնուէին, մէկզմէկ կը հրմշտկէին, փախստեան ճամբայ մը կը փնտռէին, զինուորաց անցած ճամբայէն դուրս կ'ելլէին և անտառին մէջ ասգին անդին կը թափառէին: Իշխանը անմիջապէս հրամանները տուաւ կարգապահութիւնը պահել տալու համար: Ամեն կողմ խումբեր շրկեց քննելու համար թէ սպառնացող վտանգ մը կայ: Սքզեղուցքի՝ որ իբրև կամաւոր կը ծառայէր վախճը գունդին մէջ, առաւօտ կանուխ զարձաւ ու անմիջապէս իշխանին ներկայացաւ:

— Ինչ կայ, — հարցուց իշխանը:

— Անտառէ կ'այրի, բարձրապատիւ իշխան:

— Չարութեամբ ծագած է հրդեհը:

— Հաւանականօրէն: Ոմանք՝ զորոնք ձերբակալեցի, կը տեսնուի թէ խմբիւնիցքի՛ գործն է:

— Ինչպէս կ'երեւի, զմեզ ողջ ողջ այրել կ'ուզէ: Հոս թող գան այդ մարդիկը:

Իշխանին դիմացը բերուեցան երեք նախորդներ՝ ապուշ ու վայրենի, որոնք անմիջապէս խոստովանեցան որ իրենք հրաման ընդունեցան կրակ ձգելու: Բսին դարձեալ թէ խմբիւնիցքի բանակն ալ շարժեցաւ իշխանին դիմացը գալու համար, սակայն անոնք Չորնիկովոյ կ'երթային ուրիշ ճամբով մը որ աւելի մօտ է Տնիկ-բերի:

Միւս խումբերն ալ դարձան և ամէնը միևնույն տեղեկութիւնը բերին:

— Անտառը կ'այրի:

Սակայն իշխանը բնաւ չայլալեցաւ ատոր համար:

— Անմիտ է այդ միջոցը, — ըսաւ: — Կրակը թրուպէկի օժանդակներէն անդին չիկրնար անցնիլ:

Իրաւցնէ թրուպէկի երկայնութեամբ տարածուող լայն լճակները հրդեհին տարածուիլը կը խաբանէին: Հարկ էր իւրա-

քանչիւր լճակէն անդին զատ զատ կրակը վառել: Քննութեան զացող խումբերը ըսին թէ ճիշտ այդպէս է որ կ'ընեն: Ամէն օր կը ձերբակալէին հրդեհ ձգողներ, և անմիջապէս ճամբուն վրայ սոճիներէն կը կախէին:

Հրդեհը կամաց կամաց ահագին տարածութիւն մ'առաւ, բայց միայն ջրոյն ընթացքին արևմտեան և արևելեան երկայնութեան վրայ: Գիշեր ժամանակ երկինք բոլոր կը կարմրէր: Կիները անգադար սաղմոսներ կ'երգէին և աղօթքներ կը մրմնջէին: Վայրենի կեդանիները միացող մացառներէն սարսափահար դուրս կը վազէին և բանակին ետևը գտնուող ընտանի կենդանեաց հետ կը միանային: Բանակը թանձր և գրեթէ անթափանցելի մշուշի մը մէջէն առաջ կ'երթար. ծուխը կը բողբոջէր հորիզոնը, աչքերը կը խայթէր, շունչը կը խաբանէր: Արևու ճառագայթները չէին կրնար թափանցել այն մթութեան մէջ, գիշերը աւելի աղէկ կը տեսնուէր քան ցորեկը:

Իշխանը իրեն զինուորները առաջ կը տանէր այն բոցերու մէջ գտնուող անտառին մէջէն: Կ'ըսուէր թէ թշնամին թրու-

պէկի միւս եզերքին վրայ առաջ կը խաղար, բայց ինչ ոյժ ունենալը չէր գիտցուեր։ Այն գիշերներուն մէկը հասաւ Սուգոտուքի՝ իշխանին ծեր ծառայն, Պատէնքիէն, Տիղնայի միւս եզերքէն։ Ապրտամը գիւղացիներէն կը փախչէր և լուր մը կը բերէր որ անծանօթ էր բանակին։ Սուգոտուքիի պատմութիւնը սաստիկ վըհատութեան մը պատճառ եղաւ, երբ իշխանը հարցուց. «Ինչ լուր ունիս» պատասխանեց.

— Գէշ լուրեր, բարձրապատիւ իշխան։ Սակայն թերեւ լսած էք Աթամաններու պարտութիւնը և թագաւորին մահը։

Իշխանը՝ որ իրեն վրանին դիմաց անթողալի մը վրայ նստած էր, ոտքի ցատքեց։

— Ինչպէս, թագաւորը մեռած է։

— Այո՛, Մերէքի մէջ հոգին Աստուծոյ աւանդեց Գորսունի դժբաղդ դէպքէն շարաթ մը առաջ։

— Աստուած իրեն ողորմութեամբը չո՞ղգեց որ այսչափ աղէտից ականատես ըլլայ նա, — ըսաւ իշխանը. — Այո՛, տըխուր ժամ մը հնչեց Հասարակապետութեան համար, — շարունակեց խօսքը գըլու-

խը ձեռքերուն մէջ առած։ — Գումարումներ, անիշխանութեան միջոց, անհամաձայնութիւնը, օտար գաղտնի հնարքներ, այնպիսի ժամանակի մը մէջ յորում ամբողջ ազգը, իբրեւ մէկ մարդ, պէտք էր զէնք առնել։ Աստուած իրեն երեսը մեզմէ կը դարձնէ և մեր մեղաց համար իրեն բարկութեամբը կը պատժէ զմեզ։ Միայն Լատիւլաւ թագաւորը կարող էր այս ապրտամբութիւնը զսպել, վասն զի սիրելի էր Ղազարներուն և պատերազմի փորձ։ Սպայներէն ոմանը՝ յորս Սասվիլիքովսքի, Սըշեղուցքի, Պարանովսքի, Վուրցէլ, Մազնիցի, և Բոլխանովսքի, իշխանին մօտեցան։

— Տեարք, — ըսաւ իշխանը, — թագաւորը մեռեր է։

Ամէնքը գլխարկնին վար առին, կարծես հրաման եղաւ իրենց։ Անակնկալ լուրը լեզունին պապանձեցուց։

— Աստուած իրեն յաւիտենական հանգիստ պարգեւէ, — ըսաւ իշխանը, — և երկնից փառքը։

Սուգովեղցի բահանայն Ի խորոց կարդալիս սկսաւ երգել, և մխացող ծառերուն մէջ խոր տխրութիւն մը պատեց սրտե-

ըր: Թագաւորին մահուամբ, ամէնքը կը համարէին որ պատուար մը ինկաւ և հիմա, անօգնական՝ սպառնացող թշնամւոյն դիմացը կը գտնուէին, անօգնական՝ այո՛, բայց իրենց իշխանին հետ: Եւ ամէնուն հայեացքը անոր վրայ դարձաւ:

Այսպէս, նոր կապ մը զինքը իրեն զինուորներուն հետ կը կապէր սերտիւ:

Նոյն իրիկունը իսկ իշխանը խօսեցաւ Սասվիլիքովսքիի, բայց բարձր ձայնով որ ամէնքը լսեցին.

— Մենք պատերազմիկ թագաւորի մը պէտք ունինք, և եթէ Սատուած օգնէ մեզի քուէնիս պիտի տանք Կարոլոս իշխանին համար՝ որ Քաղիմերէն աւելի զինուորական ոգի ունի:

— Կեցցէ՛ Կարոլոս քաղաւորը, — պոռացին սպայները:

— Կեցցէ՛, — կրկնեցին հռչակները և ամբողջ բանակը արձագանգ տուաւ:

Սակայն իշխանը չէր գուշակեր որ այդ կեցցէներու ձայնը պիտի հասնի Վարշաւիա, և պիտի յափըշտակէ իրեն ձեռքէն հրամանատարութեան գաւազանը:

Պ.

Չինուորները՝ ինն օր ճամբայ ընելէն՝ Պոր կը նկարագրէ Մասքեվիչ, և Տէգնա գետը անցնելէն վերջ՝ որ երեք օր տեւեց, հասան վերջապէս Չորնիկովոյ: Նախ Սեզեգուցքի վալահք գունդովը մտաւ քաղաքը, իշխանը կամաւ զինքը առաջ զրկած էր որպէս զի ժամ մ'առաջ կարենայ տեղեկութիւն առնել իշխանուհւոյն և Չակ-Լոպայի վրայօք: Սակայն հոն ալ, ինչպէս ի Լուպլին ոչ ոք բան մը լսած էր ոչ զղեկին մէջ, ոչ քաղաքին մէջ: Առանց հետք մը թողուլ աներեւոյթ եղեր էին, իսկ Սեզեգուցքի չէր գիտեր ինչ ճամբայ բռնէր: Ուր պահուտեր էին արդեօք: Յայտնի է թէ ոչ ի Մոսկուա, ոչ խրիմ, ոչ ի Սեչիա: Թերեւս Տնիբերը անցեր էին...: Բայց այն ատեն կոտորածներու, հրդեհներու, զինով ռամկին, Չաբորոժիներու, թաթարներու մէջ ինկած պիտի ըլլան: Թաթարներէն և ոչ իսկ ծպտեալ ըլլալին պիտի կարենար ազատել զի-

րենք, վասն զի այդ վայրենիները աւելի հաճոյքով գերի կը տանէին պատանիները, զորոնք աւելի դիւրաւ կը ծախէին Ստամպուլի մէջ : Սըքեդուցքի նոյն խակ կասկածեցաւ որ Զակլուպա դիտմամբ այդ կողմերը տարեր է գէշերէն որպէս զի թուկայի — պէյին ծախէ զանիկա, ուսկից աւելի վարձքի մը ակնկալութիւնը կրնար ունենալ քան Պոկոնէն : Այս մտածմունքը զինքը կը յիմարեցնէր. բայց Լոնկինոս՝ որ լաւ կը ճանչնար զԶակլուպա, ջանաց հանդարտեցնել զինքը :

— Էհ, եղբայր, — ըսաւ, — հանէ մտքէդ այդ մտածմունքը : Ես քեզի կը վստահացնեմ որ Զակլուպա այդ բանը ընող մարդը չէ : Գուրցէվիչները շատ հարուստ էին, անոնցմէ զատ Պոկոնն ալ բան մը կու տար : Եթէ հարստանալ ուզէր դիւրին էր առանց կեանքը վտանգի մէջ դնելու :

— Իրաւունք ունիս, — պատասխանեց Սըքեդուցքի, — սակայն ինչո՞ւ համար օրիորդին հետ Տնիբերէն անդին փախեր է, փոխանակ Լուսլին կամ Չորնիկովոյ երթալու :

— Ո՛չ, ո՛չ : Զակլուպան կը ճանչնամ... Իմ ծախքովս կը խմէր, քսակս կը

կթէր... Իրեն ղրամը ուրախութեամբ կը ծախսէր, փոխ առածը ետ չէր դարձնէր : Սակայն այդպիսի նենգութիւն մը, այդպիսի անպիտանութիւն մը ընող մարդը չէր :

— Սակայն թեթեամիտ է, — առարկեց Սըքեդուցքի :

— Այդ այո՛... Սակայն, աղոր փոխարէն, ձուկի պէս ամէն վտանգէ կը սահի, կ'ազատի : Մի՛ մտածեր . Մագոս վեդցիի ըսածը մարգարէութիւն պիտի ըլլայ. արդարութիւնը կը պահանջէ որ սէրը վարձատրուի : Վստահ եղիր այս բանիս, ինչպէս ես վստահ եմ քու վրայ : Լոնկինոս հառաչեց :

— Լաւ տեղեկանանք զղեակէն, — յաւելլ, — ո՞վ գիտէ թէ հոն չեն հանդիպած, գէթ անցողաբար :

Սակայն ամէն հարցմունք անպատասխան մնաց : Դղեակը լի էր ազնուականներով, անոնց ամուսիններով և զաւակներով : Իշխանը, անոնց իմացնելով թշնամւոյն մօտենալը, փորձեց իրեն հետ միացնել զանոնք. կ'ըսէր, եթէ նա չհամարձակեցաւ բանակին վրայ յարձըկիլ, անշուշտ պիտի յարձըկէր զղեակին և քա-

դաքին վրայ: Բայց ոչ ոք հաւանութիւն տուաւ իրեն:

— Հոս, — կ'ըսէին, — անտառը զմեզ կը պաշտպանէ: Թշնամին մեր վրայ գալու համար զայն պիտի չուզէ կտրել անցնիլ:

— Սակայն ես կտրեցի անցայ:

— Այո՛, կանոնաւոր զօրքերով: Խառնիճաղանճը չանցնիր:

Ամէն ալ հոն մնացին, սակայն իրենց յամառութիւնը սուղի նստեցաւ իրենց, վասն զի, հազիւ թէ մեկներ էր իշխանը: հասան Ղազախները: Արիութեամբ երեք շարաթ դիմադրեց դղեակը: Վերջապէս յարձակմամբ առնուեցաւ և անոր պաշտպանները բոլոր սրէ անցուեցան: Ղազախները երկու կը բաժնէին պզտիկ տղաքը, դանդաղ կրակի վրայ կ'այրէին կիները, ամէն տեսակ անգթութիւն ի գործ կը դնէին:

Իշխանը հասաւ Լիւստիք, Տնիբերի եւ գերբը դրաւ բանակը, ինքը զիշխանունէին, արքունիքը և կահկարասիքը առած Պրակիմ գնաց՝ որ պաշտպանուած էր անտառներով և անանցանելի ճախճախտտներով:

Մէկ շարաթ վերջ, հասաւ բանակը, ամէնը միասին Պապիչէն անցնելով գնա-

ցին Մոզերի տակ: Հոն, Տօն Մարմնոյ և Արեան օրը բաժանման ժամը հնչեց. իշխանունէին և արքունիքը Թուրով պիտի երթային, մօրաքրոջը բով, որ կին էր Վինայի կառավարչին, իսկ իշխանը բանակովը պիտի երթար Ուզքանիս:

Հրաժեշտի սեղանին նստեր էին իշխանը, իշխանունէին, շքադիր տիկիները և և նշանաւոր ասպետները: Բնականաբար ինչոյքներու սովորական զուարթութիւնը չկար: Այն ասպետներէն շատերուն սիրտը կտոր կտոր կ'ըլլար երբ կը մտածէին որ Բիչ մը վերջ պիտի բաժնուին այն իշխանունէին՝ որուն համար պատրաստ էին յաղթել կամ մեռնիլ. արտասուաց կաթիլները կը փայլէին շատ օրիորդաց սև և կապոյտ աչքերուն մէջ, երբ կը մտածէին որ սիրելի ասպետը պիտի երթար պատերազմի դիմագրաւելով Ղազախներու և Թաթարներու կրակին և սուրին, ու թերևս պիտի չդառնար այլ ևս:

Երբ իշխանը վերջին հրաժեշտի ողջոյն տուաւ կնոջը և արքունեաց, բոլոր տիկիները սկսան լալ, իսկ ասպետները՝ աւելի պինդ սրտեր, ոտք ելան, ձեռքերնին սուրբերուն երախակալին տարին ու միաբերան աղաղակեցին:

— Պիտի յաղթենք ու պիտի դառնանք:

— Աստուծոյ օգնութիւնը ձեզի հետ ըլլայ, — մաղթեց իշխանուհին:

Մաղթանքին պատասխանեցին բարձրաձայն կեցցէներ.

— Կեցցէ իշխանուհին, մեր մայրը և բարերարը:

— Կեցցէ, կեցցէ:

Անոր բարեսրտութեան և իրենց ընտանեաց համար ցուցուցած վեհանձն խնամքներուն համար կը պաշտէին զինքը ըսպալները: Իսկ իշխանը աշխարհիս ամէն բանէն աւելի կը սիրէր զանիկա: Մէկ-մէկու համար ստեղծուած էին, ոսկիէ և պողոսպատէ ձուլուած հոգիներ:

Ամէնքն ալ գաւաթնին ձեռքերնին իշխանուհւոյն մօտեցան և ծունկ չոքեցան զիմացը, իսկ ինքը ամէնուն զօրովալից խօսքեր ըսաւ:

Արշակունյացի ըսաւ.

— Այսօր բոլոր ասպետները իրենց տիրուհիներէն սրբազան պատկեր մը կամ ժապաւէն մը կ'ընդունին, բայց որովհետեւ նա՝ ուսկից կը փափաքէիր ընդունիլ հմայեակդ, ներկայ չէ հոս, ընդունէ իմ օրհնութիւնս մօր մը օրհնութեան պէս:

Այսպէս ըսելով հանեց վզէն ոսկեղէն խաչ մը և տեղակալին վիզը կախեց զայն: Սա յարգանօք համբուրեց ձեռքը:

Յայտնի է որ Արշակունյացի եղած մասնաւոր շնորհքը հաճելի անցաւ իշխանին: Հիմա աւելի կը սիրէր զինքը վասն զի զիտցել էր պահել Սեչիայի մէջ իրեն արժանապատուութիւնը և արհամարհանօք մերժել էր խմբիկներէի նամակը բերելը:

Վերջապէս ելան սեղանէն ամէնքը: Օրորոյները՝ լսելով իշխանուհւոյն Արշակունյացի ուղղած խօսքերը, թոյլտուութիւն մը համարեցան տալու իրենց ասպետներուն յիշատակ մը, ու սկսան դուրս հանել պատկերներ, ժապաւէններ, խաչեր. իւրաքանչիւր ասպետ աճապարեց մօտեցնալ եթէ ոչ իրեն սիրուհւոյն, զեթ նոյն ժամուն ամենէն աւելի գեղանի երեցածին: Բոնիսպոլսքի մօտեցաւ Ժիզկինսքայի, Պիկովէզ՝ Պոկովիտայի՝ որուն շատ ժամանակ չկար, որ սիրահարուեր էր, Ռասպոլսքի՝ Ժուզովսայի, կարմրեռ վերջիւր՝ Արարոպասքայի, Մագնիցի՝ Թէպէտ տարիքը առած, Զավէիսքայի: Միայն Անուսիա Պորզոհպոկադա, Թէպէտ ամէնէն աւելի գեղեցիկ, պատուհանին բով մինակ մնա-

Արով ու Հրով

ցեր էր: Բոցավառ էր դէմքը ու կիսաբաց աչքերէն կատաղութեան նշոյլներ և ազերսական նայուածքներ կ'արձրէր... Այս տեսնելով Վոլոտիէսքոյ, մօտեցաւ անոր:

— Ես ալ, — ըսաւ, — յիշատակ մը կ'ուզէի խնդրել քեզմէ, բայց կը վախէի որ այնչափ բազմութիւն պիտի հաւաքուի չորս կողմդ որ ինծի պզտիկ տեղ մըն ալ պիտի չմնայ:

Անուսիայի այտերը կրակ կտրեցան:

— Յիշատակ մը կը խնդրէիր, բայց ոչ իմ, այլ ուրիշ ձեռքերէ, — պատասխանեց քիչ մը լռութենէ վերջ, — բայց պիտի չընդունիս, վասն զի բազմութիւնը այն բարձրութեան հասնելու արգելք պիտի ըլլայ քեզի:

Սլաքը նպատակին հասաւ, նախ որ երգիծաբանութիւն մըն էր Վոլոտիէսքոյի կարճ հասակին, երկրորդ որ նա սիրաւ հարուեր էր Պարպարա Սպորոպսքի իշխանուհւոյն, Աննա իշխանուհւոյն վրայ, ուսնեցած դժբաղդ սէրէն վերջ:

Ակնարկը այն աստիճան շփոթեց զինքը որ պատասխանելու խօսք չգտաւ, ինքը՝ որ քաջ պատրաստաբան էր ինչպէս քաջ էր զէնք գործածելու մէջ:

— Դուն ալ, — պատասխանեց, — շատ բարձրերը կ'երազես, այնչափ բարձր... ինչպէս է Լոնկինոս Բոտպիրիէնդայի գլուխը:

— Եւ իրաւցնէ նա քեզմէ աւելի բարձր է թէ արժանեօք և թէ գեղեցկութեամբ, — պատասխանեց օրիորդը: — Շնորհակալ եմ որ յիշեցուցիր ինծի զինքը:

Աւ, լիթուանիացիին դառնալով.

— Հոս եկուր, Բոտպիրիէնդա, — ըսաւ, — ես ալ իմ ասպետս կ'ուզեմ ուսնեմալ, և այս իմ լանջակամարիս արժանաւոր ուրիշ կտրիճ կուրծք չեմ գտներ:

Լոնկինոս խոշոր բացաւ աչքերը, աւանջներուն հաւատք չընծայելով, և ծունկ չորեցաւ այնպիսի թափով մը որ բոլոր շէնքը դողացուց:

Անուսիա անցուց անոր վիզը լանջակամարը՝ ու ապա իրեն պզտիկ ձեռքերը Լոնկինոսի պէսերուն մէջ կորսուեցան բոլորովին: Համբոյրի ձայնը լսուեցաւ, Վոլոտիէսքոյ Միկուսքոյի ըսաւ.

— Սըջը փեթակին մէջ մտեր է ու բոլոր մեղքը կը ծծէ:

Աւ հեռացաւ վերաւորուած Անուսիայի սլաքէն:

Վերջապէս իշխանը վերջին ողջոյնը տուաւ իշխանուհւոյն ու ժամ մը վերջը բոլոր արքունիքը դէպի թուրով համբայ ելաւ իսկ բանակը դէպի Բրինձգաւ:

Գիշերը, երբ թնդանօթները անցնելու համար լատեր կը պատրաստէին, Լոնս Կինոս Սքշեզուցքի մօտեցաւ:

— Բարեկամ, — ըսաւ, — ի՞նչ դժբաղձ դու թիւն:

— Ի՞նչ կայ:

— Ուզում եմ տեսնել լուրեր:

— Ի՞նչ լուր:

— Զաբորոժինները կ'ըսեն թէ թուսկայի — պէյ թաթար խումբով խորիմ դարձեր է:

— Ի՞նչ կայ, աղոր համար լալ չարժեր:

— Բնդհակառակն, պէտք է լաւ... Դուն իսկ, կը յիշե՞ս, ըսիր ինձի որ անօգուտ է երեք Ղազախ գլուխ կտրելը, իսկ արդ, եթէ թաթարները հեռացեր են, ո՞ւր պիտի գտնեմ ես երեք տաճիկ գլուխներ: Եւ ինձի պէտք են, հաւատացիր, ինձի պէտք են:

Թէպէտ տխուր սրտով, ժպտեցաւ Սքշեզուցքի:

— Ահ, — ըսաւ, — հիմա կը հասկնամ, ես ալ տեսայ որ Անուսիա զքեզ իրեն ասպետ ընտրեց:

— Անօգուտ է ծածկելը...: Այո՛, եղբայր դժբաղձարար, սիրահարուեր եմ անոր:

— Էհ, մի տանջեր ինքզինքդ: Ես չեմ կարծեր որ թուսկայի — պէյ ետ դարձած ըլլայ. այն հեթանոսներէն միշտ պիտի գտնուին, այս զմեզ նեղող մօեղներէն աւելի:

Իրաւցնէ մօեղներու անհամար բազմութիւն մը օղը կը մթնցնէր երբ զինուորները գետերէ ու առուակներէ շրջապատեալ ճախճախուտներէն կ'անցնէին: Իրաւցնէ անրեր երկիր մըն էր, անոր համար ամէնուն բերանն էր հետեւեալ երգը.

Ո՛վ որ կը սիրահարուի — Աւասի Գնդինոյի —
(Տէր Սքուազրինոյի, —

Մեակ աղջկան, — Օժիւր շիներ է արգէն. — Երկու տակաւ կուտը,

Պրտուէ հիւսուած. — Մէկ կողով կատուխոտ, —
(Սնկաւատ գետափ մը — ու կտոր մը ճահիճ:

Թէպէտ այն ճահիճներու վրայ մինակ սունկ չէ, այլ մեծ հարստութիւններ կան:

Իշխանին զինուորները, մեծաւ մասամբ ցամաք ազատ դաշտերու ծնունդ, իրենց աչքերուն չէին հաւատար: Դաշտերու մէջ ալ կը գտնուէին անտառներ ու ճախ՝ ճախուտներ, սակայն հոս բոլոր երկիրը մէկ միայն ճախճախուտի պատկերը կը ներկայացնէր: Լուսնեակ գիշերուան լուսով չոր հողի կտոր մը չէր տեսնուեր: Զուրին երեսը հազիւ կը տեսնուէին ծառերու զազաթները. անտառները կարծես ջուրին տակէն դուրս կը ցցուէին. ձիերու ոտքերուն տակ ջուրը կը ցայտէր և զծիւտորները կը թրջէր: Վուրցէլ յուսահատ էր:

— Գեղեցիկ արշաւանք է մեր արշաւանքը, — կ'ըսէր: — Չորնիկովոյի տակ կրակ, հոս ջուր, կամ պիտի այրինք կամ պիտի խղդուինք:

Գետինը իրացնէ կ'երերար և տեղիք կու տար, ամէն վայրկեան կլլել կը սպառնար իրեն վրայ քաղով յանդուգները: Միայն Բրինէդան անցնելու համար չորս օր գրին, վերջն ալ հարկ եղաւ անցնիլ գետեր ու գետակներ՝ որոնց վրայ բնաւ կամուրջ չկար:

Քիչ վերջ սկսան առատ անձրևները ու թանձր մշուշները:

Մարդիկ յոգներ էին, և այդ անիծեալ երկրէն դուրս ելլելու միջոց չունէին: Իսկ իշխանը առաջ երթալ կը հրամայէր: Հրամայեց ճամբան ծածկել ճիւղերով և ծառի կոճղներով ու այնպէս առաջ գնաց: Զինուորները տեսնելով որ նա առանց յոգնելու, միշտ ձիու վրայ, միշտ աշխատութեան կը մասնակցի, տրտնջալ չէին համարձակեր, թէպէտ իրենց ըրած աշխատութիւնը իրացնէ մարդկային ուժերէ վեր էր: Շատ ձիերու պայտերը ինկան, շատերը թնդանթնդու ծանրութեան տակ ընկճուեցան, և Վոլոտիէսըոյի դռակոնները ստիպուեցան քաշելով տանել թնդանթնները: Նոյն իսկ ընտիր գունդերը, օրինակի համար, Սքշեդուցքի, Սասվիլի, Բովսքիի հուսարները ու զրահաւորները, կացիններով սկսան ճամբայ բանալ: Ամէնը կ'աշխատէին ցուրտին, ջուրին մէջ ու անթի, սակայն զօրավարին երկաթեայ կամբը և զինուորաց եռանդը ամէն արգելքի կը յաղթէին: Անկէ առաջ ոչ ոք ջուրերու առատութեան ժամանակ յանդերձներ էր անկէց բանակ անցնել: Բաբերադդարար թշնամույն յարձակումները երբէք չվրդովեցին արշաւանքը: Տեղւոյն

բնակիչները ապստամբել չէին խորհրդեր, նոյն իսկ յետոյ երբ Ղազարները գիրենք յապստամբութիւն յորդորեցին, մտիկ չըրին և անոնց դրօշակին տակ չանցան։ Պաղ կերպով գունդերուն անցնիլը կը դիտէին, առաջնորդներ կու տային, ամէն հրաման արագութեամբ կը կատարէին։ Այս ծառայութեանց ի վարձ իշխանը արգիլեց զինուորներու, ֆնաս չհասցնել անոնց։ Բանակը անցաւ, չթողուց ետեւէն ոչ լաց, ոչ անէծք, ոչ գանգատ. մանաւանդ երբ գեղ մը Երեմիայի գալստեան լուրը կը հասնէր, ամէնքը կ'ըսէին.

— Բարի իշխան մըն է։

Վերջապէս բանակը քսան օր հերակուեան ուժեր թափելէն վերջ մտաւ Ուզրանիա։

— Երեմիա կու գայ, Երեմիա, — այս աղաղակը հնչեց ամբողջ գաւառին մէջ, սկսեալ Վայրենի Դաշտերէն, Չիկրինէն և Օկորլիքէն։ Այդ ձայնին գիւղացիներու ձեռքէն կ'իյնային գերանդիները, մանաւանդ երբեմնեքուն գոյնը կը նետէր խոտվարարները գիշերով կը փախչէին դէպի հարաւ, նման որսորդին փողին ձայնը լսող գայլերու վոհմակներու, և դեռ անա-

րատ մնացած Եկեղեցիներու զանգակները կը հնչէին և Զրեզ Աստուած կ'երգէին։ Սպառնացող ափուժը ապստամբ աշխարհին դուռը հասեր էր և իրեն ուժերը կը կազդուրէր։

Ճ.

Քիչ մը ժամանակ Քորսուն մնալէն վերջ, Խմիեկիցքի նահանջեց մինչև Սպիտակ — Եկեղեցի ըստած տեղը և հոն դրաւ բանակը։ Թաթար խումբը գետին միւս կողմէն էր ու ասպատակութիւններ կ'ընէր Քիէւի բոլոր գաւառին մէջ։ Ուրեմն ի զուր էր Լոնկիրնոսի վախը թէ պիտի չգտնէ թաթար զլուխներ. իրաւունք ունէր Սքշեղուցքի եթէ Բոնիա-Պովսքիի ձերբակալած Զարորոժիներու տուած տեղեկութեանց հաւատք չէր ընծայած։ Թուկայի — պէյ, ոչ թէ մեկնիլ, ապա և ոչ իսկ քայլ մ'առած էր դէպի Չիկրին։ Ամէն կողմանէ թաթար նոր ուժեր կը հասնէին Քորսուն։ Եկան նաև

Ազովի և Աստրաղանի կանոնաւոր զինուորները՝ որոնք երբէք չէին տեսած Լեհաստանը, և էին տասնուչորս հազար հասան Նոկայի խումբէն տասուերկու հազար զինուոր, և Պէլկորտի ու Պուճիայի խումբերէն՝ քսան հազար՝ որոնք երբեմն երգուեալ թշնամի էին Զարորոթիներու, իսկ հիմա դաշնակից եղբայր։ Հասաւ վերջապէս ինքը խանը՝ իսլամ Կիրէի, Բերեքովի տասուերկու հազար զինուորներով։ Զարորոթիներու այս բարեկամները ոչ միայն բոլոր Ուզբանիոյ փնաս կը հասցընէին, այլ նաև ոռոս ժողովրդեան, գեղերը կ'այրէին, կը կողոպտէին, կիները և զաւակները կը յափշտակէին։ Գիւղացին միայն խմիկնիցքի ապաւինելով փրկութիւն կը գտնէր, և, նա՛ որ երբեմն զոհ էր, դահլիճ դառնալով, եղբայրասպան ձեռքերով կը հեռանար հայրենի հողէն։

Թշուառ երկիր։ Ապստամբութեան սկիզբը Բողովարի զինուորները աւերեցին, ապա Զարորոթիները և Թաթարները զայն փրկելու պատրուակաւ, հիմա Երեմիա Վիսնիովիցքի կը սպառնար։ Բռնադատեալ կ'ապաւինէին խմիկնիցքի, փրկուած թեան ուրիշ ճար չկար։ Անոր համար

խմիկնիցքի բանակը կը ստուարանար ոչ միայն օրէ օր, այլ ժամէ ժամ, և եթէ նա դեռ չէր մտած Հասարակապետութեան խորերը, պատճառը այս էր որ այն վայրենի ամբոխին մէջ կարգ մը պէտք էր մտցնել, և իրեն երկաթեայ ձեռքին տակ այն խառնիճազանձ ամբոխը շուտով զինուորական ստոյգ ուժի մը փոխուեցաւ։ Փորձ Զարորոթիներու գունդերը արդէն ամբողջացեր էին. արիասիրտ և պատրաստակամ մարզիկ, ի շնորհս Թաթար ասպատակութեանց, ընտանեցած արեան հետ։ Երկու զօրավարներ, Կանճիա և Որդապ, յարձըկեր էին Նեսդորվարի վրայ ու հոն ջարդեր էին ազնուականները և Հրէայները։ Չեղվերդինսքի իշխանին զուլիւ իրեն ջաղացականը կտրեր էր իսկ իշխանուհին գերի էր Օսդարի։ Զարորոթիներու բրաճները մեծ յանդգնութեան մը կնիքը կը կրէին, անոր համար Լեհերը վախերնէն զինաթափ կ'ըլլային։ Զօրավարները կը բռնադատէին խմիկնիցքի Վարչաւիոյ վրայ քալել առանց ժամանակ տալու Լեհերուն սթափելու իրենց սարսափէն։ Շատ անգամ ամբոխը զինով զիշեր ժամանակ կը խոնէր խմիկնիցքի բնակարանին

շուրջը և առաջ խաղալ կը պահանջէր
բարձր աղաղակներով: Ինքը՝ խմբի խմբի-
քի էր զայն ոտք հանողն և խրախուսու-
ղը, սակայն հիմա կը տեսնէր որ այն
վայրենի ոյժը զինքն ալ կը քարշէր դէպի
անձանութիւն: Վաղուան օրը մութ էր իրեն
համար, իզուր կը ջանար զայն ծածկող
քօղը պատռել: Ինքը միայն գիտէր թէ
ինչպիսի՝ ահաւոր ոյժ մը ծածկուած կալ
Հասարակապետութեան յոռ երեսս անկա-
րողութեան տակ: Երբ շատ կը ստիպէին
զինքը Վարչաւիոյ վրայ քալել, խորհուր-
դի կանչեց զօրավարները, և ահաւոր աչ-
քերը՝ ուակից կը դողային ամէնը, չորս
կողմը դարձնելով, միեւնոյն հարցմունքը
ինքը ըրաւ անոնց:

— Ինչ է ձեր ուզածը: Վարչաւիոյ
վրայ քալել...: Բայց գիտցէք որ հոս
կու գայ Վիսնիովիցքի իշխանը, կը սպան-
նէ ձեր կիները ու որդիքը և բոլոր ազ-
նուականութեան հետ միացած կը հասնի
մեր ետեւն: Երկու թշնամույն մէջ տեղ
մնացած պիտի իյնանք սրոյ և կացնի հա-
րուածներու տակ: Չենք կրնար վստահիլ
թաթարաց բարեկամութեան վրայ, այսօր
մեզի հետ են, վաղը կրնան խրիմ դառ-

նալ կամ զմեզ Լեհերուն մատնել: Ուրեմն
ինչ կ'ըսէք...: Խօսեցէք: Վիսնիովիցքի
վրայ քալել...: Բայց նա կարող է ոչ
միայն մեր ընդհարման դիմադրել, այլ
նաև թաթարաց, և միեւնոյն ժամանակ
ուրիշ գունդեր իրեն օգնութեան կը հաս-
նին: Ընտրեցէ՛ք...: Ինչո՞ւ համար կը
լռէք: Ինչո՞ւ չէք պնդեր թէ պէտք է ան-
միջապէս Վարչաւիոյ վրայ քալել...: Եւ
Ուրեմն լաւ է որ վրաս վստահութիւն ու-
նենաք, ես պիտի ջանամ ազատել ձեր
գլուխներն ալ իմա ալ և ամենուն համար,
թէ Զարորոթիներու և թէ Ղազախներու,
ներումն ընդունիլ:

Իրաւցնէ միջոց մը միայն մնացեր էր.
բանակցութեան սկսիլ: Խմբի խմբի գիտէր
որ այս միջոցով աւելի դիւրին էր նպա-
տակի հասնիլ, և կը կարծէր որ Բարձ-
րագոյն Ատեանները աւելի պիտի ընտրէին
շնորհքներ ընել քան պատերազմ: Գիտէր
դարձեալ որ Վարչաւիոյ մէջ զօրաւոր
կողմնակցութիւն մը կայ՝ որուն գլուխ էին
թագաւորն ինքնին (թագաւորին մահուան
ուրը Յունիս 12էն վերջ հասաւ իրեն),
դիւանապետը և ուրիշ մեծամեծներ. այս
կողմնակցութեան նպատակն էր սահման մը

դնել ու չափաւորել ազնուականաց հարս-
տահարութիւնները, Ղազարներէն օգտուիլ
իրեւ զինուորական ոյժ, անոնց հետ դաշ-
նակցիլ և զանոնք արտաքին պատերազմ-
ներու մէջ գործածել: Վստահ թէ պիտի
ընդունի նոյն իսկ թագաւորին ձեռքէն Ա-
թամանի գաւազանը և ի նպաստ Ղազար-
ներուն շատ մը շնորհներ, խմբելնիցքի
չշարժեցաւ Սպիտակ – Եկեղեցիէն:

Միւսոյն ժամանակ կը զինուէր, հրա-
մաններ կ'արձըկէր, մարդ կը հաւաքէր,
ամբողջ բանակներ կը կազմէր, զոհակ-
ներու կը տիրէր, բայց Հասարակապե-
տութեան դէմ չէր շարժեր, կը սպասէր
որ բանակցութիւնները սկսին: Օհ, եթէ
այս բանակցութիւնները վերջնական խա-
ղաղութեան մը յանգէին, Վիսնիովիցքի
զինաթափ եղած կրնար ըսուիլ, և եթէ
իշխանը յամառեալ չուզէր զէնքերը վա՛ր
դնել, այդու իսկ ապստամբ պիտի հա-
մարուէր: Այն ատեն խմբելնիցքի թագա-
ւորին և Հասարակապետութեան կողմանէ
իրեն յանձնուած ուժերովը անոր վրայ
կրնար յարձըկիլ:

Այսպէս կը մտածէր Աթամանը և այս-
էին իրեն ծրագիրները: Սակայն երկիւղն

և տարակոյսն յաճախ կը խախտէին ա-
պագայ շէնքին հիմերը: Այն կողմնակցու-
թիւնը իրեն հետ պիտի ուզէ՞ր բանագցու-
թեան մտնել, ի՞նչ պիտի ըսէին Բարձրա-
գոյն Ատեանները. ի՞նչ ծերակոյտը. ան-
տարբեր աչքով պիտի դիտէին ապստամբ
Ուզրանիոյ մէջ տեղի ունեցած հրդեհնե-
լը. ազնուականաց ազդեցութիւնը պիտի
չգործէ՞ր արդեօք, ազնուականաց՝ որոնք
պիտի ջանային պահել պաշտպանել ի-
րենց ունեցածները...: Դարձեալ իրեն
թաթարաց հետ դաշնակցելու գործը պի-
տի ներէ՞ր արդեօք Հասարակապետութիւ-
նը, իսկ ապստամբութիւնը այնչափ ա-
ռաջ չէ՞ր գնացեր որ զսպելը կարելի չէր
այլ ևս...: Ենթադրենք որ յաջողէր խա-
ղաղութիւն կնքել, պէտք չէ՞ր արդեօք վա-
խել թէ ապստամբները՝ յուսախաբ, վրէժ
պիտի ուզեն պահանջել իրմէ:

Ուրեմն զժուարին կացութեան մը մէջ
կը գտնուէր: Եթէ շարժումը այնչափ
բուռն եղած չըլլար, Հասարակապետու-
թիւնը թերեւ համաձայնութեան մը զի-
ջանէր, բայց հիմա որ այսչափ տարած-
ուեր է յեղափոխութիւնը, գուցէ բանա-
կցութեան վերջն բարի չի կրնար ըլլալ:

Այսպիսի մտածութեանց մէջ ընկղմած խմբիկները փակուած կը կենար սենեակին մէջ ու գիշեր ցորեկ կը խմէր առանց չափի: Իրեն կը հետեւէին միւս զօրավարներն ալ: Այս կ'ըլլար պատճառ անհարգութեան, կարգապահութիւն բնաւ չկար, վերջին դատաստանի օրն էր: Սպիտակ — Եկեղեցւոյ բանակը զօրութեամբ դարձեր էր:

Այս օրերուն մէկը, զինով Աթամանին ներկայացաւ Վիքովսքի ազնուականը՝ որ գերի ինկեր էր Քոքսուկի մօտ և խմբիկները զրազիր եղեր էր: Առանց ակնածութեան, ուսերէն բռնեց, նստարանի մը վրայ նստեցուց և սթափեցնելու համար ցնցել սկսաւ:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ, — պոռաց խմբիկները:

— Արթնցի՛ր, սթափէ՛, — պատասխանեց Վիքովսքի, — ղեսպանութիւն մ'ենկեր է:

Խմբիկները սթափելով անմիջապէս ոտքի ցատրեց:

— Է՛յ, — պոռաց զրան ղիմաց կեցող Ղազարին, — տուր ինձի զլխարկը և դաւազանս ...: Ո՞վ է եկողը, որո՞նք

կողմանէ. — հարցուց նորէն Վիքովսքի:

— Կուշիի Լասքոյ քահանայն, յանուն Պրասկասքոյի կառավարչին:

— Քիզէ՛լ:

— Այո՛:

— Փառք Հօր, Որդւոյ, Հոգւոյն Սրբոյ և Անարատ Մօր Աստուծոյ, — Բացազանչեց խմբիկները երեսը խաչակնքելով: Երեսը փայլեցաւ ուրախութեամբ: Ուրեմն համաձայնութեան մը գալ կ'ուզէին իրեն հետ:

Սակայն նոյն օրը իսկ Քիզէլի խաղաղ պատգամաւորութեան բողոքովին հակառակ լուրեր հասան: Իմացուցին խմբիկները որ Վիսնիովիցքի իշխանը, անտաներու ու ճահիճներու մէջէն ըրած արշաւանքէն յոգնած բանակին հանգիստ տալէն վերջ, մտեր է ապստամբ երկրին մէջ և առաջ կը խաղայ ջարդելով ու այրելով, թէ Սըշեղուցքի հրամանին տակ զտնուող ջոկատ մը երկու հազար Ղազախներու յաղթեր է և ամբողջ զանոնք կտոր կտոր ըրեր է, թէ իշխանը ինքը յարձակմամբ տիրեր է Բոկրեսիլիայի՝ որ Սպորասքոյ իշխաններուն սեպհականութիւնն է: Այս յարձակման անհաւոր ման-

Սրով ու Հրով

բամանութիւնները կը պատմէին: Բոկըն-
պիչիա ամէնէն աւելի յուսահատ Ղա-
զախներու բոյնն էր, իսկ իշխանը, կ'ը-
սէին, հրաման ըրեր էր իրեն զինուորնե-
րուն սպաննել զանոնք այնպիսի կերպով
որ իմանան թէ կը մեռնին: Զինուորները
յօժարութեամբ կատարեր էին հրամանը,
այնպէս որ քաղաքին մէջ մէկը չմնաց ողջ:
Էօթհարիւր զերի կախաղան հանուած,
երկու հարիւր՝ ցցահար: Կը խօսուէր դաւ-
ձեալ որ զմարդիկ այրեր են դանդաղ կը-
րակով ու գէիներով ծակեր են աչքերը:
Յանկարծ դադրեր էր ապստամբութիւնը:
Բնակիչները խմբելիցքիէն կը փախչէին
և իշխանին ոտքը ինկած գլխութիւն կը
խնդրէին: Պզտիկ գիւղաքաղաքները աւե-
րակ եղեր էին, անտառներուն մէջ, —
ինչպէս կը հաստատէին Սամորոսքայէն,
Սրիչինայէն, Բլէսքովէն, Վաքնովքայէն
փախչողները, — չէր տեսնուեր ծառ մը
որուն վրայէն Ղազախ մը կախուած չը-
լար: Եւ այս ամէն բան կը կատարուէր
խմբելիցքիի անհամար բանակին ըթին
տակը: Կատղեցաւ խմբելիցքի և վերա-
ւորուած առիւծի մը պէս մոնչեց: Մէկ
կողմանէ՝ խաղաղութեան բանակցութիւն,

միւս կողմանէ՝ սուր: Իշխանին դէմ ել-
լելը կը նշանակէր հրաժարիլ ու և է հա-
մաձայնութենէ: Յոյս մը միայն կը մնար
իրեն. թաթարները: Խմբելիցքի թու-
կայի — պէյի ըով վազեց: Սովորական
ողջոյնը տալէն վերջ.

— Բարեկամ, — բաւ, — օգնէ՛ ինծի
հիմա ալ ինչպէս օգնեցիր Դեղին Զուրե-
բու ըով և ի Գորսուն...: Պրասլասքայի
կառավարչէն նամակ ընդունեցայ որուն
մէջ կը խոստանայ ինծի գոհացումն և
դարձնել Զարորոթիներու բոլոր հին ա-
ղատութիւնները, պայմանաւ որ պատե-
րազմը դադրեցնեմ: Այս պայմանը ես
յանձն պիտի առնեմ իմ հաւատարիմ և
խաղաղասէր ըլլալս ցուցնելու համար:
Սակայն մի և նոյն ժամանակ լուր առի որ
Վիսնիովիցքի տիրեր է Բոկընպիչիայի և
բոլոր բնակիչները սրէ անցուցեր է: Ա-
նոր դէմ ես չեմ կրնար երթալ, ուստի
կ'աղաչեմ որ դուն շարժիս թաթարնե-
րովդ, ապա թէ ոչ շատ չուշանար հոս
վրանիս կը յարձրկի:

Թաթարը՝ Գորսունէն և ուրիշ դղեակ-
ներէն յափշտակած գորգերու կոյտի մը
վրայ նստած, աչքերը գոցելով վայրկեան

մը տարաւ ու բերաւ մարմինը ու ապա ըսաւ.

— Այր՛ն, այդ բանը ես չեմ ըներ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Վասն զի արդէն Գորսուն և Դեղին Ձուրերը շատ պէյ ու զինուորը կորսնցուցի, ուրիշ ալ կորսնցնել չեմ ուզեր: Երեմիա քաջ զօրավար մըն է: Բայց ես անոր դէմ կ'ելլեմ եթէ դուն ալ ելլես. իսկ մինակ, ո՛չ: Այնչափ անմիտ չեմ որ առաջի պատերազմէն շահածս երկրորդ պատերազմի մը մէջ կորսնցնեմ: Լաւագոյն է ջոկատներս դրկել որ գերի և աւար բերեն: Չեզի համար բաւական գործ տեսայ արդէն: Ոչ ես կ'երթամ իշխանին դէմ և ոչ կը թողում որ խանը երթայ:

— Սակայն դուն ինծի օգնել չերդուրնացար:

— Ես երդում ըրի պատերազմիլ քեզի հետ, ոչ քեզի համար: Գնա՛, կորսուէ՛:

— Ես իմ հայրենակիցներս քեզի գերի ըրի, քեզի տուի Աթամանները և աւարը:

— Եթէ դուն զանոնք ինծի չտայիր, ես զքեզ անոնց կու տայի:

— Խանին կը զիմեմ:

— Հեռացիր ասկէ, նենգամիտ:

Եւ թաթարը սպիտակ աւուանները կրճռեց: Խմիեւնիցքի հասկցաւ որ բան մը պիտի չվաստի, մանաւանդ թէ աւելի պնդելը վտանգաւոր պիտի ըլլայ, դուրս ելաւ ու խանին քով վազեց. սակայն սա ալ նոյն պատասխանը տուաւ իրեն: Թաթարները զուխնին չէին կորսնցուցած. իրենց շահուն համար կը կոռէին: Այն պարտելի համբաւ ունեցող իշխանի մը վրայ յարձրկելէն լաւագոյն կը համարէին օգտաւէտ և ոչ վնասակար ասպատակութիւնները:

Խմիեւնիցքի իրեն բանակետող դարձաւ և, յուսահատ, սկսաւ խմել, սակայն Վիւրդսքի ձեռքէն յափշտակեց սափորը:

— Խմելու ժամանակը չէ, Աթաման, ըսաւ: — Դեսպանը կը սպասէ. նախ պէտք է զինքը ընդունիլ ու ըսելիքը լսել: Խմիեւնիցքի կատգեցաւ:

— Ձքեզ ալ, դեսպանն ալ ցից հանել կու տամ, — պոռաց:

— Իսկ ես, ինչ ալ ըլլայ քեզի չեմ տար օգին: Չե՞ս ամէնար դուն, Աթաման մը, կը գինովնաս պարզ Գազախի մը պէս: Ո՛չ, ո՛չ: Ամէնքը լսեր են դեսպա-

նին գալը, զինուորները շարուեր են, զօրավարները ժողովքի հաւաքուեր են: Երկաթը տաք տաք ծեծելու է: Հիմա միայն կարելի է խաղաղութեան դաշինք կոել և ուզածդ ընդունիլ. վերջը ուշ կ'ըլլայ...: Յիշէ որ քու գլուխդ ալ իմ գլուխս ալ վտանգի մէջ են: Անմիջապէս պէտք է դիտարկութիւն մը դրկել Վարշաւա և թագաւորէն ներում խնդրել...:

— Դուն խոհեմ տղայ մըն ես, — ըսաւ Խմիեւնիցքի հանդարտելով: — Հաւաքուելու զանգակը հնչեցնել տուր և ըսէ զօրավարներուն որ ժողովքի գան անմիջապէս:

Վիքովսքի հեռացաւ: Քիչ վերջ լսուեցաւ զանգակի ձայնը ու զինուորները սկսան հաւաքուիլ: Զօրավարները արդէն նստեր էին: Կային ահաւոր Գրիվոնոսը, Խմիեւնիցքիի աջ բազուկը, Չեչիովսքի՝ դազախ փորձ սուր, ծեր փիլոն Տայի՝ տալոյ, Բերեզլաւի թէղդորոս Լոպոտան, Գալնեքի դաժան փեղորէնքոյն, Բուլգաւայի վայրագ Բուշիարէնքոյն՝ հրամանատար նախորդներու միայն, Նուէկեւի Շումէիքոյն, Կոտիսքի բուն Չարնոգան, Չիկրինի Եագուպովիչը, Ժուսաք, Կլատքոյ:

Աղամովիչ, Կլուք, Բուլիան, Բանիք: Կային դեռ ուրիշներ որոնք կամ լրտեսելու կամ ասպատակութեան ելեր էին, ուրիշները Երեմիա իշխանին ձեռքով անդի աշխարհք գնացիր էին:

Այս անգամ թաթարները չմասնակցեցան խորհրդոյն: Եղբայրութիւնը հաւաքուեցաւ հրապարակին մէջ: Լախտի և կապարապատ խարազանի հարուածներով ետ կը մղէին ռամիկ ամբոխը, և այս ոչ առանց արիւնհեղութեան:

Վերջապէս երեցաւ Խմիեւնիցքի. հագած էր կարմիր զգեստ մը, գլուխը Աթամանի զլխարկը ու ձեռքը հրամանի գաւազանը: Աջ կողմը ունէր Լասքոյ քատակ, ձախ կողմը, Վիքովսքի ձեռքը թուղթի ծրար մը: Խմիեւնիցքի իրեն տեղը նստեցաւ, քիչ մը ժամանակ լուռ կեցաւ. ապա զլխարկը հանեց իրբն նշան ժողովքին բացման ու սկսաւ.

— Զօրավարներ ու Աթամաններ: Ամէնուդ ծանօթ է որ մեզի՝ դէմ եղած անիրաւութիւններու վրէժը լուծելու համար, բռնադատուեցանք զէնքի՝ դիմել, իբրիմի խանին օգնութեամբ ձեռք կ'ուզէինք բե-

րել մեր հին ազատութիւնները և առանձնաշնորհումները՝ զորոնք յափշտակեցին մեզմէ հակառակ մեր բարեգութ թագաւորին կամաց։ Աստուած մեր ձեռնարկը օրհնեց, պատժեց հարստահարողները, տուաւ մեզի յաղթութիւն, իսկ մենք այս բանիս համար երախտագէտ պէտք ենք ըլլալ Տիրոջ։ Սակայն որովհետեւ պատրիկի գոռոզութիւնը խոնարհեցաւ, հարկ է քրիստոնեայ արեան թափուելուն դիմացը առնելու միջոցներուն վրայ խորհինք, ինչպէս Աստուած և մեր հաւատքը կը հրամայեն մեզի։ Սակայն զէնքերնիս վար պիտի չդնենք, մինչև որ, թագաւորին կամաց զիջանելով, չդարձունեն մեզի մեր առանձնաշնորհումները և հայրենի ազատութիւնները։ Պրապաքոյի կառավարիչը կը գրէ ինծի թէ կարելի է այդ բանը, և ես ալ այնպէս կը կարծեմ, վասն զի մենք չենք որ անհնազանդ գտնուեցանք թագաւորին ու Հասարակապետութեան, հապա բոլոր այս Բողոքսերները, Գալիւնովսերները, Վիսնիովսերները, Գոնիէցիւսերները, մենք իրենց արժանաւոր պատիժը տուինք՝ զոր պիտի ընդունէին արգէն թագաւորէն ու Բարձրագոյն Ատեաննե-

րէն։ Անոր համար, տեարք և ընկերք, ես կը խնդրեմ ձեզմէ որ հաճիք կարգաւ ինծի ուղղեալ նամակը և լրջօրէն մտածել քրիստոնեայ արեան թափուիլը արգիլելու միջոցներուն վրայ, ու այնպէս ընդունիլ զոհացումն և վարձը մեր ըրած ծառայութեանց և առ Հասարակապետութիւնն ունեցած հաւատարմութեան։

Խմբիւնիցքի չէր հարցներ թէ արգեօք պէտք է վերջ տալ պատերազմին, այլ ուղղակի կը խնդրէր որ վերջ տրուի։ Դժգոհները զանգատիլ սկսան, որ քիչ վերջ սպառնալից աղաղակներու փոխուեցաւ։ Ամենէն աւելի Զարնոդա կը խորխտար։

Խմբիւնիցքի կը լռէր, կը դիտէր միայն թէ ո՞ր կողմէն կը բարձրանային զանգատանաց ձայները և որոնք էին պարագըլուխները։ Այն միջոցին Վիքովսքի Քիւզէլի նամակը ձեռքը ոտը ելաւ։ Անոր մէկ օրինակը Զորքոյ դուրս կեցող Եղբայրութեան տարեր էր։ Նամակին իմաստն էր. «Ազնուական զօրավար Զարոբոժի բանակին, հին և սիրելի բարեկամ։ Շատերը Ղըեզ թշնամի Հասարակապետութեան կը համարին, բայց ես ոչ միայն բողոքովին-

հակառակ համոզումը ունիմ այլ նաև կը ջանամ ուրիշ ծերակուտի անդամները և իմ ընկերներս համոզել: Երեք բան զիս կը վստահացնէ: Նախ որ Տնիբերերի բանակը՝ նախանձաւոր ըլլալով հանդերձ իրեն ազատութեան, միշտ հաւատարիմ եղեր է Թագաւորին և Հասարակապետութեան: Երկրորդ՝ որ ռուս ժողովուրդը պինդ է իրեն հաւատարմութեան մէջ, և մեզմէ իւրաքանչիւրը աւելի յանձն կ'առնու մահը քան հաւատարմութեան մէջ պակսիւր: Երրորդ՝ որ հակառակ ներքին վէճերու, ամենքնիս ունինք հասարակաց հայրենիք մը՝ որ մեզի ազատութիւն կ'ընծեռէ ինչպէս տուեր է մեզի ծնունդ: Ուրիշ ո և իցէ տէրութեան մէջ չի գտնուիր մերինին մէջ՝ գտնուած առանձնաշնորհումները: Անոր համար մենք ամենքնիս վարժած ենք մեր մայր հայրենեաց ամբողջութիւնը պահել: Եւ թէպէտ աշխարհիս մէջ շատ չարիքներ կը ան հանդիպիլ, սակայն ամենքնիս համոզուած ենք որ ազատ տէրութեան մը մէջ դիւրին է զանոնք խարանել, քան թէ կորսնցնել մեր մայրը՝ որուն նմանը չէ կարելի գտնել ոչ ուրիշ քրիստոնեայ երկրի մէջ և ոչ մալիման երկրի մէջ...»:

— Ճշմարիտ է ըսածը, ընդմիջեց Լուստա:

— Ճշմարիտ է ըսածը, — կրկնեցին ուրիշները:

— Ո՛չ, ոչ, — պոռաց Չարնոզա, — սուտ կը խօսի, մատնիչ խաբերայն:

— Լո՛ւէ, մատնիչը դուն ես:

— Մանաւանդ դուք էք մատնիչ: Մահ ձեզի:

— Մահ քեզի, շո՛ւն:

— Լռութիւն. մտիկ ըրէք: Մերիններէն է: Առաջ տար: Նամակը, նամակը:

Մըրիկը կը թանձրանար: Բայց Վիգովսքի առաջ տարաւ ընթերցումը, լռութիւնը տիրեց վերստին: Կառավարիչը կը զբէր որ Չարորոժի բանակը պէտք է վրասահութիւն ունենայ իրեն վրայ, վասն զի միևնոյն կրօնքն ունին և սիրող է բարւոյ: Ապա կը խնդրէր խմբիւնիցքիէն վերջ տալ պատերազմին, հետացնել Թաթարները, անոնց դէմ արձնել զէնքը, և հաւատարիմ մնալ Հասարակապետութեան: Նամակը կը փակէր հետեւալ խօսքերով.

« Իբրև որդի՝ Աստուծոյ եկեղեցւոյն և ռուս հին սերնդեան մը շառաւիղ, կը խոստանամ ամէն բանի մէջ օգնել ձեզի:

Լաւ գիտէք որ ձայնս Հասարակապետութեան մէջ ազդեցութիւն մ'ունի և թէ առանց ինծի ոչ պատերազմ հրատարակել և ոչ խաղաղութեան դաշն կռել կարելի է, իսկ ես ամէնէն աւելի քաղաքական պատերազմը ատողն եմ, և այլն և այլն»:

Թեր ու դէմ ազադականքը բարձրացան, սակայն թէ զօրավարներուն և թէ Եղբայրութեանը մեծագոյն մասը հաւան գտնուեցաւ նամակին: Այսուհանդերձ, սկիզբներ կարելի չէր բան մը լսել կամ հասկընալ, վասն զի Եղբայրութիւնը կատաղի հեղեղի մը պէս կը մոնչէր: Զօրավարները գաւազանները կը շարժէին և բռնցի կը զարնէին: Պատերազմի կողմնակիցներուն գլուխէր Չարնոդա որ դիւահարի մը պէս կը պոռչըտար, Խմիեւնիցքի կը պատրաստուէր ցուցնել այն բարկութիւնը՝ որուն դիմաց, իբրեւ առիւծի մը մոնչման, կը լռէր ամենայն ինչ: Սակայն Չեչիովսքի կանխեց, նստարանի մը վրայ ելաւ ու գաւազանը շարժեց:

— Դուք յարմար էք նախիր արածելու և ոչ խորհուրդ ընելու, տաճկի գերիներ. — պոռաց որչափ որ կրնար:

— Լոռութիւն, Չեչիովսքին խօսիլ կ'ու-

զէ, — պոռաց Չարնոդա որ կը յուսար թէ գնդապետը պատերազմի կողմը պիտի բռնէ:

— Լոռութիւն, — արձագանգ տուին ուրիշները:

Ղազախներու մէջ մեծ հեղինակութիւն մ'ունէր Չեչիովսքի թէ իրեն հանճարոյն համար և թէ ըրած ծառայութեան, և դարձեալ, տարօրինակ բան, վասն զի ազնուական էր: Ամենքը լռեցին և հետաքրքիր անոր խօսելուն կը սպասէին: Նոյն իսկ Խմիեւնիցքի սարսափած անոր կը նայէր: Սակայն Չարնոդա կարծելով թէ գնդապետը պատերազմի ի նպաստ պիտի խօսի, կը խաբուէր: Չեչիովսքի, արթուն միտք, հասկցաւ որ Հասարակապետութենէն փափաքած պատիւները ու այն կալուածն՝ որուն աչք տնկած էր, ընդունելու ժամանակը հասած էր: Գուշակեց որ Ղազախները խաղաղեմէն վերջ, նախ զինքը գոհ ընել պիտի ջանան, որուն հակառակ չէր կրնար կենալ Քրաքովիոյ կառավարիչը, վասն զի գերի էր:

— Իմ արուեստս է թշնամիներու գէտ կոռել և ոչ խորհուրդ տալ, — ըսաւ, — բայց որովհետեւ խորհուրդի նստեր ենք, հա-

մարձակ իմ կարծիքս պիտի յայտնեմ, և այս պատուոյն արժանի եմ ուրիշներէն աւելի: Մենք պատերազմի ձեռք զարկինք յաղթելու համար, այսինքն ձեռք բերելու համար մեր ազատութիւնները և առանձնաշնորհումները: Արդ Պրասլասըոյի կառավարիչը կը վստահացնէ որ մեր փափաքը պիտի կատարուի: Լաւ ուրեմն. եթէ մեր ուզածը կը կատարուի — խաղաղութիւն. ապա թէ ոչ — պատերազմ: Ինչ օգուտ պարսպ տեղ արիւն թափել: Մենք խաղաղութեան դաշինքը կոռլէն վերջ, կը ջանանք խաղաղեցնել ամբոխը, և այսու պատերազմը կը լմնայ: Մեր զօրավարը՝ խմիելնիցքի, թագաւորին հաւատարիմ մնալը լաւ սեպեց, և թագաւորը այս բանիս համար զամենքնիս պիտի վարձատրէ. իսկ եթէ ազնուականները ոտք ելլեն, պիտի հրամայէ մեզի զսպել զանոնք և մենք յօժարութեամբ կը կատարենք այդ հրամանը: Էս խորհուրդ չեմ տար հեռացնել զթաթարները, թող բանակին վայրենի Դաշտերուն վրայ և սպասեն մինչև մեր վիճակը որոշուի: — Խմիելնիցքիի դէմքը զուարթացաւ: Զօրավարներէն շատերը ի նպաստ խաղաղութեան խօսեցան և ու-

ղեցին վարչաւիա դեսպանութիւն մը ղրկել որպէս զի Պրուզլովի կառավարիչը անձամբ գայ բանակցելու: Չարնոդա միշտ կը բողոքէր, բայց Չեչիովսքի սպառնալից աչքերը անոր վրայ դարձնելով, ըսաւ.

— Ինծի նայէ: Դուն կը պոռչըտաս և արեան ծարաւի ես: Սակայն յիշէ որ երբ Տմորովսքիի թեթեւզէն հեծելագօրը Բորսունի դիմաց վրադ յարձրկեցաւ, խոզի մը պէս խանչելով ամբողջ բանակին աչաց դիմաց փախար:

— Սուտ է, — պոռաց Չարնոդա: — Ոչ Լեհներէն և ոչ քեզմէ կը վախեմ ես: Չեչիովսքի գաւազանը շարժեց օդոյ մէջ և յարձրկեցաւ Չարնոդայի վրայ: Բռունցքներու անտառ մը բարձրացաւ ընդդէմ Կադիաքի գնդապետին: Աղմուկը բարձրացաւ: Հրապարակին վրայ ամբոխը ցուլերու նախիրի մը նման կը բառաչէր:

— Զօրավարներ, ոտք ելլելով ըսաւ խմիելնիցքի: — Դուք որոշեցիք վարչաւիա դեսպան մը ղրկել որպէս զի ցուցնէ թագաւորին մեր ծառայութիւնները և վարձը խնդրէ: Սակայն ով որ պատե-

բազմ կ'ուզէ, կարող է ընել՝ ոչ ընդդէմ
 թագաւորին և Հասարակապետութեան՝ ու
 բոնց դէմ մենք երբեք չկոռնեցանք, հա-
 պա մեր մեծագոյն թշնամւոյն, Վիսնիո-
 վիեցքի իշխանին դէմ՝ որ ոտքերէն մին-
 չեւ գլուխը Ղազարս արիւնով շաղախուած
 է և որ պիտի չղաղրի արիւն թափելէ,
 վասն զի կ'ատէ Զարորոժի բանակը: Ես
 իրեն նամակ գրեցի, դեսպաններ ղրկեցի,
 յորդորեցի զինքը ետ կենալ թշնամութենէ,
 բայց նա՝ բռնաւորի մը պէս, սպաննեց
 դեսպանները, և ինծի պատասխանել ար-
 ժանի չհամարեցաւ, այսու մահացու նա-
 խատինք մը նետելով Զարորոժի բանակին
 երեսին: Հիմա, գետը անցնելով, քան-
 դեր է Բոկրեպիչիա և սրէ անցուցեր է ան-
 մեղ բնակիչները: Այսօր իսկ լսեցի որ
 քաւեր է նաև Ռամիրովի վրայ, ուր նոյն-
 պէս ոչ ումեք խնայեր է: Եւ որովհետև
 թաթարները չեն ուզեր անոր վրայ եր-
 թալ, հաւանական է թէ հոս դիմէ և զմեզ
 ջախջախէ հակառակ կամաց թագաւորին
 և Հասարակապետութեան:

Այս խօսքերը խոր լուրթեամբ մտիկ
 ւրին, խմիելնիցքի՝ շունչ առնելէն վերջ,
 առաջ տարաւ խօսքը.

— Աստուած մեր ձեռքը մատնեց Ա-
 թամանները, բայց այս սատանայի ձագը
 չարագոյն է քան զամէնը: Եթէ անձամբ
 անոր դէմ ելլեմ պիտի ըսէ որ խաղա-
 դութիւն չենք ուզեր մենք և պիտի ամ-
 բաստանէ զմեզ թագաւորին: Այս բանիս
 առջև առնելու համար հարկ է իմացնել
 Հասարակապետութեան և թագաւորին որ
 ես պատերազմ չեմ ուզեր և հոս կեցեր
 եմ զեւ ի ձեռին: Բայց որպէս զի նա մեր
 ուժերը չտկարացնէ, պէտք է դէմը ելլել
 ու յոգնեցնել զինքը, ինչպէս ւրինք Ա-
 թամաններուն: Ուրեմն պատերազմ ուզող-
 ները թող անոր դէմ երթան, ու ես թա-
 գաւորին կը գրեմ թէ առանց իմ գիտու-
 թեանս տեղի ունեցեր է դէպքը և անհրա-
 ժեշտ պաշտպանութեան համար ընդդէմ
 յարձրկողին:

Միշտ լուրթիւն: Խմիելնիցքի շարու-
 նակեց.

— Ձեզմէ ո՛վ որ կ'ուզէ չափուիլ ա-
 նոր հետ, կու տամ կտրիճ զինուորներ և
 թնդանօթներ, որպէս զի Աստուծոյ օգնու-
 թեամբ կարենայ յաղթող հանդիսանալ:

Զօրավարներէն ոչ ոք շարժեցաւ տե-
 ղէն:

— Կու տամ վաթսուն հազար ընտիր զօրք. — ըսաւ Խմիեւնիցքի:

Միշտ լուռիւն: Քաջ զօրավարները՝ որոնց պատերազմի գոչը շատ անգամ Կոստանդիանուպօլսի պարիսպները դողացուցեր էր, կը վախէին թերեւ վաստկած փառքերնին կորսնցնել, պատերազմելով ահաւոր Երեմիայի դէմ:

Խմիեւնիցքի աչքերը չորս կողմը դարձուց, բոլոր զօրավարները գլուխնին կախեր էին: Վիքովսքիի դէմքը դիական չարութեամբ մը կը փայլէր:

— Կը ճանչնամ կտրիճ մը, — ըսաւ Խմիեւնիցքի, — որ յօժարութեամբ յանձն պիտի առնէր այս գործը, սակայն հոս մէջերնիս չէ նա...:

— Պոկունը, — պոռաց ձայն մը:

— Այո, Պոկուն: Արդէն Վասիլէքայի մէջ Երեմիայի մէկ գունդը բնաջինջ ըրաւ, բայց պատերազմի մէջ վիրաւորուած կը պառկի հիմա Չերքասսի ու մահուան տագնապներու մէջ է: Եւ որովհետեւ չկայ Պոկուն, ըսել է որ չկայ ուրիշ մէկը: Ուր է ուրեմն Ղազարս փառքը. ո՞ւր են Բավլիշները, Նալիվոյիքայները, Լոպոտանները, Սպրանիցանները:

Այն ատեն տոգոյն, մոայլ դէսքով, կապոյտ աչքերով և դեղին պեխերով մէկը ոտք ելաւ:

— Ես կ'երթամ, — ըսաւ, դէպ ի Աթամանը առաջ գալով:

Մաքսիմոս Գրիվոնոս էր: Կռթնեցաւ գաւազանին վրայ և խոպոտ ձայնով ըսաւ.

— Մի՛ կարծեր, Աթաման, թէ ես կը վախնամ: Անմիջապէս պիտի առաջարկէի ինքզինքս, սակայն սպասեցի որ ինձմէ լաւագոյնը մէջ տեղ ելլէ: Եւ որովհետեւ ինձմէ լաւագոյնը յանձնառու չեղաւ, ահաւասիկ եմ: Անոնք իրենց ուսերուն վրայ գլուխ մը կը տանին, իսկ ես ոչ. ես ունիմ միայն իմ ձեռքերս և սուր մը: Պատերազմը ինծի մայր և քոյր է: Վիսնիովիեցքի կը խոխոդէ, ես ալ պիտի խոխոդեմ. կը ծախէ, պիտի ծախեմ ես ալ: Միայն տուր ինծի կտրիճ զինուորներ, վասն զի խառնիճաղանճը բանի չի գար. ես ալ պիտի քանդեմ զդեակներ, պիտի սպաննեմ, պիտի վառեմ... ու մահ ազնուականներուն:

— Ես ալ քեզի հետ կու գամ, Մաքսիմոս, — մէջ նետուեցաւ ուրիշ Աթաման մ'ալ:

Բուլիանն էր:

— Թող քեզի հետ գան նաև, — ըսաւ խմիեւնիցքի, — Չարնողա, կլաղքոյ և Նոզաք:

— Երթանք, — ըսին մէկ բերան այն երեքը, Գրիվոնոսի օրինակէն սիրտ առած:

— Երեմիայի դէմ, Երեմիայի դէմ, — պոռացին ամէն կողմէ:

— Մահ Երեմիայի, մահ, — գոռաց Եղբայրութիւնը:

Գրիվոնոսի հետ երթալու որոշուած զինուորները սկսան խմել ու այլ եւս չէին վախեր: «Մէկ անգամ կը ծնանի մարդ» կ'ըսէին, և իրենց ճակատագրին դէմ չէին զանգատեր, ինչպէս կը պատահի մահուան դիմաց: Խմիեւնիցքի անոնց բացարձակ ազատութիւն շնորհեց, մանաւանդ կերութեամբ կը յորդորէր զիրենք: Ամբոխը զինուորներուն օրինակին հետեւեցաւ և սկսան կոկորդալիւր երգել: Զիւրը դուրս ելլելով և ծուխի հոտ առնելով, կը վազվզէին հրապարակին մէջ և շփոթութիւն կը ձգէին ամէն կողմը: Աղաղակ, բրբիչ, հարուած, անոնց ետեւէն կը հասնէին: Եղբայրները գետին երկայնութեամբ տարածուեցան և անկէց Աթամանի բա-

նակետը նետ կ'արձրկէին կամ հոն կը խուժէին, Խմիեւնիցքի բռնադատուեցաւ վոնտել զանոնք զինու զօրութեամբ: Կատաղի կռիւներ տեղի ունեցան, տեղատառափ անձրեւը միայն վերջ դրաւ այդ կռիւներուն, և ստիպեց կոռուղները սայլերու ու վրաններու տակ ապաւինելու: Իրիկուան դէմ, մըրիկ մը փրթաւ: Որոտման ձայները անդադար կը լսուէին, փայլակները կարմիր կամ սպիտակ լուսով մը շրջակայքը կը լուսաւորէին: Գրիվոնոս բանակը շարժեց ու սկսաւ քալել վաթսուոն հազար մարդ ունէր հրամանին տակ, կանոնաւոր և կամաւոր զինուորնեւոր միասին հաշուելով:

ԺԱ.

Գրիվոնոս Սպիտակ — Եկեղեցիէն մեկնելով, Շըվիրի ու Բոկրեպիչիայի ճամբով, դէպի Մագնովքա գնաց: Իրեն անցած տեղերը մարդկային կենաց հետք չէր տեսներ: Ով որ իրեն հետ չէր միանար, կը մեռնէր: Յորենները արմատացի կ'այրէր,

կ'այրէր անտառները ու պարտէզները ,
 իսկ Երեմիա իշխանն ալ կ'այրէր մնա-
 ցածը :

Բոկրէպիշիայի կործանմանէ վերջ, Ե-
 րեմիայի զօրքերը, այլ և այլ պզտիկ ջո-
 կատներու բաժնուելով, բանակեցան Ռա-
 յիկորոտի մօտ : Մէկ ամիսէ ի վեր ձիա-
 ւորները ձիերնէն վար չէին իջած : Ամէն-
 քը յոգնած էին, մահն ալ գիծերը կ'ա-
 նօսարացնէր : Այն արևնարբու հնձող ձեռ-
 քերուն հանգիստը անհրաժեշտ էր : Իշխա-
 նը իսկ կը դեղեւէր և, գեթ քիչ մը ժա-
 մանակ, աւելի խաղաղ երկրի մը վրայ
 ըլլալ կը փափաքէր : Ամէնէն աւելի հան-
 գատեան պէտք ունէին ձիերը՝ որոնք կը-
 մախք դարձեր էին, վասն զի առանց գա-
 րիի էին և միայն խոտով կը սնանէին :

Շարաթ մը վերջ ձայն տարածուեցաւ
 թէ նոր օգնութիւններ պիտի հասնին :
 Իշխանը անմիջապէս զանոնք ղիմաւորե-
 լու գնաց : Իրաւցնէ, Քիէւի կառավարիչը՝
 Ժանուշիա Թիշէվիչ, տասնուհինգ հազար
 ընտիր ղինուորներով հասաւ, ասոր հետ
 էին Պրասլաւի փոխ-գաւառորդը՝ Քրիստո-
 փորոս Թիշէվիչ, Աքսաք երիտասարդը,
 գրեթէ պատանի մը, հռչար աղէկ ղինուած

զունդի մը գլուխը, շատ ազնուականներ,
 ինչպէս Սանիուդիններ, Բոլուպինսքիններ,
 Ժիդլինսքիններ, Ժալովիցներ, Կիրտէլներ,
 Պոկուլասքիններ, ոմանք ղինուորներով, ո-
 մանք առանց ղինուորի : Ընդ ամէնը երկու
 հազար ձիաւոր, բաց ի ծառայներէն : Իշ-
 խանը ուրախութեամբ ղիմաւորեց զանոնք,
 հրաւիրեց կառավարիչը իրեն բնակարա-
 նը, սա զարմացաւ տեղւոյն մերկութիւ-
 նը և պարզութիւնը տեսնելով : Իշխանը՝
 Թագաւորավայել կեանք անցնելու վար-
 ժած, պատերազմի ժամանակ չէր ընդու-
 ներ պերճանք և դիւրութիւն : Պզտիկ սե-
 նեակի մը մէջ կը բնակէր, ուր հագիւ կըր-
 ցաւ մտնել մարմնեղ կառավարիչը : Իշ-
 խանական բնակարանին կահկարասիքն էին
 սեղան մը և երկու նստարաններ. որոնք
 իբրեւ անկողին կը ծառայէին և ծածկուած
 էին ձիու մորթով : Դրան մօտ խորշ մը
 կար ուր կը պառկէր թիկնապահ մը : Կա-
 ռավարիչը այս պարզութեան չհաւնեցաւ,
 ինքը կը սիրէր հանգիստը և հետը բերեր
 էր շատ մը գորգեր : Զարմացմամբ իշխա-
 նին նայեցաւ : Շատ անգամ տեսեր էր
 զինքը Բարձրագոյն Աստուծոյ մէջ, և բա-
 ւական մերձաւոր ազգական էր, սակայն

լաւ չէր ճանչնար զինքը : Միայն երբ հետը սկսաւ խօսիլ, հասկեցաւ որ դիմացը տարօրինակ մէկը ունէր : Թէպէտ հին ծեփակուտի անդամ, վարժած իրեն ընկերներուն ուսին զարնելու, Գոմինիկոյ Սասլասըդ իշխանին «սիրելի» ըսելու և մինչեւ անգամ, Թագաւորին հետ ընտանեբար վարուելու, սակայն զՎիսնիովիեցիին իրմէ բարձր կը գտնէր, թէպէտ սա սիրով ընդունելութիւն կ'ընէր իրեն և բերած օգնութեան համար երախտապարտ կը ցուցնէր ինքզինքը :

— Գոհութիւն Աստուծոյ, — ըսաւ իշխանը, — որ հասար Թարմ ուժերով : Ես ալ չէի կրնար :

— Այո՛, տեսայ զինուորներդ. կարծես կոնակով աշխատեիր են ... : Կը ցաւիմ, վասն զի ես եկայ ձեզմէ օգնութիւն ուզելու :

— Ստիպողական է :

— Վասնզոր վերահստ է : Տասը հազարի չափ աւազակներ երեցան զլուսնին ունենալով գրիվոնոս՝ որ, ինչպէս ըսին, ձեր Բարձրութեան գէմ ղրկուած է : Լսելով որ ձեր գունդերը Քոստանդինովի վրայ կը քալեն, այս կողմերը յարձրկեցաւ :

պաշարեց Մաքնովքայ, և ահաւոր աւերածներ ըրաւ :

— Լսեր էի Գրիվոնոսի մասին, և ստոյգն ըսելու համար, հոս իրեն կը սպասէի, սակայն, ինչպէս կը տեսնուի, ես պէտք եմ երթալ իրեն ետեւէն : Իրաւունք ունիք, դանդաղելու ժամանակը չէ : Մաքնովքայի մէջ բաւական զինուոր կայ :

— Երկու հարիւր գերմանացի միայն՝ որոնք դեռ ժամանակ մը կրնան դիմադրել : Սակայն վայն յայտ է որ շատ ազնուականներ իրենց ընտանիքներով քաղաք ապաստանեւ են, իսկ քաղաքը միայն խրամով մը ու ցցապատնէշով մը պաշտպանուած է :

— Ո՛չ, — կրկնեց իշխանը, — ուշանալ կարելի չէ : Կելենսըդ, — ըսաւ թիկնապահին, — հաւաքէ զնղապետները :

Քիէւի կառավարիչը նստարանի մը վրայ նստած, ուժով կը շնչէր և երբեմն երբեմն աչքի տակէ կը նայէր թէ կերակուր կը բերեն : Լաւ ուտող էր և անօթի : Քիչ վերջ ոտքերու ձայն լսուեցաւ, իշխանին սպայները երեցան, վառօդէն սեցած ու նիհար, աչքերնին յոգնած, դէմքերնուն վրայ կը տեսնուէին կրած նե-

դուժեանց նշանները: Լուսեամբ ծոցեան իշխանին և անոր հիւրին և հրամաններուն ըստպսեցին:

— Զիւրը տեղերնին են. — հարցուց իշխանը:

— Այո՛, ամէնն ալ:

— Պատրաստ կ'ուզեմ ըսել:

— Ինչպէս միշտ:

— Լաւ: Ժամէ մը պիտի երթանք Գրիվոնոսի դէմ:

— Ահ, — բացազանչեց Քիէւի կառավարիչը և ապշած Քրիստովի նայեցաւ:

Իշխանը շարունակեց:

— Նախ պիտի մեկնին Բոնիադովսքի և Վերշիուլ: Ապա Պարանովսքի՝ դռակոններով: Ժամէ մը վերջ կը մեկնինք մենք և Վուրցէլի թնդանօթածիգները:

Գնդապետները, յարգանքնին ըրին և դուրս ելան: Վայրկեան մը վերջ մեկնելու նշանին ձայնը լսուեցաւ:

Քիէւի կառավարիչը այսչափ արագութեան ոչ կը սպասէր և ոչ կը փափաքէր, վասն զի յոգնած էր: Կը յուսարօր մը հանգչիլ իշխանին քով և նորէն ժամանակին հասնիլ. իսկ հիմա անմիջապէս պէտք էր նորէն հեծնել, առանց պա-

տառ մը բան կարենալու բերանը դնել և ոչ կաթիլ մը բան խմելու:

— Բայց, իշխան, — ըսաւ, — ձեր զինուորները պիտի կարենան մինչև Մաքնովքա հասնիլ: Զիւրենք շատ յոգնած կը տեսնեմ, ճամբան ալ երկայն է:

— Ապահով եղէք: Պատերազմի կ'երթան ինչպէս թէ հարսանեաց երթային:

— Կը տեսնեմ, կը տեսնեմ...: Իմ զինուորներս ալ յոգնած են:

— Սակայն դուք ինծի չըսի՞ք որ օգնութիւնը ստիպողական է:

— Այո՛, ըսի, սակայն գեթ գիշեր մը կարելի էր հանգչիլ: Ուղղակի Մելիքէն կու գանք:

— Իսկ մենք Լուպլինէն:

— Ամբողջ օրը մը քալեր ենք:

— Իսկ մենք ամիս մը ամբողջ:

Այս ըսելով իշխանը դուրս ելաւ անձամբ հսկելու զօրաց կարգերուն, իսկ կառավարիչը աչքերը խոշոր բացած Քրիստովի նայեցաւ ու ձեռքերը ծռնկին զարկաւ:

— Այո՛, այո՛, նոյն է բոլորովին, — բացազանչեց: — Ուրեմն երգուեր են զիս անօթի սպաննել: Ինչ կատաղութիւն, վայ

ինծի: Ես կը կարծէի թէ պիտի դեղերն,
աղաչել պիտի ստիպեն, թէ երկու, երեք
օրէն հազիւ պիտի շարժին... Իսկ ասոնք,
գրողը տանի զիրենք, շունչ առնելու իսկ
ժամանակ չեն տար: Ոտքիս մէկն ալ
թմրած է, կը տեսնուի թէ ծառայն աս-
պանդակները շատ կարճ թողուցեր է...:
Իսկ ստամոքսս. ո՛չ, ալ չեմ դիմանար...:
Մաքնովըն՝ Մաքնովըն է, ու ստամոք-
սը՝ ստամոքս: Ես ալ ծեր զինուոր մըն
եմ, և թերեւ իրմէ աւելի պատերազմե-
րու մէջ գտնուեք եմ, բայց ոչ այսպէս
կրակի պէս: Դե ես ասոնք, ոչ կը քնա-
նան, ոչ կ'ուտեն, միայն զարնել զիտեն:
Տեսար այն գնդապետները, Քրիստով,
ճշմարիտ ուրուականներ են:

— Այո՛, բայց ինչ արիւթիւն. — պա-
տասխանեց Քրիստով: — Ուազմիկ ծնած
ու մեծցած: Ուրիշ բանակներու մէջ ինչ
շփոթութիւն մեկնելու պահուն, ինչ իսա-
նակութիւն, ինչ հոս հոն վազելներ, ինչ
աղաղակ լծելու, թամբելու, կարգ մտնե-
լու համար...: Իսկ ասոնք, ընդհակառակն.
կը տեսնաս... արդէն ճամբայ ելլել սկսեր
են:

— Կարելի՞ բան է. կարելի՞ բան է:

— Ահ, մեծ զօրավար մըն է, մեծ
պատերազմիկ մըն է. — բացագանչեց Ար-
սաք ձեռքերը մէկմէկու քով բերելով:

— Լուսթիւն. — բարկացաւ անոր կա-
ռավարիչը, — քեզի չիյնար վճիռ արձա-
կել, դեռ կաթին համը բերանդ է: Փապ-
րիտիոս՝ Դանդաղն ալ մեծ մարդ էր: Կը
հասկնաս:

Ներս մտաւ նորէն իշխանը:

— Հեծնանք, մեկնելու ժամն է, — Բ-
սաւ:

— Հրամայեցէք որ ինծի ուտելու բան
մը տան, — ըսաւ կառավարիչը՝ որ ալ
չէր կրնար դիմանալ. — իրաւցնէ անօթի եմ:

— Ահ, իմ սիրելի կառավարիչս, —
գոչեց իշխանը ժպիտով անոր ուտերը
բռնելով, — բոլորովին մտքէս ելեր էր
այդ բանը: Ներեցէք, կ'աղաչեմ, պատե-
րազմի ժամանակ ինչ ինչ բաներու վրայ
շատ չի մտածուիր:

— Չըսի՞ որ այս մարդիկ չեն ուտեր,
— ըսաւ կառավարիչը Քրիստովի:

Ընթրիքը շատ չերկարեցաւ, երկու ժամ
վերջը հետեակազօրը Ռայիկորոտէն դուրս
կ'ելլէր: Բանակը Լիտինի և Վիննիգայի
վրայէն դէպի Մեւնիք քաղեց: Ճամբան՝

Սալվեմքայի մօտ, Վերշիուլ թաթար
պզտիկ ջոկատի մը հանդիպեցաւ ու Վո-
լոտիէսըոյի հետ խորտակեց զայն և հարիւ-
րաւոր գերիներ ազատեց, մեծաւ մասամբ
աղջիկներ: Հոս կը սկսէր արշտկուած ու
Գրիվոնոսի ձեռաց հետքերը կրող երկիրը:
Սգրիժէվքա այրած ու բնակիչները սրէ
անցուած: Թշուառները, կ'երևի որ, դի-
մադրեր են և վայրագ Գրիվոնոս զիրենք
ջնջեր էր հրով ու սրով: Դաշտի վրայ կաղ-
նի ծառէ մը կախուած տեսան Սգրի-
ժիովսըի՝ զոր անմիջապէս ճանչցան թի-
շեվիչի զինուորները: Բոլորովին մերկ էր,
վիզը անցուած էր չուանով մը մէկմէկու-
կապուած մարդկային գլուխներու ահաւոր
մանեակ մը: Իրեն վեց որդւոց և կնոջը
գլուխներն էին: Միևնոյն դաշտին մէջ,
ճամբուն երկու եզերաց վրայ, կը տա-
րածուէին Դազախներու երկայն գիծեր,
որոնք գետինը հաստատուած ցիցերու կա-
պուած էին, կուպրով օծուած ու այրած:
Շատերուն միայն թևերը այրեր էին, վասն
զի անձրևը վերջ դրեր էր ահաւոր տան-
ջանքին: Դիակներու հոտէն օդը ծանրա-
ցեր էր: Ազոաւներու երամներ կ'իջնային
անոնց վրայ՝ որոնք, երբ մօտեցան զի-

նուորները, ցրուեցան ճիւղէ ճիւղ թռչտե-
լով: Գայլերը նորէն կը ծածկուէին ան-
տառներուն մէջ: Զինուորները լոռութեամբ
անցան այն մարդկային պժգալի ջահերուն
դիմացէն՝ որ երեք հարիւրի չափ կային,
և վերջապէս դուրս ելան ու դաշտերու
մաքուր օդը ծծեցին: Վանդալական աս-
պատակութեան հետքերը դեռ կը շարունա-
կուէին: Յուլիս ամսոյ առաջին օրերն էին, և
ցորենը՝ արգէն հասած, հունձքի կը սպասէր:
Բայց, հոս այրած, հոն ոտնակոխ եղած,
վկայ էին ահաւոր մրրիկին անցման, մըր-
րիկ՝ որուն նմանը չէին տեսած երբէք
իշխանին զինուորները: Ինչպէս դաշտերը
նոյնպէս անտառները կը ծխային: Ուր բոցը
միայն տերեւներուն և կեղևին հասած էր,
ծառերուն բունները ծոմոկուած կմախքներ
դարձեր էին: Քիէւի կառավարիչը չէր
կրնար հաւատալ աչքերուն: Սպար, Միէ-
դանսէ, խրճիթները, գիւղաքաղաքները,
ամենայն ինչ մոխրի կոյտ էր: Գիւղացի-
ները միացեր էին Գրիվոնոսի, կիները
և տղաք դերի ինկեր էին թաթարներու
ձեռքը, զորոնք քիչ առաջ ջնջեցին Վեր-
շիուլ և Վոլոտիէսըոյ: Ճամբուն վրայ,
ամէն մէկ քայլի, կը հանդիպէին խորտա-

կուլած սայլերու, կոտորուած անօթներու, ջախջախուած պղնձէ սաներու, պատուուած ալիւրի պարկերու, ցիրուցան եղած ցորենի որայներու: Իշխանը միշտ կը խրախուսէր զինուորները և առաջ կը մղէր, իսկ ծեր կառավարիչը զլուխը ձեռքերուն մէջ սեղմած, ոպրալով կը կրկնէր.

— Իմա Մաքնովքա, իմ սիրելի Մաքնովքաս: Հիմա կը հասկնամ որ օգնուլ թիւնը ուշ կը հասնի:

Մեղնիքի մէջ իմացան որ Մաքնովքան պաշարողը ծեր Գրիվոնոսը չէ, հապա իւրեն որդին Մաքսիմոս քանի մը հազար մարդիկներով: Կ'ըսուէր թէ քաղաքը արդէն առնուած է. Ղազախները ջարդեր են ազնուականները և հրէայները. կիները գերի ինկեր են և այնպիսի վիճակի մը մէջ որ չարագոյն է քան զմահ: Սակայն ղղեակը, Լեոնի հրամանի տակ, դեռ կը պաշտպանէր ինքզինքը: Ղազախները Պերնարտեանց վանքէն՝ ուր սպաններ էին ըտլոր կրօնաւորները, կը ումբակոծեն զայն: Լեոն զլուխ անցած բռն մը մարդկանց, ռազմամթերքը սպառած, կ'ըսէր թէ ալ չէր կրնար դիմադրել մինչև առաւօտ:

Վիսնիովիեցի թողուց հետեակագօրը և

Թնդանօթածիգ զօրքը և հրամայեց անոնց որ Պիսպրիքա երթան: Իսկ ինքը, կառավարիչին, Քրիստովի, Աքսաքի և երկու հազար զինուորներու հետ, օգնութեան խոյացաւ: Ծեր կառավարիչը, ինք իրմէ դուրս ելած, իշխանին թափը չափաւորել կը փորձէր:

— Անօգուտ է, — կ'ըսէր, — Մաքնովքա կորսուած է, մենք շատ ուշ պիտի հասնինք: Պէտք է ուրիշ քաղաքները պաշտպանել և անոնց մէջ զօրք դնել:

Սակայն իշխանը անոր մտիկ չէր ընէր: Պրասլաւոյի փոխ-դատաւորն ալ անհամբեր էր, իսկ զինուորները պատեւրազմ կը շնչէին:

— Մինչև հոս գալէն վերջ, — կ'ըսէին ղնդապետները, — առանց կռուելու ետ չենք դառնար: Գունդերը առաջ կ'երթային. Մաքնովքայի կէս մղոն մնացած ձիաւորներու հանդիպեցան՝ որոնք սանձարձակ կը վազէին: Լեոն էր իրեն ընկերներով: Զայն տեսնելուն պէս, Քիէլի կառավարիչը խնդրը հասկեցաւ:

— Առնուեցաւ ղղեակը, — պոռաց:

— Առնուեցաւ, — պատասխանեց Լեոն և անզգայ գետին ինկաւ, վասն զի վէր-

քերով լեցուն էր մարմինը: Մնացածները պատմեցին եղածը: Գերմանացիք, մահը անձնատուր ըլլալէն վեր դասելով, սպաննուեր էին պարիսպներուն վրայ: Փանի մը տասնեակ ազնուականներ դեռ յուսահատաբար կը պաշտպանուէին զդեակին աշտարակին մէջ, անոնց պէտք էր օգնութեան հասնիլ: Զինուորները խոյացան: Իրիկուան մօտ էր. քիչ վերջ բլրան գաւաթան վրայ երեցաւ քաղաքը և զդեակը պարուրեալ ծխոյ թանձր ամպերու մէջ: Երկինք ոսկեգոյն և ծիրանեգոյն էր, զինուորները նախ կարծեցին թէ արևմուտքի գոյներ են: Վերջապահին լուսով տեսան որ Զարբոթի գունդերը և անոնց հետ խառնիճաղանճ ամբոխը շարժեցան և կու գային ընդդէմ իշխանին զինուորներուն բուն յարձակմամբ, վասն զի կը կարծէին թէ Քիէւի կառավարչին առաջապահ գունդն է, և չէին գիտեր իշխանին անոնց մէջ ըլլալը: Դրեակին առումը խճախուսեր էր զիրենք: Խրոխտ կ'իջնային բլուրէն, և երբ իջան դաշտին վրայ, պատրաստուեցան յարձակման թմբուկներու և փողերու ահագին շառաչով: Այս որ տեսան լեհերը ուրախութեան աղա-

ղակ մը թուաւ կուրծքերնէն: Այս անգամ Քիէւի կառավարիչը իրաւցնէ ապշեցաւ երբ տեսաւ թէ ինչպէս պատերազմական կարգաւ կը կենային իշխանին զինուորները. ստուարազէն հեծելազօրը կեդրոնը, թեթևազէնը երկու ծայրերը, պատրաստ հրամանի:

— Ինչ զինուորներ, ինչ կարգ, — բացագանչեց կառավարիչը: — Առանց զօրավարի ալ կրնան պատերազմիլ:

Իսկ իշխանը գիծերու մէջ կը վազէր հրամանի գաւազանը ձեռքը, գունդերը աչքէ կ'անցնէր ու հրամաններ կու տար: Բոցերու և արևմուտքի կարմիր լոյսը անոր արծաթապատ զրահը կը շողշողացընէին, իսկ ինքը զինուորաց մէջ վառվռուն ճառագայթի մը կը նմանէր: Կենդրոնը, առաջին գծին վրայ շարուած էին երեք գունդ որոնց մէկին հրամանատարն էր Քիէւի կառավարիչը, երկրորդին կը հրամայէր Աքսաք պատանին, երրորդին Քրիստով Թիշէվիչ. անոնց հետև, երկրորդ գծին վրայ էին Պարանովսքիի դասկոնները, և վերջապէս հուսարները Աքշեդուցքիի հրամանատարութեան տակ: Երկու ծայրերը, Վերշիուլ, Փուշէլ և Բոնիադովսքի: Թնդա-

նօթ չունէին, վասն զի վաղեմէ Պիսղըրիքա մնացեր էր: Իշխանը դէպի կառավարիչը քշելով ձին, և գաւազանով նշան տալով հրամայեց.

— Յառաջ. ձեզի եղած նախատանաց վրէժը լուծեցէք:

Կառավարիչն ալ իրեն կարգին առաջ երթալու հրամանը քաւ: Ձինուորները ծոցեցան թամբերուն վրայ և միահամուռ առաջ խոյացան: Կառավարիչը թէպէտ երիտասարդ չէր ու մարմնեղ, սակայն նախ ինքը ցուցուց որ փորձ զինուոր է: Ձինուորները սրարշաւ առաջ չէր մղեր, այլ զգուշութեամբ, և քանի որ կը մօտենային թշնամույն քայլերը երազել կը հրամայէր: Ինքը ձիով առջևէն կ'երթար հրամանի գաւազանը ձեռքը, զինակիրը երկայն և ծանր նիզակը վերցնելու կ'օգնէր անոր, թէպէտ հրամանատարի ուժեղ թևերուն համար փետուրի մը կը նմանէր այն: Խառնիճադանճ ամբոխը հրացաններով, գերանդիններով ու մանգաղներով կառավարչին գունդին ղիմաւորեց, ընդհարման թափը կոտրելու և Զաբորոժի զինուորներուն յարձըրկելու ժամանակ տալու նպատակաւ: Երբ երկու թշնամիները մէկ

մէկէ քանի մը տասնեակ քայլեր միայն հեռուն էին, Մաքնովքայի բնակիչները ճանչցան կառավարիչը ու սկսան պոռալ.

— Հէ, հէ, կառավարիչ, հունձքը մօտ է. . . : Հպատակներդ ղրկէ: Ձեր խոնարհ ծառայները, կառավարիչ: Հիմա, քիչ մը վերջ փորդ կը ծակենք, կառավարիչ:

Աւ գնատակներու կարկուտ մը տեղաց գունդին վրայ, սակայն փոսս մը չտուաւ վասն զի հեծեալազօրը մորկի պէս կը յարձըրէր: Երկժանիները, գերանդինները զարնուեցան զրահներուն, աղաղակներու և հեծեծանաց ձայները բարձրացան: Նիզակները ու սուրերը լայն ճամբայ մը կը բանային, ձիերը՝ տապալելով ու կոխտելով, կը պատռէին կատաղաբար այն խառնիճադանճ ամբոխը, ինչ որ ղիմացնին կ'եւէր կը խորտակէին: Սյապէս, գերանդիի հարուածին տակ, մարգագետնի խոտերը կ'իյնան, կը ղիզուին: Յանկարծ բարձր ճիչ մը լսուեցաւ «Կրցողը թող ազատէ ինքզինքը» ու բոլոր այն ամբոխը գետին նետելով գերանդի, հրացան, երկժանի, ընկրկեցաւ Զաբորոժի գունդերուն վրայ որ ետևին կեցեր էին և որոնք վախնալով որ իրենց կարգերը

պիտի՝ շփոթին նիզակնին անոնց դէմ խո-
նարհեցուցին։ Ամբոխը ոռնալով մէկդի քա-
շուեցաւ, սակայն նորէն մէջ տեղ մը դուե-
ցաւ։ Քուշէլ և Բոնիազովսքի նահանջի ճամ-
բան կտրեր էին։ Կառավարչին ձիաւոր-
ները դիակներու վրայէն կը վազէին միշտ
ընդդէմ Զարորոթիներու, ասոնք ալ դէ-
պի առաջ սկսան շարժիլ յարձակման դի-
մադրելու համար։ Երկու խումբերն ալ
կրկին կատաղի ալիքներու պէս բախեցան
ձիերը՝ ձիերու, ձիաւորները՝ ձիաւորներու,
սուրերը՝ սուրերու՝ որոնք կը կոտորէին
և օդոյ մէջ կը ցատէին նման խորտա-
կուած ալիքներու փրփուրի։ Կառավարի-
չը հասկցաւ որ գործը հիմա խառնիճա-
ղանճ ամբոխին հետ չէր, այլ փորձ և
կտրիճ զարորոթի զինուորներու։ Երկու
կողմն ալ մէկզմէկ կը մղէին, անխախտ
հարուածներէն և հաստաառուն. մարդիկ
կ'իյնային։ Նոյն իսկ կառավարիչը, հրա-
մանի գաւազանը գօտին զարնելով, ձեռքը
առաւ նիզակը և կատաղի հարուածներ
կու տար, դարբնոցի փուքսի մը պէս շըն-
չելով։ Իրեն ցով կը պատերազմէին եր-
կու Սէնիուզները, Քիրդէիները, Պոկուս-
լասքիները, Բոլուպինսքիները։

Զարորոթիներու կողմէն ամէնէն կա-
տաղին էր Յովհաննէս Պուրտապուզ՝ Քալ-
նիքի գունդին փոխ - գնդապետը, հասա-
կաւ հսկայ և զօրաւոր, և այնչափ աւե-
լի ահաւոր որչափ որ ձի և ձիաւոր մէկ
մարմին եղած կը կոռէին երկուքն ալ։
Ամենէն յանդուգներն իսկ տեղի կու տային
որպէս զի չխորտակուին անդիմադրելի
կենդաւրոսէն։ Սէնիուզ եղբայրները յար-
ձըկեցան անոր վրայ, սակայն Պուր-
տապուզի ձին ահռանքովը պատռեց երի-
տասարդ Անդրէասի երեսը. այս որ տե-
սաւ Ռափայէլ՝ մեծ եղբայրը, կենդանիին
ճակատին հարուած մը տուաւ, սակայն
միայն վիրաւորեց և չկրցաւ սպաննել,
վասն զի սուրը ճակատին ոսկրին հան-
շիւպելով սպրդեցաւ, և նոյն ժամանակ
Պուրտապուզ անոր կոկորդը խոթեց սու-
րը։ Այսպէս երկու եղբայրները սպաննե-
լէն վերջ, Պուրտապուզ խառնուրդին ա-
հագնեռանդին մէջը նետուեցաւ և մէկ հա-
րուածով տապալեց Բոլուպինսքի իշխա-
նին զինակիրը՝ տասնուվեց տարուան պա-
տանի, աջ թեւը ուսով մէկտեղ կտրելով։
Ուրպանովսքի՝ ազգականին վրէժը լուծել
ուզելով, ատրճանակը պարպեց Պուրտա-

պուղի երեսին, սակայն մէկ աչքը միայն կուրցնել կըցաւ... Պուրտապուղ և իրեն ձին, սեւ գիշերուան պէս, արեան մէջ թաթխուած, պինչերը ուռեցուցած, աչքերը հրացայտ, դեռ աւելի ահաւոր էին։ Մէկ հարուածով կտրեց Ուրպանովսքիի գլուխը, սպաննեց նաև ութսնամեայ ժիզինսքին և երկու Նիքէմիները։ Այս որ տեսաւ գունդը սկսաւ նահանջել, մանաւանդ երբ տեսաւ որ Պուրտապուղի ետևէն կը փայլէին Զարորոթի արիւնոտ հարիւր սուրեր և նոյնչափ նիզակներ։

Կատաղի հակայն վերջապէս նշմարեց կառավարիչը և ուրախութեան աղաղակով մը խոյացաւ անոր վրայ տապալելով դիմաց ելլող ձիերը և ձիաւորները։ Բայց կառավարիչը կէտ մ'իսկ տեղէն չջարժեցաւ։ Վստահ իրեն արտաքոյկարգի ուժին վրայ, նիզակը վար առաւ, մտրակեց ձին և քառամբակ թշնամույն վրայ գնաց։ Սակայն ինքն ալ միւսներուն վիճակը պիտի ունենար եթէ զինակիրը փայլակի արագութեամբ չհասնէր ու զհակայն զօտիէն ետ չքաշէր։ Նոյն վայրկենին Քիրդէիները օգնութիւն պոռագին, վազեցին ուրիշներ և երկուքին մէջ տեղ մտան. աւելի կա-

տաղի կոիւ մը սկսաւ։ Սակայն կառավարչին գունդն նորէն տեղի տալ սկսաւ և այս անգամ քիչ մը խառնակ։ Ճիշտ ժամանակին հասան նոր ուժերով Քրիստով և Աքսար։ Սակայն դիմացէն ալ ուրիշ Զարորոթի գունդեր առաջ կու գային. Բայց հակառակ կողմն դեռ կար իշխանը Պարանովսքիի դաւաճաններով և Սքէգուցքիի հուսարներով՝ որոնք դեռ պատերազմին չէին մասնակցած։

Իրիկուան ստուերները տարածուելու միջոց նոր կոտորած մը սկսաւ։ Քաղաքին վերջին տունները բոցերու մէջ էին, և հրդեհին կարմիր լոյսը կը լուսաւորէր պատերազմի արիւնոտ դաշտը։ Մինչև անգամ դրօշակներու գոյները և կռուողներու դէմքերը կարելի էր որոշել։ Վերջիու, Բոնիադովսքի, Քուշէլ արդէն խառնուրդին մէջ էին, կը կռուէին բուռն կերպով երկու թևերուն Ղազախներու հետ և զանոնք դէպի բլուրը կը մղէին։ Պատերազմողներու երկայն գծին ծայրերը քաղաքին կը մօտենային, միշտ կը նահանջէին, վասն զի լեռն բանակին թևերը միշտ առաջ կը խաղային, իսկ կեդրոնը՝ Ղազախներու յարձակման տեղի տալով, կը

նահանջէր դէպի իշխանին բռնած դիրքերը : Զկեղորոնը բոլորովին ջախջախելու համար երեք թարմ Ղազախ դունդեր յարձակում ըրին : Բայց անոնց դէմ ելան Պարանովսքիի յռակոնները : Իշխանին հետ մնացին միայն հռչարները՝ որոնք հեռուէն գետնէն բուսած նիզակներու սեւ անտառի պատկերն կը ներկայացնէին : Իրիկուան հովը օդոյ մէջ կը ծածանէր սաղաւարտներու փետուրէ ցցունները : Անխոով կեցէր էին և հրամանի կը սպասէին, լաւ գիտէին որ իրենց ալ մաս պիտի ունենան կոտորածին մէջ : Իշխանը՝ արծաթապատ զրահովը, հրամանի գաւազանը ձեռքը, կը դիտէր պատերազմին ընթացքը : Անոր ձախ կողմը կեցեր էր Սքեղոցքի, զգեստին թեր մինչև ուսերը վեր դարձուցած և կորովի ձեռքին մէջ կը սեղմէր նիզակը :

Լեւ կիսարդլորին կեղորոնը, ետ մը-դուած թշնամիէն, կամաց կամաց կը նահանջէր դէպի իշխանը : Պարանովսքի երկայն ժամանակ չկրցաւ դիմանալ թշնամւոյն թափին : Իշխանը՝ մէկ ձեռքով պաշտպանելով աչքերը հրդեհի լուսին նշոյլներէն, լաւ կը տեսնէր թէ ինչպէս կը պա-

տերազմին զինուորները : Սուրերու երկայն գիծ մը կը շողար գլուխներու վրայ, աներևոյթ կ'ըլլար, նորէն կը փայլէր : Առանց ձիաւորի ձիեր կարգերէն դուրս կ'ելլէին, անսանձ կը վազէին, և իրենց բաշերը հովին տալով, արիւնթաթախ, բոցերու լուսին մէջ դժոխային գազաններու կը նմանէին : Յանկարծ առաջին գծին մէջ ծածանող կարմիր դրօշակը ինկաւ ու ալ չբարձրացաւ : Իշխանին աչքերը պատերազմին ամբողջ գծին վրայ կը դառնային մինչև բլուրը՝ ուր կեցեր էր երիտասարդ Գրիվոնոս երկու ընտիր գունդերով և յարմար վայրկենին կը սպասէր իյնալու համար Լեւ կեղորոնին վրայ և ջախջախելու զայն : Վերջապէս շարժեցաւ և ահաւոր աղաղակով բոլոր թափով յարձեկեցաւ Պարանովսքիի յռակոններու վրայ : Իշխանն ալ ձիւտ այգ ժամուն կը սպասէր :

— Յառաջ. — հրամայեց Սքեղոցքիի : Սքեղոցքի վեր վերցուց նիզակը ու հռչարներու երկաթեայ պարիսպը շարժեցաւ :

Սակայն երկայն վազելու պէտք չունեցան, վասն զի թշնամի գունդն ալ սրարշաւ առաջ կու գար : Պարանովսքիի յռա-

կոնները երկու բաժնուեցան, հուսարներու ճամբայ տալու համար, որոնք ձեան հիւսիս պէս գահավիժաբար կը յարձըկէին Գրիվոնոսի յաղթական գունդերուն դէմ:

— Երեմիա՛, Երեմիա՛, — կը պոռային հուսարները:

— Երեմիա՛, — արձագանգ տուաւ բոլոր բանակը:

Ահաւոր անունը սարսափեցուց Զարորոթիները: Հիմա միայն հասկեցան որ զօրավարը Քիէւի կառավարիչը չէր, այլ իշխանը անձամբ: Բաց աստի Զարորոթիները չէին կրնար դիմադրել հուսարներուն որոնք իրենց ծանրութեամբ կը ջախջախէին զանոնք, ինչպէս փլչող պարիսպ մը կը ջախջախէ տակ գտնուող մարդիկը: Փրկութեան միակ միջոցն էր երկու կողմերը քաշուիլ ու թողուլ որ անցնի այն մըրիկը և ապա ետեւն ու ըովընտի յարձըկիլ անոնց վրայ: Սակայն մէկ կողմը քաշուելու ժամանակ դռակոններու և Վերջիուլի, Քուշիլի ու Բոնիադովսքիի թեթևագէն հեծելազօրուն հանդիպեցան և բռնադատուեցան նորէն մէջ տեղ գալ: Պատերազմին կերպարանքը յանկարծ փոխուեցաւ: Լեհ գունդերը կարծես ճամբայ

մը կը կազմէին որուն վրայէն կը թռչէին հուսարները, հալածելով ու տապալելով դէպի քաղաք փախչող Ղազախները: Եթէ Վերջիուլ յաջողէր Բոնիադովսքիի թեւին միանալ, մէկ Ղազախ չէր ազատեր, սակայն փախստականներու խումուն գրոհը արգելք եղաւ շարժման: Այսու հանդերձ չէին դադրեր հարուածելէ յուսահատաբար Զարորոթի երկու կողերը:

Երիտասարդ Գրիվոնոս, թէպէտ արի և յանդուգն, դիմացը տեսնելով իշխանը, ինքզինքը կորսնցուց և ի փախուստ դարձաւ: Քուշիլ, թէպէտ կարճատես, նշմարեց փախուստը, խոյացաւ ետեւէն, հասաւ անոր, սրոյ հարուած մը տուաւ երեսին, սակայն սուրը սաղաւարտի դիմակին հանդիպելով վիրաւորեց միայն երիտասարդ Աթամանը: Քիչ մնաց որ վիրաւորողը կեանքը կորսնցնէր, վասն զի Պուրտապուղ Քալնիքի գունդէն մնացածներով վրան յարձըկեցաւ: Պուրտապուղ երկու անգամ ընդհարաւ հուսարներուն, երկու անգամ ալ ետ մղուեցաւ: Վերջապէս հաւաքելով Ղազախներէն մնացած զինուորները փորձեց ըովտի Քուշիլի դռակոններու վրայ յարձըկիլ և այնպէս ճամբայ

բանալ իրեն: Բայց իրեն նպատակին հասնիլ յաջողելէն առաջ քաղաքը առաջնորդող ճամբան այնպիսի բազմութեամբ լեցուեցաւ որ արագ նահանջ մը ընել կարելի բան չէր: Այն միջոցին հռուսները կոտորած նիզակները մէկգլի նետելով, սուրերը մերկացուցին: Վայրագ ու անողորմելի կոխ մը սկսաւ: Դիակ դիակի վըրայ կ'իյնար, հոգեվարքները ձիերու ոտքերու տակ կը ճգմուէին: Հոս հոն, կռուոյն սաստկութեան պատճառաւ սուր գործածելը կարելի չըլլալով, երախակալներով, դանակներով և բռնցի կը կռուէին: Գլխով խնդրող աղաղակները բարձրացան և կամաց կամաց ծածկեցին երկաթներու շկահիւնը և մեռնողներու հոգիները:

— Գլխով, գլխով, — կը պոռային ամէն կողմէ, բայց իզուր: Պուրտապուր միայն իրեն մարդիկներով գլխով չէր խնդրեր: Դաշոյնով ճամբայ կը բանար իրեն: Ամէնէն առաջ հանդիպեցաւ մարմնեղ Զիբի, դաշոյնը փորը խոթեց և ձիէն վար գլուխ: Ճեղքեց Սագուլքիի սաղաւարտը և գլուխը, տապալեց զՊրիամ և զԶեպուլիս: Երկտասարդ Զենոբիոս Սքալքի անոր գլխուն հարուած մը իջե-

ցուց բայց, սուրը ձեռքին մէջ դառնալով, տափակ կողմը ինկաւ գլխուն: Պուրտապուր ուժով բռնցի հարուած մը տալով դէմքին, նոյն վայրկեանին սպաննեց զինքը: Անոր ետեւէն կ'երթային Քալնիբի զինուորները, վայրենի զազաններ, ու կը կտրէին, կը սպաննէին դաշոյններով:

— Կախարդուած է այդ զեւը, — կը պոռային հռուսները, — երկաթը չի վնասեր իրեն:

Շրթունքները փրփուր, աչքերը կրակ դարձեր էին: Վերջապէս զՍքզեդուցքի տեսաւ ու վրան վազեց: Ամէնքը շունչերնին բռնեցին, դադրեցան պատերազմելէ, և երկու ահաւոր ասպետներու մենամարտը կը դիտէին մտայոյզ: Սքզեդուցքի՝ արհամարհող կախարդութեան, Պուրտապուրի ըրած կոտորածներ տեսնելով սաստիկ զայրացած, ակռաները կըճտելով, խոյացաւ: Ընդհարումը այնպէս ուժով եղաւ որ երկու ձիերուն ալ ետևի սրունքները ծռեցան: Մետաղի շաչիւն մը լսուեցաւ և Պուրտապուրի սուրը երկու կտոր եղած օդոյ մէջ թռաւ: Ամէնքը կարծեցին թէ ալ ազատոււմ չունի. սակայն նա ցատքեց, զրկեց մէջքէն զՍքզեդուցքի,

ու դաշոյնը շողացուց : Մահը հռչարին
աչաց դիմացէն անցաւ փայլակի նման,
սակայն սա կայծակի արագութեամբ սու-
րը մէկդի նետելով բռնեց հակառակորդին
ձեռքը : Քանի մը վայրկեան երկու ձեռ-
քերը օգոյ մէջ ջղածգութեամբ դողդղա-
ցին, բայց շուտով լսուեցաւ Պուրտապու-
ղի գայլու ոռնոցը, մատուրները թոյլցան,
դաշոյնը ձեռքէն սահեցաւ : Սքշեղուցքի
յարմար ժամանակը գտնելով բռնեց անոր
վիզէն, ծոցեցաւ թամբին վրայ, հանեց գո-
տիէն հրամանի գաւազանը և անով հսկա-
յին ստամոքսին մէկ, երկու հարուած
տուաւ . հսկայն արիւն փսխելով ձիէն
վար գլորեցաւ : Զինուորները իրենց Ա-
թամանին վրէժը լուծելու վազեցին, սա-
կայն Սքշեղուցքի հռչարները յարձրկե-
ցան անոնց վրայ և կտոր կտոր ըրին զա-
նոնք :

Միւս ծայրը հռչարները միշտ կը կը-
ռուէին, վասն զի հոն խառնուրդը սաս-
տիկ չէր : Հոն կը փայլէր Լոնկինոս, կա-
պեր էր Անուսիայի տուած լանջակամարը
և կը շողացնէր ահագին սուրբ... Պատե-
րագմին երկրորդ օրը զինուորները ապ-
շած կը դիտէին այն տեղը՝ ուր կռուե-
ր

էր նա, և մէկ տեղ կտրուած թեւեր և
զլուխներ և դիակներու գիծեր ցուց-
նելով մէկ մէկու, կ'ըսէին. «Ահաւասիկ
... ասկէց անցեր է Լոնկինոս Բոտալի-
բիէնդա» : Նոյն իսկ իշխանը, զարմանա-
լով, կ'ըսէր թէ այնպիսի հարուածներ
կենացը մէջ չէր տեսած :

Կարծես պատերազմը լմնալու վրայ էր :
Ստուարագէն հեծելագորը նորէն յարձը-
կեցաւ փախստական Զարորոսի գունդե-
րու վրայ՝ որոնց նահանջը կ'արգելէին
Քուշէլ և Բոնիրադովսքի : Ղազարները յու-
սահատաբար իրենք զիրենք պաշտպանելով
ամէնն ալ ինկան, Վերշիուլ, երբ քաղաք
մտաւ, անոնցմէ հատ մըն ալ չտեսաւ :
Մթութենէն և անձրեւէն օգտուելով, հա-
ւաքեր էին սայլերը ու ձիերը, դետը ան-
ցեր և կամուրջները կործաներ :

Այսպէս ուրեմն իշխանին զինուորները
դղեակին մէջ իրենք զիրենք պաշտպանող
ազնուականները ազատեցին : Իշխանը հը-
րամայեց Վերշիուլի Ղազարներու կողմը
անցնող քաղաքացիները պատժել, իսկ ինքը
զանոնք հալածելու գնաց . բայց, դժբաղ-
դաբար, առանց թնդանօթի և հետեակ զօրու
չկրցաւ Ղազար բանակին տիրել : Թշնա-

Սրով ու Հրով Բ.

մին, կամուրջները այբելով, ժամանակ կը վաստկէր և այնպէս արագ կը փախչէր որ իշխանին յոգնած հեծելագօրը չէր կարող հասնիլ անոնց։ Իսկ Ղազարները, ինչպէս անուն հաներ էին, կտրճութեամբ իրենց զիրենց չկրցան պաշտպանել պատնէշներու ետեւը անցած։ Լաւ գիտնալով որ զիրենց հալածողը իշխանն ինքն է փրկութեան յոյս չունէին։ Եւ իրաւցնէ բնաջինջ կ'ըլլային երբ Պարանովսքի առաւ իրենցմէ քառասուն սայլ և երկու թնդանօթ, եթէ կառավարիչն աւելի հալածելու հակառակ չկենար և իրեն զինուորներուն կենալ չհրամայեր։ Այս պատճառաւ ալ վէճ մը ունեցաւ իշխանին հետ։

— Ինչո՞ւ համար այսօր կը խնայէք թշնամոյն՝ որուն երեկ այնչափ քաջութեամբ յաղթեցիք։ Աններելի անհոգութեամբ յանկարծ կը կորսնցնէք վաստկած փառքը։

— Իշխան, — պատասխանեց կառավարիչը, — ես չեմ գիտեր թէ ինչպիսի՞ հոգի կը կրէք ձեր մարմնոյն մէջ, սակայն ես ոսկրէ և մսէ կազմուած մարդ մըն եմ, իսկ զինուորներս ալ հանգստեան պէտք ունին։ Ես վարժած եմ թշնամոյն հետ

ճակատ առ ճակատ կռուելու, բայց փախըստական զինուորներու ետեւէն չեմ երթար։

— Պէտք է զանոնք կտոր կտոր ընել, — գոռաց իշխանը։

— Եւ ի՞նչ օգուտ։ Զանոնք ջնջելնէս վերջ, պիտի գայ ծեր Գրիվոնսքը, ու, ինչպէս ըրաւ որդին, պիտի այրէ, պիտի սպաննէ ու անմեղները պիտի կրեն պատիժը։

— Ո՛հ, կը հասկնամ, — բացագանչեց իշխանը — որ դուք և դիւանապետը խաղաղութեան կողմնակից էք և շնորհներ ընելով կ'ուզէք ապստամբութեան վերջ տալ։ Բայց այդ բանը տեղի պիտի չունենայ քանի որ կենդանի եմ ես և սուր մ'ունիմ կասկած մէջքս։

— Ես բնաւ մէկ կողմնակցութեան չեմ պատկանիր, — պատասխանեց թիշեվիչ, — իմ այս տարիքիս մէջ Աստուծոյ միայն համար տալիք ունիմ։ Չեմ ուզեր եղբայրական արեան թափուիլը՝ որուն վրէժը պիտի լուծէ Յափտենականը։ Եթէ դուք վիրաւորուած էք որ հրամանատարութիւնը ձեզի չյաճնուեցաւ՝ որուն արժանի էք ձեր քաջութեան համար, ես կարծեմ որ լաւն այն էր, վասն զի դուք

ոչ միայն ապստամբութիւնը արեան մէջ պիտի խղզէիք, հապա նաեւ այս թշուառ երկիրը արեամբ պիտի ողողէիք:

Երեմիայի յօնքերը պոստեցան, երեսը և վիզը կրակ դարձան, աչքերէն այնպիսի փայլակներ կը ցատըէին որ ամէնքը վախցան կառավարչին համար: Սակայն այն միջոցին Սքշեղուցքի վազելով ներս մտաւ և իմացուց որ ծեր Գրիվոնոս իրենց վրայ կու գայ: Յանկարծ իշխանին խորհուրդները ուրիշ ուղղութիւն մ'առին: Գիմացը բերել տուաւ այդ լուրը բերող չորս մարդիկը: Անոնցմէ երկուքը օրդոտոցս քահանաներ էին, որոնք երբ տեսան իշխանը ծունկ չոքեցան:

— Ազատէ զմեզ, ազատէ զմեզ, — կը կրկնէին ձեռքերնին վեր վերցուցած:

— Ուսկից կու գար:

— Բոլոննոյէէն: Ծեր Գրիվոնոս քաղաքը և բերդը պաշարեց, և եթէ քու ազատարար սուրդ չհասնի ամէնքնիս կորսուած ենք:

— Գիտեմ, — ըսաւ իշխանը, — որ Բոլոննոյէ շատ մարդ ապաստանած է, մանաւանդ Հոռուէններ: Ապրիլ որ ապրտամբութեան կողմը չէք անցեր ու ձեր

հայրենիքը կը պաշտպանէք: Բայց մատնութենէ մը կը կասկածիմ, ինչպէս եղաւ ի նէմերով:

Պատգամաւորները բոլոր սուրբերու աշունով երդուրնցան որ և ոչ մատնութեան ստուերն մտքերնէն անցեր է և թէ իշխանին իբրեւ ազատարարի կը սպասէին:

Ու ստոյգ կ'ըսէին: Գրիվոնոս յիսուն հազար զօրքով քաղաքը պաշարեւ էր և երդուրնցեր էր մէկու մը չխնայել քանի որ Հոռուէնները չէին ուզած ապստամբութեան կողմը անցնիլ: Իշխանը խոստացաւ օգնել, բայց ոչ անմիջապէս, վասն զի իրեն զլխաւոր ուժերը Պիսդրիքայ էին: Պատգամաւորները յուսով դուրս ելան. իշխանը դարձաւ թիշէվիչին:

— Ներեցէք, — ըսաւ, — ես ալ կը հասկնամ որ երիտասարդ Գրիվոնոսը պէտք է թողուլ ու հօրը վրայ յարձքելի: Թող սպասէ մէկալը կախաղանին՝ ուսկից ազատելիք չունի: Կը յուսամ թէ զիս մինակ չէք թողուր:

— Երբէք, — պատասխանեց կառավարիչը:

Հաւաքուելու փողը հնչեց: Մարդիկ ալ, կենդանիներն ալ կազդուրուելու պէտք ու

նէին: Իրիկուան դէմ բոլոր զօրաբաժինը հասաւ Պիսղըրիքայէն, անոր հետ հասաւ նաև Ստաքովիչ, Պրասլաքոյի Քիզէլ կառավարչին դեսպանը: Քիզէլ նամակ մը կը ղրկէր իշխանին, լի խանդավառ գովասանքներով. զինքը երկրորդ Մարիոս կ'անուանէր որ կու գար վտանգի մէջ գտնուող հայրենիքը ազատելու. կը պատմէր մեծաշառաչ յաղթութեանց և վերահաս գալստեան համար եղած ընդհանուր ուրախութիւնը: Սակայն նամակին վերջերը կը հասկցուէր թէ ինչ պատճառի համար ղրկեր է դեսպանը: Քիզէլ կ'իմացնէր որ բանակցութիւնք սկսեր են և թէ ինքը անձամբ, ոստիկաններու հետ Սպիտակ — Եկեղեցի պիտի երթայ և կը յուսայ համոզել զխմբիւնիցքի: Վերջապէս կը խնդրէր իշխանէն, կարելի եղածին չափ, թշնամութիւններէ ետ կենալ:

Եթէ իշխանին լուր բերած ըլլային թէ Տնիբերէ անգլին ունեցած բոլոր կալուածները գետնի տակ անցեր են, թէ բոլոր քաղաքները կործաներ են, այնչափ սիրտի չցաւէր, որչափ ցաւ պատճառեց իրեն այս նամակը: Չնոքերով աչքերը գոցեց և նետով մը կուրծքէն վիրաւորուածի պէս, գլուխը ետև շրջեց:

— Ինչ ամօթ, — բացագանչեց: — Աստուած իմ, Աստուած իմ. լաւ էր մեռնիլ:

Խոր լուսթիւն տիրեր էր չորս կողմը:

— Ես ալ չեմ ուզեր Հասարակապետութեան մէջ ապրիլ, — շարունակեց խօսիլ իշխանը, — վասն զի այսուհետև ամօթ կը սեպեմ: Ռամիկը արեամբ ողողեց հայրենի հողը, դաշնակցեցաւ Սսլիմաններու հետ ընդդէմ հասարակաց մօրը, իսկ Հասարակապետութիւնը. ինչ կ'ընէ ...: Կը բանակցի մատնիչին հետ, անհաւատներու բարեկամին հետ և գոհացում կը խոստանայ: Աստուած իմ, Աստուած իմ, տուր մահ անոր՝ որ կը ճանչնայ հայրենեաց անպատուութիւնը և ինքզինքը քաւութեան զոհ կը նուիրէ:

Կառավարիչը կը լռէր:

— Քիզէլ, — ըսաւ քիչ մը վերջ, — բոլոր Հասարակապետութիւնը չի ներկայացներ:

— Մի խօսիք ինծի Քիզէլի վրայ, — ըսաւ իշխանը: — Լաւ գիտեմ որ ամբողջ կողմնակցութիւն մը կոնակ ունի: Նա լաւ հասկցեր է Գահրէթցին, ղիւանապետին, Դոմինիկոս իշխանին, ազնուականներուն

դիտաւորութիւնը, և ասոնց ձեռքն է ամէն բան, ասոնք են Հասարակապետութեան իշխանութիւնը ներկայացնողները և իրենց տկարութեամբը կ'անպատուեն զայն: Ոչ թէ շնորհները ընելով, այլ արեամբ պէտք է խղզել ապստամբութիւնը...: Կարելի՞ բան է այսչափ նուաստանալ և աշխարհի արհամարհանաց ենթարկուիլ:

Իշխանը նորէն գոցեց երեսը ձեռքերով: Սնոր ցաւը և տհաճութիւնը սրտերը կը շարժէր, ամէնուն աչքերը արտասուօք լեցուեցան:

— Իշխան, — համարձակեցաւ խորհրդածել Սասկիլիքովսքի, — թո՛ղ անոնք իրենց լեզուն գործածեն, մենք ալ մեր սուրը:

Այս վայրկենիս, — պատասխանեց իշխանը, — ես ալ չեմ գիտեր ինչ ընեմ: Ներկայ աղէտները լսելով, կտրեցինք անցանք հրդեհուած անտառներ և ժանտահոտ ճահիճներ, չընացանք, չկերանք, մեր վերջին ոյժը թափեցինք, ամօթը լուալու համար...: Թեւերը յոգնեցան կոտեւէն, վէրքերը կ'այրեն զմեզ, սակայն չդադրեցանք զթշնամին հալածելէն: Կ'ըսուի թէ

որովհետեւ հրամանատարութիւնը ինծի չյանձնուեցաւ, տոգոհ եմ: Բայց թերեւ աւելի արժանաւոր էին այդ պաշտօնին անոնք՝ որոնց որ տրուեցաւ...: Ես արիւնս պատույ և աստիճանի համար չէ որ կը թափեմ, այլ հայրենեաց սիրոյն համար: Եւ զիս աւելի տանջողը սա կէտն է որ երբ մենք մեր վերջին շունչը կ'ուտանք, Քիզէլ և Վարշաւոյ իշխանները թշնամւոյն շնորհները ընել կը մտածեն: Նախատինք է, անպատուութիւն է:

— Քիզէլ մատնիչ է, — պոռաց Պարանովսքի:

Ստաքովիչ, խրոխտ և վսեմ, ոտքի ելաւ:

— Իբրեւ բարեկամ և դեսպան Պրասլաքոյի կառավարչին, չեմ հանդուրժեր որ մատնիչ ըսուի նա: Յաւը զինքը ծեւացուց և նա կը ծառայէ իրեն հայրենեաց ինչպէս որ լաւ կը համարի. կընայ սխալիլ բայց միամտօրէն և պատուով:

Իշխանը, ընկղմած իրեն խորհրդոց մէջ, չլսեց այս պատասխանը: Պարանովսքի չուզելով վէճի մտնել իշխանին ներկայութեան, խոժոռ նայեցաւ Ստաքովիչի, իբրեւ թէ ըսել ուզեր. «վերջը հաշիւնիս կը մաք-

րենք» և ձեռքը սուրին երախակալին տա-
րաւ:

Իշխանը սթափեցաւ և խուլ ձայնով
մը ըսաւ.

— Ուրիշ միջոց չկայ. կամ պէտք է
անհնազանդ գտնուիլ կամ մատնել հայ-
րենիքը՝ որուն նուիրած ենք մեր բազուկ-
ները:

— Հասարակապետութեան բոլոր չա-
րեաց պատճառը անհնազանդութիւնն է, —
ըսաւ Քիէլի կառավարիչը:

— Ուրեմն հայրենեաց նուաստանալը
պէտք ենք ընդունիլ. գլոխ ծռել թու-
կայի — պէյի և խմիչնիցքի երբ կա-
պուած զմեզ անոնց դիմացը հանեն:

— Ո՛չ, — պոռաց Քրիստով:

— Ո՛չ, — կրկնեց Քիրզէի:

— Իշխան, — ըսաւ Սասվիլիքովսքի,
— ես արդէն վաթսուն տարեկան եմ, ուղ-
ղափառ եմ և Ուզրանիացի, եղայ երբեմն
ոստիկան և նոյնինքն խմիչնիցքի զիս
հայր կը կանչէր...: Ամենէն աւելի ես
պէտք էի փափաքիլ համաձայնութեան մը
գալու...: Բայց քանի որ հարկ է ընտ-
րութիւն ընել ընդ ամօթ և ընդ պատե-
րազմ, ես պիտի պոռամ նոյն իսկ զե-
րեզմանիս խորէն. պատերազմ:

— Պատերազմ, — արձագանգ տուաւ
Սքշեգուցքի:

— Պատերազմ, պատերազմ, — կրկնե-
ցին զրեթէ բոլոր ներկայները:

— Եւ թող ձեր ուզածին պէս ըլ-
կայ, — ըսաւ իշխանը գաւազանով Քի-
զէլի նամակին զարնելով:

ԺԲ.

Երբ երկրորդ օրը զինուորները Ռիլգո-
վա հասան ու կանգ առին, իշխանը կան-
չեց զՍքշեգուցքի ու ըսաւ անոր.

— Մեր զինուորները յոգնած են, իսկ
Գրիվոնոս վաթսուն հազար մարդ ունի:
Անոր ուժերը օրէ օր ալ կ'աճին, վասն
զի ուսմիլը անդադար անոր դրօշակին
տակը կը վազէ: Քիէլի կառավարչին վրայ
չենք կրնար վստահիլ, թէպէտ ինծի կը
հետեի, սակայն սրտովը խաղաղութեան
կողմակից է: Հետեաբար օգնական զօրք
ճարելը անհրաժեշտ է: Լսեցի որ Կոստան-
դինովէ հեռու երկու գնդապետներ կը զըտ-

նուին. Օսինսքի և Քորիսքի արքունական պահակ զօրքով: Ա՛ռ քեզի հետ հարիւր հոգի, տա՛ր իմ նամակս անոնց և ըսէ՛ որ հոս գան առանց յապաղելու: Քանի մ'օր վերջ Գրիվոնոսի վրայ պիտի քալենք...: Այսպիսի ծանր գործ մը զուն միայն կարող ես գլուխ հանել:

Սքշեղուցքի գլուխը խոնարհեցուց և նոյն իրիկունը իսկ մեկնեցաւ դէպի Կոստանդնուպոլ, կ'ուզէր զիշերով ճամբայ ընել որպէս զի չհանգիպի Գրիվոնոսի ջոկատներուն՝ որոնք դաշտին մէջ կ'ասպատակէին, և խոյս տայ թշնամույն հոս հոն բարձրացուցած պատնէշներէն: Իշխանը, որպէս զի ժամանակ չկորսնցնէ, հրամայե՛ր էր խոյս տալ ընդհարումներէ:

Առաւօտեան դէմ Սքշեղուցքի հասաւ Վիզովսղիի բանակը՝ ուր գտնելով երկու գնդապետները իրենց զինուորներով շատ ուրախ եղաւ: Օսինսքի վարժ դասկոններու զունդ մը և Գերմանացիներ ունէր. Քորիսքի կը հրամայէր գերման հետեակազօրուն, ամէնն ալ Երեսնամեայ պատերազմի հին զինուորներ: Երկու փորձ և կտրիճ զինուորականներ էին՝ որոնք իբրեւ մէկ անձ, համաձայնութեամբ կը

գործէին: Երկու զունգերն ալ լաւ պատրաստուած և լաւագոյն կերպով զինուած էին: Դժբաղդաբար, երկու գնդապետները յանձն չառին իշխանին օգնել, վասն զի Դոմինիկոս Սասլաքոյ իշխանին հրամանին տակ կը գտնուէին և խիստ հրաման ընդունե՛ր էին Վիսնիովիեցքիի հետ չմիանալ: Սքշեղուցքի ամէն կերպով ջանաց համոզել զիրենք, սակայն չուզեցին մտիկ ընել ըսելով որ ամէն բանէ առաջ պարտական են զինուորական կարգապահութիւնը պահելու: Այն ատեն միայն կրնային միանալ իշխանին հետ երբ իրենց զինուորները վտանգի մէջ գտնուէին: Սքշեղուցքի բաժնուեցաւ անոնցմէ, կը խորհէր թէ ինչպէս հասցնէ այս տխուր լուրը իշխանին՝ որուն զինուորները աշխատութենէ, անօթութենէ և անքուն մնալէ սաստիկ յոգնած անկարող էին չափուիլ թշնամիի մը հետ որ տասն անգամ աւելի էր իրենցմէ թուով:

Անցաւ Բակլայի և Մշինայի խիտ անտառին մէջ մտաւ: Բարեբաղդաբար տեղատարափ անձրևին գեղեցիկ օդը յաջորդե՛ր էր: Յուլիսի սքանչելի և աստեղազարդ զիշեր մըն էր: Զինուորները անտա-

ոսպահներու առաջնորդութեամբ նեղ ճամբէ մը առաջ կ'երթային : Խոր անդորրութիւն մը կը տիրէր անտառին մէջ , միայն ձիերու ոտքերուն տակ փշրուած չոր ճիւղերու ճարճատիւնը կը լսուէր, երբ յանկարծ հեռուէն ազմուկ մը լսուեցաւ . զօրաւոր և խառնաձայն երգի մը շեշտերն էին :

— Կեցէ՛ք, — հրամայեց ցած ձայնով Սըշեղուցքի : — Ի՞նչ ձայն է այս :

— Այս ժամուս, — պատասխանեց մօտենալով ամենէն ծեր անտառապահը, — կը թափառին այն թշուառները որոնք յիմարեք են կրած ցաւերուն պատճառաւ : Ժիշտ երեկ հանդիպեցանք տիկնոջ մը՝ որ առանց կենալու կը վազէր շարունակ և ծառերուն նայելով կը պոռար . « Իմ զաւակներս, իմ զաւակներս » : Թերևս գիւղացիք սպաններ էին զանոնք : Աչքերը խոշոր բացած մեզի կը նայէր և այնպիսի դառն հառաչանքներ կ'արձկէր որ սկսանք մենք ալ դողալ բոլոր մարմնով : Անտառները լեցուն են այսպիսիներով :

Անվախ Սըշեղուցքի սարսուռ մը զգաց ոսկորներուն մէջ :

— Գայլեր ալ կրնան ըլլալ, — ըսաւ : — Հեռուէն որոշ չի հասկցուիր :

— Ի՞նչ գայլ... : Հիմա հոս գայլ չըկայ . ամէնն ալ դաշտն են գիակներու վրայ :

— Աստուած իմ . ի՞նչ ահաւոր ժամանակներ . — բացագանչեց տեղակալը . — գայլերը դաշտերու մէջ կը թափառին , ու անտառներու մէջ անոնց տեղը խենթերը կ'ոռնան :

Ամենայն ինչ խաղաղացաւ քիչ մը ժամանակ, միայն սոճիներու տերեւներու սօսափիւնը կը լսուէր : Բայց քանի մը վայրկեան վերջ հեռաւոր ձայները նորէն լսուեցան և այս անգամ աւելի որոշ :

— Ահ, — ըսաւ յանկարծ անտառապահը : — Ամբողջ խումբ մըն է, կը տեսնուի... : Կեցէ՛ք հոս, կամ կամաց կամաց առաջ եկէ՛ք, ես ուրիշի մը հետ երթամ նայիմ ի՞նչ բան է :

— Գնացէ՛ք, — պատասխանեց Սըշեղուցքի . — հոս ձեզի կը սպասենք :

Անտառապահները աներևոյթ եղան , և բաւական ուշացան , այնպէս որ Սըշեղուցքի՝ անհամբեր, սկսաւ կասկածիլ մատնութենէ մը : Սակայն լիչ վերջ անոնցմէ մին մութին մէջէն քրեցաւ :

— Հոն են, — ըսաւ մօտենալով Սըշեղուցքի :

— Որո՞նք:

— Գիւղացիներու խումբ մը:

— Շատու՞ր են:

— Հարիւրի չափ կան...: Չեմ գիտեր ինչ ընելու է հիմա...: Ճիշտ մեր ճամբուն վրան են ու կրակ վառեր են: Սակայն պահակ չունին, ուստի նետածիգ մը կարելի է մօտենալ անոնց:

— Լաւ, — ըսաւ Սըշեդուցքի, ու յառաջ հրամայեց:

Պզտի խումբը առաջ գնաց, սակայն այնպէս կամաց ու հանդարտ որ միայն չորրցած ճիւղերու ճարճատիւնը կը լսուէր. ձիերը վարժ այդպիսի արշաւանքներու գայլի ոտքով կը քալէին, ոչ կը խրխրնջային և ոչ կը փռնգտային: Դարձուածքէ մը տեսնուեցան կրակները և մարդկային անորոշ կերպարանքներ: Սըշեդուցքի երեքի բաժնեց խումբը. մէկը մնաց հոն՝ ուր էր, միւսը հեղեղատին երկայնութեամբ առաջ գնաց, երրորդ բաժինը ձիերէն իջաւ և յափսիթերս առաջ գնաց մինչև հեղեղատին եզերքը, ճիշտ գիւղացիներուն գլխուն վերև: Սըշեդուցքի վար նայեցաւ, և երկու կամ երեք հարիւր քայլ հեռուն, տեսաւ անոնց բոլոր խումբը. տասը տեղով

կրակները կը վառէին, բայց բոցը աշխոյժ չէր վառն գիւղացիներու վրայ դրուած էին կերակրոյ սաները: Կռնիւն և խորոված մսին հոտը կը հասնէր մինչև Սըշեդուցքի: Սաներու շուրջը գիւղացիք՝ ոմանք ոտքի վրայ, ուրիշները պառկած, օդի կը խմէին: Ոմանց ձեռքը շիշեր կային, ուրիշներու ձեռքը նիզակներ ունեց վրայ անցուած էին կտրուած գլուխներ՝ որոնց մարած աչքերուն մէջ բոցի նշոյլները կը փայլէին: Ուրիշներ կը ընանային ու կը խորգային, կամ կը խօսէին, կամ կրակը կ'արծարծէին: Ամէնէն բարձր կը ըսէին քով նստած էր, կռնակը հեղեղատին դարձուցած, ծեր աշուղ մը և վին կը զարնէր. անոր շուրջը կիսաբոլոր նրստած էին երեսնի չափ գիւղացիներ:

— Գոլտդա Ղազարին երգը երգէ:

— Ո՛չ, ոչ, Պակուսլավա Մարուսիայի երգը կ'ուզենք:

— Գրո՞ղը տանի Մարուսիայն...:

Բողովսքի երգը, այն գեղեցիկ է:

Սըշեդուցքի որոշ կը լսէր ձայները:

Աշուղը թրթռացուց լարերը, հազաց ու սկսաւ երգել.

Կեցիր, նայէ չորս կողմը, գիտէ ու լրտեսէ,
Դուն որ այսչափ մարդու տէրն ես:
Դուն ալ պիտի ունենաս, երբ ալ ըլլայ, նոյն վախ-

(ճանը

Անոնց՝ որոնք բան մը չունին երկրիս վրայ:
Աստուած՝ որուն ձեռքն է մեր բաղդը,
Արդար և զթած, հաւատար կու տայ մեզի ցաւ:
Ո՛վ դուն որ խրոխտ մտքովդ կը հպարտանաս
Իբր խմաստուն, գիտուն, խոհեմ,
Կեցիր, նայէ չորս կողմդ, գիտէ, լրտեսէ:

Աշուղը լռեց ու հառաչեց, հառաչեցին
գիւղացիներն ալ: Շատերը հաւաքուեցան
ըովը, իսկ Սըշեղուցքի՝ գիտէր թէպէտ որ
իրենները պատրաստ են, սակայն յարձակ-
ման նշանը չտուաւ: Այն պարզ գիշերը,
կարմիր բոցերը, այն վայրենի դէմքերը
և Նիգուլա Բողովսքիի անկատար մնացած
երզը խոր և անբացատրելի տխրութիւն
մը կ'ազդէին վրան: Սրտին վէրքերը բա-
ցուեցան, անցելոյն դառն յիշատակ մը
զինքը կը տագնապեցնէր: Աշուղը շարուն-
ակեց.

Կեցիր ու նայէ՛, ո՛վ դուն՝ որ կը պատերազմիս
հետերով ու սլաքներով, սուրով ու հրացանով.
Ուրիշ պատերազմիկներ ալ, նոյնպէս զինուած
Սուրով, վերաւորուած կուրծքերէն տապալեցան գե-
(տին:

Հոս դարձիր ու գոռոզ աչքերդ խոնարհեցուր
Դուն որ Բողոքէն Սլավուդա կ'երթաս...:
Դուն արդարը կ'ընկճես և քեզի կը հպատակեցնես
Եւ քու կամացդ հակառակող օրէնք մը չկայ.
Կեցիր ու նայէ՛, ո՛վ դուն՝ որ կը պատերազմիս:
Մի բարկանար. դուն կարող ես միայն գաւազանովդ
Բոլոր Լեհաստանը խոնարհեցնել:

Այդ խօսքերուն զինուորի մը ոտքին
տակէն քար մը սահեցաւ և աղմուկով վար
գլորեցաւ: Գիւղացիներէն շատերը, ձեռքե-
րը աչքերնուն վրայ դրած, վեր նայեցան:
Սըշեղուցքի ատրճանակը ամրոխին վրայ
պարպեց:

— Զարկ, սպաննէ՛, — պոռաց, և մի և
նոյն ատեն երեսուն հրացանի հարուած-
ներ արձագանգ տուին և երեսուն զինուոր-
ներ սուր ի բոլին, վար խոյացան սար-
սափահար գիւղացիներու վրայ: Հեղեղա-
տին մէկ ծայրէն կը պոռային.

— Սպաննէ՛, սպաննէ՛:

— Սպաննէ՛, սպաննէ՛, — արձագանգ
կու տար միւս ծայրը:

— Երեմիա՛, Երեմիա՛:

Յարձակումը այնպէս արագ կատարուե-
ցաւ որ գիւղացիները՝ թէպէտ զինուած,
չկրցան պաշտպանել իրենք զիրենք: Լսեր

էին որ Երեմիա, չար ոգիի մը նման, ամենուրեքութեան յատկութիւնը ունի, իսկ հիմա իրենց աչքերովը կը տեսնէին: Սարսափէն չէին կրնար շարժել ոչ նիզակ ոչ գերանդի: Հեղեղատին ժայռերու դէմ մը դուած, սուրի հարուածներու տակ ու տոնակոխ, ձեռքերնին կ'երկնցնէին, հատու երկաթները կը բռնէին, ճանճերու պէս կ'իյնային: Ոմանք, կը փորձէին մազըլցելով ժայռերու վրայ ելլել, կը վերաւորէին ձեռքերնին և սրունքնին և սուրբերու սուր ծայրերուն վրայ կը զլորէին: Ոմանք համակամեալ կը մեռնէին, ուրիշները զթութիւն կը խնդրէին, ոմանք ձեռքով երեսնին կը գոցէին սուրբերու շաչիւնը և յարձակողաց աղաղակը չլսելու համար: Երեմիա, Երեմիա... ու մագերը կը տնկուէին և մահը աւելի ահաւոր կ'երեսնար: Աշուղը վիճով այնպիսի հարուած մը իջուց Ղազարի մը գլխուն որ թմրած գետին ինկաւ, ուրիշ մը անոր թեք վահան ըրաւ հարուածի մը դէմ, կը ճչէր կը վայէր կարծես կրակի մէջ կ'այրէր: Ղազարները կ'ուզէին սպաննել զինքը, բայց Սքշեղուցքի շիջողուց:

— Ողջ բռնեցէք զինքը, — պոռաց:

— Կեցիր, — կը հեծէր աշուղը, — ես ծպտեալ ազնուական մըն եմ, Լատիներէն կը խօսիմ: Աշուղ չեմ ես: Վար առէք ձեռքերնիդ, աւագակներ, զողեր, մարդասպաններ...:

Սակայն դեռ նախատանաց շարքը չէր լնցուցած, երբ Սքշեղուցքի անոր դէմքը տեսնելով գոչեց.

— Զակլոպա:

Եւ մի և նոյն ժամանակ, վայրենի գազանի մը նման կատղած, ձերուն ուսերէն բռնած բոլոր ուժովը ցնցեց ու կը հարցնէր.

— Ուր է իշխանուհին. ուր է իշխանուհին:

— Ողջ է ու հանգիստ, — պատասխանեց աշուղը: Թո՛ղ զիս, հոգիս հանեցիր:

Անակնկալ ուրախութիւնը Սքշեղուցքի լեզուն կապեց: Թեքերը թուլացան, քրտինքը երեսը պատեց, ծունկերը դողդղացին: Զեռքերովը աչքերը գոցեց և զլուխը ժայռին կոթնցուց: Կոխը լնցեր էր, գիւղացիներէն շատերը մեռեր էին: Զինուորնեքը իրենց զօրավարին չորս կողմը առին, և զինքը անշարժ տեսնելով կարծեցին թէ վերաւորուեր է: Սակայն Սքշեղուցքի շու-

տով սթափեցաւ, Զակլոպայի դառնալով
հարցուց.

— Ո՞ւր է:

— Պարի:

— Ապահով տեղ:

— Բերդը զօրաւոր է և ու է յարձա-
կումէ վախ չունի: Կուսանաց քովն է,
Սլավաշէսքա տիկնոջ պաշտպանութեան
տակ:

— Փա՛նք Բարձրելոյն, — ըսաւ տե-
ղակալը յուզեալ ձայնով: — Տուր ձեռքդ
սեղմեմ և սրտանց շնորհակալութիւնս
յայտնեմ...: Քանի՞ հատ են գերինները, —
դարձաւ հարցուց Ղազարիներուն:

— Տասնըեօթը, — պատասխանեցին:

— Ամէնուն ալ կը ներեմ: Ազատ թո-
ղուցէք զիրենք:

Ղազարիները իրենց ականջին չէին ու-
զեր հաւատալ: Վիսնիովիեցքի զօրաց մէջ
այսպիսի դէպքեր տեղի չէին ունենար:
Սըշեղուցքի յօնքերը պոստեց:

— Ազատ թողուցէք զիրենք, — կըրկ-
նեց:

Ղազարիները հեռացան, քիչ վերջ յիս-
նապետը դարձաւ:

— Տեղակալ, — ըսաւ, մեզի չեն հա-
ւատար, և երթալու կը վախնան:

— Քակեցի՛ր իրենց կապերը:

— Այո՛:

— Լաւ, թո՛ղ հոս մնան: Իսկ դուք
հեծէք:

Կէս ժամ վերջ անտառին նեղ ճամբէն
նորէն սկսան երթալ: Լուսինը բարձրա-
ցեր էր, սպիտակ ճառագայթները հոս հոն
թափանցելով տերևներու մէջէն մութ խա-
ւարը կը լուսաւորէր. Զակլոպա և Սըշե-
ղուցքի խօսելով խոսմբին առջեւէն կ'եր-
թային:

— Խօսէ ինծի իշխանուհւոյն վրայ,
ըսէ ինչ որ գետես, — կ'աղաչէր տեղա-
կալը: — Ի՛նչպէս յափշտակեցիր զինքը
Պոկունին ձեռքէն. ի՛նչպէս տարիր մինչև
Պար:

— Օ՛հ, երկայն պատմութիւն է, վերջը
կը պատմեմ...: Հիմա կոկորդս չորցեր
է այն ոճրագործներուն համար երգելով:
Կաթիլ մը բան չունի՞ր:

— Հոս շիշ մը օղի ունիմ...: Ա՛ռ:

Զակլոպա առաւ ու շրթունքներուն մօ-
տեցուց. խոշոր ումպերու կոկորդէն վար
իջնալու ձայնը կը լսուէր: Սըշեղուցքի
միշտ կը հարցնէր.

— Ուրեմն աղէ՞կ է:

— Յայտնի է. չորցած կոկորդի մը համար ամէն բան աղէկ է:

— Ո՛չ, ես իշխանուհւոյն համար կը հարցնեմ:

— Իշխանուհւոյն համար: Գառան մը պէս հանգիստ ու աղէկ է:

— Գոհութիւն քեզ, Աստուած իմ: Պարի մէջ ինչպէս է:

— Ինչպէս զրախտի մէջ: Ամէնը չորս կողմը կը հաւաքուին, այնչափ գեղեցիկ է: Տիկին Սլավաշէսքա գինքը իրեն աղջկան պէս կը սիրէ...: Բոլոր ասպետները խելքերնին կը թոցնեն անոր համար: Իսկ ինքը անոնց վրայ այնչափ կը մտածէ, որչափ ես այս քու պարապ շիշիդ վըրայ:

— Աստուած իրեն առողջութիւն տայ: Կը յիշէ զիս:

— Կը յիշէ...: Եւ ինչպէս կը հառաչէ: Չեմ գիտեր ուսկից կը հանէ այդչափ հառաչանքները...: Ամէնքը վրան կը կարեկցին, մանաւանդ կուսանք: Ինքը զիս զրկեց զքեզ փնտռելու համար, և իրեն համար կեանքս վտանգի մէջ զրի...: Միշտ կ'ըսէր թէ մէկը կ'ուզէ զրկել, բայց շուն մ'անգամ չգտաւ: Այն ատեն,

եւ կ'երթամ ըսի: Սակայն եթէ այսպէս ծպտեալ չըլլայի, շատոնց անդիի աշխարհքը եղած պիտի ըլլայի. այս ցնցոտիներու շնորհիւ այն գիւղացիները զիս աշուղ կարծեցին:

Արշեղուցքի սաստիկ ուրախութենէն չէր կրնար խօսիլ: Հազար տեսակ մտածմունք, հազար տեսակ յիշատակներ մըտքին մէջ կը խուժէին: Հեղինէն աչքին զիմաց կը տեսնէր ինչպէս վերջին անգամ տեսած էր Ռազլոկի մէջ, անոր շնչառութիւնը, անոր անոյշ ձայնը կը լսէր: Պարտէզին մէջ քալելնին միտքը կու գար, կը յիշէր գուշակ թոչունը, անոր ըրած հարցմունքները, Հեղինէին շիկնիլը, երբ թրուշունը տասուերկու որդի գուշակեց...: Հոգին անոր կը ցանկար, սիրտը ուրախութենէն կը ճաթէր: Կրած բոլոր վիշտերը հիմա իրեն կաթիլ մը ջուր ուկիւնոսի մէջ կը թուէին: Զգացածը չէր կրնար բացատրել: Կ'ուզէր երգել, պոռալ, հարցնել, միշտ անոր վրայ խօսիլ:

— Ուրեմն, — կրկնեց, — ո՞ղջ է ու հանգիստ:

— Այո՛, ողջ է ու հանգիստ, — հաստատեց Զակոնպա:

— Ի՛նքը ուրեմն զրկեց զքեզ զիս
փնտռելու համար:

— Ինքը:

— Նամակ ունի՞ս իրմէ:

— Ունիմ:

— Տուր ինծի:

— Զգեստիս մէջ կարեր եմ, հիմա
մուտ է...: Հանդարտէ:

— Չեմ կրնար, դուն ալ կը տեսնես
որ չեմ կրնար:

— Կը տեսնեմ, կը տեսնեմ:

Զակլուպա լակոնական պատասխաններ
կու տար, վասն զի սաստիկ քուն ունէր
և իրաւցնէ քիչ վերջ աչքերը գոցեց: Սքշեղուցքի նորէն ընկղմեցաւ իրեն երևա-
կայութիւններու մէջ, զինքը սթափեցուց
ծիերու ոտնաձայն մը: Բոնիադովսքի էր
ծիաւորներու գումարտակով մը՝ զոր իշ-
խանը իրեն դիմաւորելու զրկեր էր աւելի
ապահովութեան համար:

Թ. Գ.

Դիւրին է ենթադրել թէ ինչպէս ըն-
դունեցաւ իշխանը Օսինսքիի և Քորիսքիի
մերժման լուրը: Դէպքերը այնպէս ետեւէ
ետեւ կը յաջորդէին որ միայն իշխանը կա-
րող էր համբերել առանց վհատելու: Քիչ
կը մնար որ ճանչնալով իրեն անկարո-
ղութիւնը պիտի հեռանար ու մունջ դի-
տող մը պիտի ըլլար Ուզըանիոյ մէջ տեղի
ունեցող դէպքերուն: Իսկ զինքը անկա-
րող վիճակի մէջ դնողները որոնք էին...
իրենները...: Իրաւունք չունէր արդեօք
կարծելու որ երբ ինքը ասպարէզ ելլէր և
ապստամբներուն հարուած մը տար, բոլոր
Հասարակապետութիւնը գէն ի ձեռին ոտք
պիտի ելլէր, պատերազմի բաղդը և վրէժ-
խընդիր սուրը իրեն ձեռքն յանձնելով...:
Բայց խարուեր էր: Թագաւորը կը մեռ-
նի, իշխանութիւնը ուրիշներուն ձեռքը
կ'անցնի՝ որոնց առաջին գործը կ'ըլլայ
երեսէ ձգել զինքը՝ զվիսնիովիցքի, և
այսու մեծ շնորհք մ'ընել խմիելնիցքի,

պարզ Ղազարի մը, կենաց և մահու կոիւէ մը խոյս տալով: Օհ, որչափ նուաստացեր էր Հասարակապետութիւնը: Մաքնով-ըայի յաղթութենէն վերջ, օր աւուր չա-րագոյն լուրեր կը հասնէին. Գիզէլի նա-մակը՝ որ բանակցութեան մը լուրը կու տար. Բոլէզիայի ամպստամբիւր, գնդա-պետներու մերժումը. այս ամէնը նշան էր գլխաւոր հրամանատարին՝ իշխան Դոմի-նիկոս Սաւասթոյ – Օսղրոսքիի, թշնա-մութեան: Սըշեղուցքիի բացակայութեան ժամանակ, բանակը եկեր էր Գորոք – Չէնքովիչ և լուր բերեր էր թէ Օվրուքի բոլոր գաւառը բոցերու մէջ է: Խաղաղ բնակիչները, զգոյշ՝ շարժումներէ, բռնու-թեամբ զինուորներ էին Չեչիովսքիի Ղա-զարներու ու թաթարներու մէջ: Բերդեր և քաղաքներ հրոյ ճարակ. ազնուական-ները սպաննուած, և ասոնց մէջ Էլեզ, վիսնիովիեցքիներու հին և հաւատարիմ բարեկամը: Իշխանը կը խորհէր, միանալ Օսկնսքիի և Քորիսքիի, խորտակել Գրի-վոնոսը, յարձըկիլ Օվրուքի վրայ, զաշնակ-ցիլ Լիթուանիոյ Աթամանին հետ և այս-պէս երկու կրակի մէջ առնել ամպստամբ-ները: Բայց այս ծրագիրները օգ ելան:

Այսչափ արշաւանքներէ ու կոիւներէ վերջ, իշխանը անկարող էր Գրիվոնոսի հետ չա-փուելու, մանաւանդ որ Քիէւի կառավար-չին վրայ ալ վստահ չէր, վասն զի նա հո-գուով մարմնով խաղաղութեան կողմն էր: Իրաւ է որ Էրեմիայի հաստատուն և հե-զինակաւոր կամաց տեղի կու տար, սա-կայն որչափ աւելի կը տկարանար այս հե-զինակութիւնը, այնչափ աւելի նա կը վա-րանէր պատերազմի առաջարկութիւնները ընդունելու:

Իշխանը լռութեամբ մտիկ ըրաւ Սըշե-ղուցքիի տեղեկութիւններուն: Բոլոր սպայ-ները, տրխուր, աչքերնին իրենց զօրա-վարին կը դարձնէին:

— Կարելի բան է, — ըսաւ վիսնիովիեցքի, — որ Դոմինիկոս իշխանը այդ-պիսի հրաման մը տուած ըլլայ:

— Այո՛: Մինչև անգամ անոր նամակը ցուցուցին ինծի:

Էրեմիա սեղանին կոթնեցաւ ու երեսը ծածկեց ձեռքերով:

— Այս մարդկային ուժերէ վեր է, — ըսաւ վերջապէս, — Կարելի բան է որ ես մինակ ստիպուիմ գործել և փոխանակ օգնութեան, նախատինք ընդունիմ: Կըր-

նայի քաշուիլ Սանդոմիր, իմ կալուած-
ներուս մէջ, և հոն խաղաղ կենալ, բայց
չբրի, վասն զի կը սիրեմ հայրենիքս... :
Եւ ահա կրած աշխատանացս և թափած
արեանս վարձքը :

Իշխանը հանդարտ կը խօսէր, սակայն
ձայնը ներքին վիշտը կը մատնէր : Ծեր
գնդապետները և քիչ մը առաջ յաղթական
երիտասարդ զինուորականները անպատ-
մելի տխրութեամբ կը դիտէին զինքը : Կը
գուշակէին թէ ինչպիսի՜ դառն կոխ մը
կայ այն երկաթեայ մարդուն ներսը և թէ
ինչ կը կրէ անոր անձնասիրութիւնը : Ին-
քը, իշխան, ոռւս պալատին, պիտի խո-
նարհէր խմբի խիցքի մը, Գրիվոնոսի մը
դիմաց. ինքը՝ որ իբրեւ թագաւոր, օտար
դեսպաններ կ'ընդունէր քիչ առաջ, գահէն
պիտի իջնէր, պիտի հրաժարէր փառքէն,
բերդի մը պարիսպներուն մէջ պիտի փա-
կուէր, ուրիշներու վարած պատերազմի
մը վախճանին սպասելով կամ նուաստա-
ցուցիչ բանակցութեան մը առաջարկները
լսելով : Դէմքին վրայ կը տեսնուէր ներքին
վիշտը : Նիհարցեւ էր, աչքերը փոսը ին-
կած, և գրեթէ ճերմակեր էին մազերը :
Ոյսուհանդերձ, կերպարանքը միշտ, չեմ

զիտեր, ինչպիսի՜ մեծղի և աղէտալի բան
մը կը ներշնչէր. գոռոզութիւնը չէր թո-
ղուր որ ներքին վիշտը յայտնէ արտա-
քուստ :

— Ահ, ահ, — բացագանչեց վերջա-
պէս դառն ժպիտով, — թո՛ղ այդպէս ըլ-
լայ : Մենք ապերախտ հայրենեաց պիտի
ցուցնենք թէ ոչ միայն պատերազմիլ գի-
տենք իրեն համար, այլ և մեռնիլ : Յայտ-
նի է թէ աւելի վսեմ մահ մը կ'ուզէի քան
ինչ որ կը սպասէ ինծի այդ խառնի-
ճաղանճի դէմ կռուելով : Սակայն ուրիշ
ճար չկայ :

— Մահուան վրայ մի՛ խօսիք, իշխան,
— ընդմիջեց Գիէւի կառավարիչը, — Աս-
տուծոյ կամքը անքննելի է, և թերեւս
մահը դեռ շատ հեռուն է : Ես կը գովեմ
ձեր ասպետական ոգին, սակայն չեմ կըր-
նար մեղադրել ո՛չ փոխարքայն, ո՛չ հրա-
մանատարները, որոնք կը ջանան քաղա-
քական պատերազմին վերջ մը տալ, նոյն
իսկ զիջումներ ընելով : Եղբօր արիւն է
որ կը թափի հոս, և մեր կոխներէն օգ-
տուողը օտարը պիտի ըլլայ :

Իշխանը երկայն նայեցաւ կառավար-
չին :

— Գութ ունիք յաղթուողներուն վրայ,
— ըսաւ վերջապէս, — բայց ոչ յաղթող-
ներուն. ասոնք ձեզի երախտագէտ պիտի
ըլլան, միւսները պիտի արհամարհեն զձեզ:
Տայր երկինք որ ոչ ոք երբէք անիրաւէր
այս ժողովրդեան դէմ: Բայց քանի որ
ապստամբութիւնը կայ, շնորհք պէտք է,
այլ արիւն... Ապա թէ ոչ ամօթ և կոր-
ծանութիւն ամեննուս.....

— Ընդհանկառանգ կործանումը ապա-
հով է, — առարկեց կառավարիչը, — երբ
իւրաքանչիւր ոք իրեն զխուսն ուզէ պա-
տերազմիլ:

— Այդու ըսել կ'ուզէք որ ինծի պի-
տի չօգնէք:

— Մտիկ ըրէք ինծի, իշխան: Աս-
տուած վկայ է որ հակառակութիւն մը
չունիմ ձեզի դէմ. բայց խիղճս չի ներեր
ինծի որ իմ զինուորներս ստոյգ մահուան
առաջնորդեմ, անոնց արիւնը ինծի սիրելի
է և կրնայ դեռ օգտակար ըլլալ Հասա-
րակապետութեան:

— Լաւ ուրեմն. իսկ դուք, իմ հին
ընկերներս, դուք ալ պիտի թողնուք զիս.
— հարցուց իշխանը իրեն սպայներուն:

Այս խօսքերուն ամէնքը իրեն չորս

կողմը առին: Մէկը անոր զգեստները կը
համբուրէր, ուրիշ մը ծունկերը կը զրկէր,
ոմանք ձեռքերնին վեր վերցուցած կ'ա-
ղաղակէին.

— Մինչև մեր վերջին շունչը, մին-
չև մեր արեան վերջին կաթիլը, քեզի
հետ պիտի ըլլանք մենք... Առաջնորդէ
մեզի, պիտի հետեւինք. նոյն իսկ առանց
վարձքի պիտի ծառայենք քեզի:

— Ես ալ, — ըսաւ Արսաք պատանին
շիկնելով աղջկան մը պէս, — ես ալ կ'ու-
զեմ քեզի հետ մեռնիլ: — Այս վսեմ տե-
սարանը յուզեց նոյն իսկ կառավարիչը:
Իշխանը մէյ մը մէկուն, մէյ մը միւսին
ըովը կ'երթար, կը համբուրէր և շնորհա-
կալ կ'ըլլար: Խանդը տիրեր էր երիտա-
սարդին ալ, ծերուն ալ վրայ: Աչքերնէն
բոց կ'արձրկէին, ձեռքերնին անհամբեր
սուրբերուն երախտակալները կը սեղմէին:

— Չեզի հետ ապրեցայ, ձեզի հետ
պիտի մեռնիմ, — ըսաւ իշխանը:

— Ու պիտի յաղթենք, — պոռագին
սպայները: — Ի Բոլոննոյէ, ընդդէմ Գրի-
վոնոսի: Ո՛վ որ հեռանալ կ'ուզէ, թող
հեռանայ: Առանց անոր ալ կը գործենք:

Ո՛չ փառաց և ոչ մահուան բաժանորդ
չենք ուզեր ուրիշները:

— Տեարք, — խօսեցաւ իշխանը: —
Գրիվոնոսի դէմ երթալէն առաջ, պէտք
ենք կազդուրուիլ: Այս երրորդ ամիսն է
որ միշտ ձիու վրայ ենք: Աշխատութիւն
և օդոյ գէշութիւն կաշի և ոսկր դարձու-
ցին զմեզ: Առ այժմ Սպարայի երթանք.
հոն կը հանգչինք և կարելի է այդ մի-
ջոցին մեզի օգնութիւն մը հասնի: Նոր
ուժերով վստահաբար կրնանք կրակին մէջ
նետուիլ:

— Ե՛րբ մեկնիլ կը հրամայես, — հար-
ցուց ծեր Սասկիլիքովսքի:

— Անմիջապէս, — կտրիճ պատերազ-
միկս, առանց վայրկեան մը կորսնցը-
նելու: Իսկ դուն ո՛ւր կ'ուզես երթալ. —
հարցուց կառավարիչին:

— Ի Կլինիանի: Լսեր եմ թէ հոն կը
հաւաքուին գունդերը:

— Լաւ, գնա՛: Կ'ընկերենք Տէրու-
թեանդ:

Կառավարիչը պատասխան չտուաւ: Թէ-
պէտ կը լքանէր զիշխանը, սակայն սա
զինքը կը հոգար ու իրեն կ'ընկերէր: Երգի-
ծանք մըն էր ըրածը...: Այնու հանգերծ,

կառավարիչը միտքը չփոխեց: Սպայները
ծուռ աչքով կը նայէին իրեն, և եթէ
կարգապահութեան սիրոյն համար չըլլար,
ուրիշ կերպով պիտի ցուցնէին իրենց տրժ-
գոհութիւնը:

Յարգանք ծոցաւ ու դուրս ելաւ:
Սպայներն ալ ցրուեցան մեկնելու պատ-
րաստութիւնները տեսնելու: Իշխանին հետ
միայն Սըշեղուցքի մնաց:

— Այն գունդերը կազմողներն ի՞նչ
զինուորներ էին. — հարցուց իշխանը:

— Լաւագոյնները: Մէկ գունդին մէջ
կային գերմանական դրութեամբ կրթուած
յաւակոններ. պահակ հետեակազօրու մէջ
Երեսնամեայ պատերազմին հին զինուոր-
ները...: Կարծես ամէնն ալ հոովմայեցի
սուսերամարտներ են:

— Շատ էին:

— Երեք հազար ամէնը:

— Ափսոս, ափսոս: Ինչէ՛ր կարելի չէր
ընել այդպիսի օգնականներով:

Կրկին նկարուեցաւ վիշտը իշխանին
դէմքին վրայ:

— Այո՛, — ըսաւ իբր թէ ինքնիրեն խօ-
սէր, — դժբաղդութիւնը հոյ եղաւ որ
պարտութեան ժամանակը ըրին մեծերու

ընտրութիւնը: Օսղորորով սքանչելի է եթէ
ճառախօսութեամբ և լատիններէնով պա-
տերազմ մղուի. Գոնիեցըրլսքի ունի զի-
նուորական ոգի, սակայն երիտասարդ և
անփորձ է. Սաւլասըոյ . . . սա ամէնէն
վատն է: Կարճատես և վախկոտ: Կ'ա-
խորժի աւելի նստիլ խնձորօղիի սափորին
դիմաց և փորին վրայ թընել, քան պա-
տերազմի մէջ հրամաններ տալ. . . : Այս
բանս քեզի միայն կ'ըսեմ. . . : Ուրիշները
պիտի կարծեն թէ նախանձու և ատելու-
թեան համար կը խօսիմ. . . : Ահաւոր չա-
րիքներ կը նախատեսեմ. . . : Եւ ղեկը այս
մարդկանց ձեռքն է և ճիշտ պատերազմի
աղէտալի վայրկենին: Երբ կը մտածեմ,
կը փափաքիմ որ Աստուած հոգիս առնէ
. . . : Կը զգամ թէ երկայն պիտի չդիմա-
նամ: Հոգիս անսասան է և եռանդուն,
բայց մարմնոյս վրայ ոյժ չմնաց:

— Դուք աւելի խնամք պէտք էք տա-
նիլ ձեր առողջութեան . . . : Հայրենեաց
փրկութիւնը ձեզմէ կը կախուի:

— Ո՛չ, հայրենիք այդպէս չի մտա-
ծեր, ապա թէ ոչ զիս անտես չէր ընել,
ձեռքէս սուրը չէր յափշտակել:

— Երբ Կարուոս իշխանը զահը բարձ-

րանայ, պիտի գիտնայ թէ զո՛վ պէտք է
վարձատրէ և զո՛վ պատժէ. . . : Առ այժմ
բաւական զօրաւոր էք և խոնարհելու պէտք
չունիք:

— Ես իմ ճամբաս պիտի երթամ:

Թերեւս իշխանը չէր անդրադառնար որ,
ուրիշին օրինակին հետեւելով, ինքիւր զըլ-
խուն կը կառավարուէր ու հպատակիլ
չէր ուզեր. սակայն իրեն ջանքն էր Հա-
սարակապետութեան պատիւը փրկել, ա-
նոր համար անգործ չէր ուզեր մնալ:

Լուսթիւն մը տիրեց որ քիչ վերջ ձիւ-
րու խրխինջներէ և փողերու ձայներէ
վրդովուեցաւ: Իշխանը սթափեցաւ, զլուսը
տարաւ բերաւ տխուր մտածութիւնները
և նախազգացումները մտքէն փարատելու
համար:

— Ճամբան խաղա՞ղ էր ամէն կողմ.

— հարցուց:

— Մշինայի անտառին մէջ շուրջ եր-
կու հարիւր գիւղացիի խումբի մը հանդի-
պեցայ, ջնջեցի զայն:

— Լաւ: Գերի բռնեցի՞ր:

— Այո՛, բայց. . . :

— Կախաղան հանեցի՞ր զանոնք. . . :

Այո՛. . . :

— Ոչ։ Ազատ արձրկեցի։

Երեմիա ապշած Սքշեղուցքի Նայեցաւ։

— Դ՞ո՞ւն ալ արդեօք խաղաղութեան կողմնակից ես...։ Ի՞նչ կը նշանակէ այդ։

— Բարձրապատիւ տէր, գիւղացիներուն մէջ ծպտեալ ազնուական մը կար, զոր կենդանի բռնեցինք։ Հոս բերի զինքը։ Միւսները արձրկեցի, վասն զի Աստուած այնպիսի շնորհք մ'ըրաւ ինծի որուն համար յօժարութեամբ յանձն կ'առնեմ ո՛ր և է պատիժ։ Այն ազնուականը Զակլոպա կ'ըսուի և ինծի Հեղինէ իշխանուհւոյն վրայօք տեղեկութիւններ տուաւ։

Իշխանը Սքշեղուցքի մօտեցաւ և հոգածու կերպով մը հարցուց.

— Ո՞րք է՞ հանգիստ է։

— Այո՛, գոհութիւն Աստուծոյ։

— Ո՞ր է։

— Պար։

— Լաւ բերդ մըն է...։ Ո՛հ, սիրելիս, — յաւել իշխանը համբուրելով Սքշեղուցքի ճակատը, — ես ալ ուրախ եմ զքեզ երջանիկ տեսնելով, վասն զի որդւոյս պէս կը սիրեմ զքեզ։

Սքշեղուցքի իշխանին ձեռքը համբուրեց, և թէպէտ միշտ պատրաստ անոր

համար կեանքը տալու, հիմա աւելի պատշաճ կը զգար ինքզինքը անոր համար կրակը նետելու։

— Հիմա չեմ զարմանար որ ազատ արձրկեք ես գերիները...։ Սակայն այդ Զակլոպան կտրիճ մէկը պէտք է ըլլայ որ կրցեր է զիշխանուհին Տնիբերէն մինչև Պար տանիլ։ Փառք Աստուծոյ այս բարի լուրը առնելնու համար։ Հոս կանչէ զինքը տեսնենք ինչպիսի մէկն է։

Տեղակալը դէպի դուռը վազեց. դուռը յանկարծ բացուեցաւ ու ներս մտաւ Վէրշիուլ՝ որ Թաթարներովը երկրագննութեան գնացեր էր։

— Իշխան, — ըսաւ հատկաւ, — Գրիվոնոս առեր է Բուրնոյէ և տասը հազար մարդ սրէ անցուցեր է։

Սպայները վազեցին ու Վերշիուլի չորս կողմը առին։ Քիէւի Կառավարիչն ալ եկաւ։ Իշխանը ընկղմած էր մտածմանց մէջ։ Այդպիսի բանի մը չէր սպասեր։

— Կարելի՞ չէ...։ Հոն Հոուդենները կային միայն։

— Քաղաքէն ոչ ոք ողջ չէ ելեր։

— Կը լսէք, — հարցուց իշխանը կառավարչին։ — Եւ այս վայրենի գազան-

ներու հետ է որ կ'ուզէք բանակցիլ, որոնք և ոչ իրենց մարդիկներուն կը խնայեն:

— Շան զաւակներ, — ըսաւ կառավարիչը: — Լաւ ուրեմն, ես ալ ձեզի հետ կու գամ:

— Ապրի՛ս, — բացագանչեց իշխանը, — այդպէս կ'ուզեմ որ ըլլար:

— Կեցցէ՛ կառավարիչը, — աղաղակեց ծեր Սասկիլիբովսքի: — Կեցցէ՛ համաձայնութիւն:

— Բոլոննոյէէն վերջ ուր գնացեր է Գրիվոնոս, — հարցուց իշխանը Վերշիուի:

— Կոստանդինով, հաւանականօրէն:

— Ո՛վ Աստուած իմ, ուրեմն կորսուեցան Օսինսքիի և Քորինսքիի գունդերը, հետեակագօրը չի կրնար հեծելագօրուն զիմացէն փախչիլ...: Եղածը մոռնալու է ու օգնութեան հասնելու է: Հեծէ՛ք, շուտ, հեծէ՛ք:

Իշխանին դէմքը գուարթացաւ, թժգոյն այտերը գունաւորուեցան: Փառաց ճամբան զիմացը կը բացուէր:

ՅԳ.

Բանակը Ռոզոլովցի կանգ առաւ, վասն զի իշխանը կը հաշուէր որ Օսինսքի և Քորինսքի Բոլոննոյէի առնուիլը երբ լսեն, պիտի նահանջեն: Եթէ թշնամին զանոնք հալածէ, պիտի ընդհարի իշխանին առնակալ ուժերուն և պիտի յաղթուի: Ենթադրութիւնները մասամբ իրականացան: Զինուորները դիրքերնին բռնեցին և անվրդով պատերազմին կը սպասէին: Ամէն կողմ ջոկատներ զրկուեցան: Իշխանը քանի մի գունդերով գիւղին մէջ մնաց: Երեկոյեան դէմ լուր բերին իրեն որ Կոստանդինովի զիէն հետեակ զօրաց խումբ մը առաջ կու գայ: Վիսնիովիեցքի իրեն սպայները մէկ տեղ առած ելաւ դիտելու: Երկու գունդ, իրենց զաւուստը փողերու ձայնով իմացնելով, գիւղին ստորոտը կանգ առին, և երկու հրամանատարները իշխանին մօտենալով, ծառայելու պատրաստականութիւնն յայտնեցին անոր: Օսինսքի և Քորինսքի էին: Երբ տե-

սան զՎիսնիովիեցքի իրեն սպալակոյտին մէջ տեղ, այլայլեցան քիչ մը և պատասխանի սպասեցին:

— Բաղդին անիւր, — ըսաւ իշխանը, — զոռոզներու վիզը կը խոնարհեցնէ: Չուզեցիք մեր հրաւերքը ընդունիլ ու հիմա ինքնայոժար կը ներկայանաք:

— Բարձրապատիւ Տէր, — համարձակ խօսեցաւ Օսինսքի, — հոգեով չափ կը փափաքէինք ձեր դրօշակին տակ ծառայել, սակայն արգիլեցին մեզի: Նա է պատասխանատու հետեանքներուն որ այդ արգելքը մեր վրայ դրաւ: Իբրեւ զինուոր մեր պարտքն էր լռել ու հնազանդիլ. այսու հանդերձ ակամայ յանցանաց ներումն կը խնդրենք:

— Դոմինիկոս իշխանը հակառակ հրաման մը տուաւ ուրեմն, — հարցուց իշխանը:

— Ոչ: Սակայն մեր զօրքերուն միակ փրկութիւնը ձեր Բարձրութեան ձեռքն ըլլալու հարկն առաջին հրամանը կը ջնջէ... Արդ, ձեր հրամանին տակ, պատրաստ ենք կոռեկլու և մեռնելու:

Այս խօսքերը իշխանին և իրեն սպալակոյտին վրայ լաւ տպաւորութիւն մ'ը-

րին: Օսինսքի քաջ զօրավար մըն էր, և թէպէտ դեռ երիտասարդ, — քառասուն տարուան էր, — արտաքին պատերազմներու մէջ մեծ համբաւ վաստկեր էր: Ամենքը հաճութեամբ կը դիտէին անոր ազնուական դէմքը: Բարձր, կանգուն, դէպի վեր ոլորած շէկ պեխերով և շուետական մօրուքով, կը յիշեցնէր Երեսնամեայ պատերազմին ախոյեաններէն մին: Քորիսքի, ծննդեամբ թաթար, բնաւ չէր նմաներ անոր: Կարճ, յաղթանդամ, նենգաւոր դէմքով, տարօրինակ մէկը կը թուէր իրեն համազգեստով որ չէր համապատասխաներ իրեն արեւելեան շարժուձևերուն: Գերման հետեակազօրուն զնդապետն էր, նըշանաւոր էր արիութեամբը, խիստ կարգապահութեամբը, յամառ լռակացութեամբը:

— Ձեր Բարձրութեան հրամաններուն կը սպասենք, — ըսաւ Օսինսքի:

— Շնորհակալ եմ և կ'ընդունիմ ձեր ծառայութիւնը. — պատասխանեց իշխանը: — Գիտեմ թէ զինուորի մը առաջին պարտքն է հնազանդիլ: Եթէ զձեզ հրաւիրեցի, չէի գիտեր թէ այդ արգելքը կար: Ընկեր պիտի ըլլանք եթէ յաջող և եթէ ձախող

բաղդին մէջ, սակայն կը յուսամ թէ գոհ պիտի մնաք ձեր ծառայութենէն:

— Թո՛ղ Ձեր Բարձրութիւնը մեզմէ և մեր զինուորներէն գոհ մնայ, մենք ուրիշ բան չենք ուզեր:

— Թշնամին հեռու է:

— Յառաջապահ գունդը մօտ է, բայց բուն բանակը առաւօտեան դէմ հազիւ հասնի:

— Լաւ: Ժամանակ ունինք ...: Ձեր գունդերը կարգաւ անցուցէք զիմացէս, որպէս զի տեսնեմ թէ ինչ զինուորներ կը բերէք ինծի և ինչ վստահութիւն կընանք ունենալ վրանին:

Երկու գնդապետները զարձան իրենց զինուորներուն քով, և քիչ վերջ անոնց զլուխն անցած բանակին մէջ տեղէն անցան: Իշխանին զինուորները իրենց նոր ընկերները զիտելու վազեցին: Կիզայի հրամանին տակ առջևէն կ'երթային արքունի յաւիրոններ ցցունազարդ շուետական ծանր սաղաւարտներով: Հեծեր էին ընտիր և աղէկ բուծուած Բողոլիոյ ձիեր: Թարմ, հանգչած, գեղեցիկ և փայլուն նշանազգեստներով մարդիկ, դուրս ցատքող հակապատկեր մը կը ներկայացնէին

Իշխանին զինուորներուն հետ՝ որոնք անձրեններէն և արեւէն շատ կրեք էին: Անցաւ Օսինսքիի գունդը, և ամենէն վերջը Քորիսքի: Հիացման շշնկոց մը լսուեցաւ զինուորներուն մէջ: Կարմիր հագուած, շոգ-շոգուն հրացանները ուսերնուն վրայ, երեսուն երեսուն բաժնուած կը քալէին հաւասար և ծանր քայլերով, կարծես թէ մէկ մարդ կը կազմէին: Երբ իշխանին զիմաց հասան Օսինսքի հրամայեց. կանգ, և գունդը զամուած մնաց գետնի վրայ: Սպայները սուրերով ողջունեցին, զրօշակիրը բարձրացուց զրօշակը, և, երեք անգամ շարժելէն վերջ, նորէն ծալեց: Յառաջ. պոռաց Օսինսքի: Յառաջ, կրկնեցին սպայները, ու գունդը շարժեցաւ: Նոյն կերպով անցան նաև Քորիսքիի զինուորները: Ամէնուն սրտերը ուրախութեամբ ցնծացին. իսկ Երեմիա, կատարեալ հասկցող, ձեռքերը կողերուն վրայ դրած, կը զիտէր ու կը ժպտէր: Իրեն՝ հետևակազօրն էր որ կը պակսէր, իսկ հիմա կը հասկնար որ ասոնցմէ լաւագոյնը ամբողջ աշխարհի մէջ պիտի չկարենար գտնել: Սպայակոյտն զինուորական խնդիրներու վրայ և զինուորաց զանազան յատկութեանց վրայ կը խօսակցէր:

— Զարորոժի հետեակագործը, — կ'ըսէր Սըլէշինսքի, — սքանչելի է, մանաւանդ պատնէշներուն ետեւ, սակայն այս ալ անկէ վար չի մնար:

— Այս լաւագոյն է և աւելի փորձ, յաւել Միկուրսքոյ:

— Սակայն ստուարագէն, — խորհրդածեց Վերշիով: — Ես իմ թաթար գունդովս յանձն կ'առնեմ յոգնեցնել զիրենք երկու օրուան մէջ և երրորդ օրը ջարդել զամենքը:

— Է՛յ, թո՛ղ, գերմանացիք քաջ զինուորներ են:

— Աստուած իրեն ողորմութեամբ իւրաքանչիւր ազգի տարբեր յատկութիւններ տուեր է, — ըսաւ Լոնկինոս Բոտալիբիէնդա իրեն Լիթուանիացի շեշտովը: — Զօրաւոր են, բայց ես լսեր եմ թէ մեր հեծեալագորէն լաւագոյնը չկայ ուրիշ տեղ. և սակայն ո՛չ մեր հետեակագործը և ոչ հունգարացին չեն կրնար բաղդատուիլ գերմանացի հետեակագործու հետ:

— Վասն զի Աստուած արդար է, — ըսաւ Զակլոպա: — Օրինակի համար, քեզի մեծ հարստութիւն մը տուեր է, ահա զին սուր մը, երկաթէ թև մը, և միայն մէկ զիրէմ ըղեղ:

— Ահա նորէն սկսաւ խաճնել զինքը, — ըսաւ Սըշեդուցքի ծիծաղելով:

Լոնկինոս աչքերը գոցեց և սովորական պարզմտութեամբ պատասխանեց.

— Տաղտկալի է անոր մտիկ ընելը ...: Իսկ քեզի տուեր է շատ երկայն լեզու մը:

— Եթէ ըսես թէ գէշ ըրեր է, դժոխքի մէջ պատիժդ կը կրես, վասն զի Անոր կամաց դատաւոր կ'ըլլաս:

— Քեզի հետ խօսողին շունչը կը հատնի, շատախօս:

— Բայց զիտե՞ս մարդը ինչ բանով կը զանազանուի անբան կենդանիէն:

— Ինչ բանով:

— Դատողութեամբ և խօսքով:

— Ճիշտ խօսք, — բացազանչեց Միկուրսքոյ:

— Եւ եթէ չես գիտեր թէ ինչո՞ւ համար Լեհներու ծիաւոր զօրքը լաւ է, իսկ Գերմանացուց հետեակը, ո՛ւշ դիր քեզի կը բացատրեմ:

— Ինչո՞ւ համար, ինչո՞ւ համար, — կրկնեցին շատ ձայներ:

— Աստուած ձին ստեղծեւէն վերջը ցուցուց զայն մարդիկներուն, որպէս զի իրեն ձեռա-

գործը գտվեն: Այն ատեն Գերմանացի մը կար, վասն զի Գերմանացիք միշտ և ամէն տեղ կը գտնուին, Աստուած կը հարցնէ անոր. « Այս ինչ է » իսկ Գերմանացին կը պատասխանէ փփկրտ: Այն ատեն Աստուած կը գոչէ. « ինչ, դուն իմ ստեղծած բանիս փփր կ'ըսես...: Լաւ ուրեմն զիտցիր որ երբեք այս կենդանին պիտի չհեծնես, և եթէ փորձես, լաւ պիտի չյաջողիս»: Այսպէս ըսելէն վերջ ձին Լեհին տուաւ: Իւ ահա այս է պատճառը որ Լեհ հեծելագործը կը գերազանցէ միւսները: Այնուհետեւ Գերմանացիք սկսան Աստուծոյ ետեւէն վազել ու ներումն խընդրել, և այնչափ վազեցին որ աշխարհիս լաւագոյն հետեակագործ եղան:

— Գիւտաւոր արդարեւ, — բացազանչեց Լոնկինոս:

Խօսակցութիւնը դադրեցաւ երբ լսեցին թէ ուրիշ գունդեր կը հասնէին, բայց ոչ Ղազախ, վասն զի Կոստանդնուպի դիէն չէին գար, հապա Սպրուք գետէն: Երկու ժամ վերջ հասան բայց այնպիսի շառաչով և աղմուկով որ իշխանը բարկացաւ և լուր դրկեց որ լոնն, վասն զի թշնամին մօտ էր: Սամուէլ Լասք էր, արքունի պահակ

զօրքին հրամանատարը, թիկնապահ թագաւորին, հռչակաւոր հետամուտ շահատակութեանց, պնդագլուխ, կասկածոտ, կռուասէր, քաջ սուսերախաղ, և պատերազմի արուեստին մէջ մեծ վարպետ: Իրեն հրամանին տակ ութ հարիւր մարդ ունէր, ամէնքն ալ իրեն պէս կտրիճ և աներկիւղ, մաս մը ազնուական, մաս մը Ղազախ, ամէնն ալ չուանէ փախած մարդիկ: Սակայն Երեմիա իշխանը զինուորաց ազատութենէն չէր վախեր, զիտէր զանոնք զառ դարձնելու արուեստը և որչափ ալ պակասութիւններ ունենան, կտրիճ զինուորներու վերածել: Միով բանիւ յաջող էր օրը: Երէկ, կառավարիչը մեկնել հեռանալ կը սպառնար. ինքը պատերազմ մը յետաձգելու կը բռնադատուէր, վասն զի, տկարացած, չէր կրնար թշնամոյն վրայ յարձրկիլ. այսօր, տասուերկու հազար զօրաց բանակ մը՝ որ կարող էր կռուիլ հինգ անգամ թուով աւելի եզող թըշնամոյն դէմ, թէպէտ ոչ այնչափ վարժ զէնքի և կարգապահութեան: Այլ ևս հանգիստ առնելու վրայ խօսք չկար: Իշխանը ժողովի կանչեց Լասք, Թիշեվիչ, Սասվիլիքովսքի, Օսինսքի և Մագնիսքոյ ու

խորհուրդ ըրին պատերազմի ծրագրին վերայ: Որոշուեցաւ Գրիվոնոսի դէմ պատերազմիլ և նոյն իսկ զանիկա զտնելու երթալ, եթէ ժամանակին չհասնէր:

Գիշերը մութ և գեղեցիկ էր: Երկնքի խաւար կամարին վրայ հազարաւոր աստղերը կը փայլէին, լուսինը՝ բարձրացած, կ'արծաթագօծէր տուներու տանիքները: Սակայն ոչ ոք ընանալ կը մտածէր: Ամէները գործոյն մօտալուտ ըլլալը կը զգային և առ այն կը պատրաստուէին:

Սպայները, մեծ կրակի մը շուրջը հաւաքուած՝ խնձորօղի կը խմէին: Զակլոպա իրեն ուղղուած ետեւէ ետեւ հարցմանց պատասխան կու տար, ուսկից և ինչպէս անցեր էր Տնիւրերէն. ինչ ըրեր էր. ինչպէս հասեր էր Պար:

— Տեարք իմ, — ըսաւ Զակլոպա գաւաթ մը խնձորօղի պարպելով. — եթէ ուզեմ ամէն բան պատմել, առ նուազն տասը գիշեր և շատ աւելի խնձորօղի պէտք է: Ծեր կոկորդ մը, լաւ գիտէք, պէտք է օծել միշտ, սայլի անիւփ պէս: Այսչափս գիտցէք որ իշխանուհւոյն հետ Բորսուն գնացի, նոյն իսկ խմիկներէն բանակին մէջ, և անմիտ անցուցի զինքը այն տեսակ մը դժոխքին մէջէն:

— Կախարդ մըն ես դուն ուրեմն, — գոչեց Վոլստիէսը: — Ըսել է հմայեր էիր զինքն ալ, զքեզ ալ:

— Այո՛, իրաւունք ունիս. ես հմայեր էի զինքը...: Երիտասարդ եղած ժամանակս սորվեցայ այդ դիւական արուեստը Ասիոյ մէջ, վարպետս վհուկ կին մըն էր՝ որ սիրահարուեցաւ ինծի և սորվեցուց մոգութեան բոլոր գաղտնիքները: Թէպէտ շատ չօգտուեցայ այն արուեստէն, վասն զի պատիժս գտայ...: Խմիկներէն ալ շուրջը ժողովեր էր բազմութիւն մը կախարդներու երկու սեռէ, և լէգէոն մը սատանայներու ոյրոնց կը հրամայէ իրեն գաւազանովը: Երբ անկողին երթալ ուզէ, սատանայ մը կօշիկները կը հանէ. եթէ ըզգեստները փոշոտեր են, ուրիշ սատանայ մը իրեն պոչովը կը թօթուէ զանոնք: Իսկ երբ զինով է, զամէները կը ձեծէ, վասն զի, կ'ըսէ, լաւ չեն ծառայեր:

— Թող անոր օգնեն դժոխային ուժերը, և մեզի երկնայինները, մենք պիտի յաղթենք, — ըսաւ Լոնկինոս:

— Քիչ մնաց որ այս գեները յայտնէին խմիկներէն իմ և իմ ընկերոջս ո՛վ ըլլալնիս բայց ես հրամայեցի իրենց որ ը-

ռեն... Կը կասկածէի որ Խմիեւնիցքի ալ ճանչնար զիս, վասն զի տարի մ'առաջ, երկու անգամ հանգիպեցայ անոր Տորուլոյի զինեւան մէջ՝ ուր ուրիշ ինծի ծանօթ հրամանատարներ ալ կային: Բայց չկրցաւ ճանչնալ, վասն զի փորս ուռեր էր, մօրուքս մինչև գօտիս աճեր էր, և մազերս ուսերուս վրայ իջեր էին:

— Ուրեմն տեսար զԽմիեւնիցքին ու հետը խօսեցար:

— Յայտնի է, ինչպէս զքեզ կը տեսնեմ: Ենթադրեցէք որ իրեն թղթատարութիւն ըրի և Բողոլիայի մէջ զիւղացիներու բաժնեցի ինծի յանձնած ինչ ինչ թուղթերը: Եւ որպէս զի թաթարները ինծի փնաս չընեն, տուաւ նաեւ ինծի ոսկեզօծ գաւազան մը, ու այդ գաւազանով Քորսունէն ամէն տեղ գնացի առանց վտանգի մը: Երբ այն վայրենիներէն մէկը դիմացս կ'ելէր, անմիջապէս գաւազանը աւորը քթին դէմ կու տայի ըսելով. «հոտ ըրէ և որուն ըլլալը հասկցիր ու կորսուէ»: Ամէն տեղ լաւ ընդունելութիւն գտայ. ուտել, խմել, առաջնորդ, ամէն բան. և գոհ էի, ոչ ինծի հասար, հապա այն խեղճ իշխանուհւոյն համար, որ քիչ

մը շունչ սկսաւ առնել՝ յետ այնչափ նեղութեանց և վախերու: Կ'ըսեմ ձեզի, Պար հասնելնէս առաջ բոլորովին փոխուեր էր, և ամէն մարդ աչքերնին բացած կը դիտէին զինքը: Պարի մէջ բազմութիւն մը գեղեցիկ օրիորդներու կը գտնուի, վասն զի ամէն կողմէն ազնուականութիւնը հոն ապաւիներ էր բայց ամէնէն գեղեցիկը իշխանուհին էր, անոր համար ամէն զինքը տեսնողը կը սիրահարուէր անոր, ինչպէս եթէ դուք ալ տեսնէք պիտի սիրահարուիք:

— Անշուշտ, անշուշտ, — ըսաւ Վոլոտիէսըոյ:

— Սակայն ինչո՞ւ համար մինչև Պար գնացիր:

— Վասն զի քանի որ ապահով չէի, հանգիստ չէի կրնար ըլլալ: Պատիկ բերգերուն վրայ վստահութիւն չունէի: Ապստամբները եթէ համարձակին յարձրելի Պարի պարիսպներու վրայ, գլուխնին կը ջախջախուի հոն: Անդրէաս Բողոլուքի այնպէս ամրացուցեր է զայն որ աշխարհիս բոլոր Խմիեւնիցքիները անկարող են անոր դէմ: Ինչ կը կարծէք... զէ՞ջ ըրեր եմ... Բայց զիտցէք որ Պոկուն ետեւս

ինկեր էր, և եթէ ձեռքը իյնայի, զիս ի-
րեն շուերուն կեր կու տար: Դուք զինքը
չէք ճանչնար. դժոխքի բաժին թող ըլլայ:
Հանգիստ պիտի չըլլամ քանի որ անոր
կախաղան ելլելը չեմ տեսած. Աստուած
թող այսպէս կամենայ. ամէն: Զիս մահու-
չափ կ'ատէ, բնական է: Պրբբ. երբ միտքս
կու գայ ջերմս կը բռնէ...: Անոր համար
այսչափ կը խմեմ, թէպէտ բնութիւնս
չախորժիր ոգելից ըմպելիք:

— Ի՞նչ, — ըսաւ Լոնկինոս: — Դուն
միշտ ձիու մը պէս կը խմես:

— Եթէ չես ուզեր մտիկ ընել, ականջ-
ներդ գոցէ, բայց թող որ խօսիմ...: Ու-
րեմն խմիկնիցքի գաւազանը և թուղ-
թերը ձեռքս՝ միշտ առաջ գնացի: Երբ
Վիննիցա հասայ, հոն գտայ Ռէսաքի
գունդերը՝ որոնք հոս են հիմա, սակայն
շարունակեցի ճամբաս աշուղ ձեանալով,
վասն զի գիւղացիներէն կը վախէի: Վեր-
ջապէս բոլոր թուղթերը ցրուել յաջողե-
ցայ: Բայց թէ ի՞նչպէս...: Հոն Սուհաք
անունով մէկը կայ՝ որ արուեստով թամ-
բազործ է և խմիկնիցքի լրտես: Թուղ-
թերը ցրուել անոր յանձնեցի, բայց այն
թուղթերու վրայ քանի մը խօսքեր գրեցի

զորոնք եթէ տեսնէ խմիկնիցքի ողջ ողջ
անոր մորթը կը քերթէ: Բայց, ճիշտ Պա-
րի տակ, արկած մը հանդիպեցաւ ինծի
որ քիչ մնաց զիս անդիի աշխարհք կը
ղրկէր, երբ արդէն հասեր էի նաւահան-
գիստ:

— Ի՞նչ արկած:

— Գինով զինուորներու հանգիպեցայ՝
որոնք լսեցին որ ես իմ ընկերոջս իշ-
խանուսի տիտղոսը կու տամ: Ա՛լ ենթա-
դրեցէք. վրաս յարձրկեցան, հարցմունք
կ'ընեն, կը հետաքրքրուին, զինքը կը դի-
տեն...: Այն ատեն, հրեցի զիշխանու-
հին և անկիւն մը տարի զինքը, ու սուրս
ձեռքս առի...:

— Ի՞նչպէս, — ընդմիջեց Վոլոտիէս-
քոյ, — ուսկի՞ց հանեցիր սուրը քանի որ
աշուղի զգեստով էիր:

— Ո՞վ ըսաւ թէ սուր ունէի: Զինուոր-
ներէն մէկունը յափշտակեցի՝ զոր զինե-
տան սեղանին վրայ թողուցեր էր...
վասն զի, չըսի ձեզի, խնդրը ճիշտ գի-
նետան մէջ պատահեցաւ: Այնթարթի մը
մէջ անոնցմէ երկուքը պաղեցուցի: Միւս-
ները պարանով մը վրաս յարձրկեցան:
«Կեցէ՛ք, անպիտաններ» կը պոռամ. ես

ազնուական մըն եմ : Նոյն վայրկենին
դուրսէն լսուեցաւ. «Կեցի՛ր, կեցի՛ր, պա-
հակը» : Սակայն պահակ չէր այլ Սլավո-
շեսքա տիկինն էր որ յիսուն ձիաւորնե-
րով կու գար՝ որոնց կ'առաջնորդէր որ-
գին... : Իմ թշնամիներս շուտով նուաճ-
ուեցան և ես աղաչեցի տիկնոջ որ զիշ-
խանուհին ազատէ... : Առաւ զինքը կառ-
քին մէջ, ու դէպի Պար գնաց : Սակայն կը
կարծէ՛ք թէ պատմութիւնը լինցաւ... : Օհ,
ո՛չ... :

— Նայեցէ՛ք, — ընդմիջեց Սքլեշինսքի :
— Այդ ի՞նչ լոյս է. լուսացե՞ր է :

— Անկարելի է, — բացազանչեց Սքշե-
դուցքի, — շատ կանուխ է :

— Կոստանդինովի կողմէն է լոյսը :

— Այո՛, և երթալով կը պայծառա-
նայ :

— Հրդեհ է, թշուառութեանս :

Ամէնքը լուրջ կերպարանք մ'առին :
Մտիկ ընողները, ալ պատմութեան չնայե-
լով, ոտքի ելան :

— Կրակ, կրակ, — կրկնեցին շատ ձայ-
ներ :

— Գրիվոնոս պիտի ըլլայ որ Բոլոն-
նոյէէն կու գայ :

— Գրիվոնոս իրեն բանակովը :

— Յառաջապահ գունդը կամ քաղա-
քին կամ մերձաւոր գիւղերու կրակ տուած
պիտի ըլլայ :

Ի զէն կոչելու փողը հնչեց ու ծեր Սաս-
վիլիքովսքի սպայներուն մէջ երեցաւ :

— Տեարք, — ըսաւ, — թշնամին մօտ
է : Շուտով պիտի մեկնինք : Ամենքը ի-
րենց տեղերը :

Սպայները կայծակի պէս ցրուեցան, զի-
նուորդները կրակները մարեցին, բանակը
մուրի մէջ մնաց : Միայն հեռուն, երկինք
երթալով կը կարմրէր ու աստղերը կ'ա-
ղօտանային : Փողի ուրիշ ձայն մը. հեծէ՛ք :
Մարդիկներու ու կենդանիներու խառնի-
խուռն բազմութիւն մը սկսաւ շարժիլ :
Ընդհանուր լուրթեան մէջ կը լսուէր հե-
տեակագօրու կանոնաւոր քայլերու ոտքե-
րու զրնդիւնը և վաւրցելի թնդանօթներու
խուլ ճոխնչը : Սպառնալից և չարագու-
շակ լուրթիւն մըն էր : Գունդերը Կոստան-
դինովի ճամբուն վրայ կ'իջնային, երթա-
լով դէպի հրդեհը, նման վիշապի մը որ
մուրի մէջ կը սողայ : Արդէն յուլիսի կարճ
գիշերը լինալու վրայ էր : Աքաղաղները
կ'երգէին : Ռոզովովցիէն Կոստանդինով եօ-

Թը մղոն ճամբայ էր, այնպէս որ, երբ գունդերը ճամբուն կէսը հասան, արշալոյսը սկսաւ հրդեհէն անդին, տժգոյն իբր թէ վախցած, և տարածուելով կարծես դուրս կը հանէր խաւարէն անտառները, դաշտերը, սպիտակ ճամբան՝ որուն վրայէն կը քալէին գունդերը: Որոշ կը տեսնուէին մարդիկ և ձիերը: Մեզմ հով մը սկսաւ փչել ու զինուորներու զլխուն վերև ծածանիլ դրօշակները:

Առջևէն կ'երթային վերջիուլի գունդերը, Թաթար դրուժեամբ մարզուած. անմիջապէս անոնց կը հետեւէր Քոնիա դովսքի իրեն Ղազախներով, ապա կու գային Կասկունները, Թնդանօթածիգ զօրքը, հուսարները: Զակլուպա Աքշեդուցքի թուէն կը քալէր Թամրին վրայ, անհանգիստ, միշտ շարժելով:

— Մտիկ ըրէ, — ցած ձայնով ըսաւ Աքշեդուցքի:

— Ի՞նչ կայ:

— Դախ հուսարները կը յարձրկին:

— Չե՞ս գիտեր որ հուսարները միշտ վճռական վայրկենին կը սպասեն, երբ թշնամին իրեն վերջին ճիգերը կը թափէ:

— Գիտեմ, գիտեմ, ուզեցի միայն աւելի ապահով ըլլալ:

Վայրկեան մը վերջ նորէն ցած ձայնով հարցուց:

— Ի՞նչ կը կարծես: Գրիվոնոս իրեն բոլոր բանակովը կու գայ:

— Այո՛:

— Շատու՞ր են:

— Վաթսուն հազար հոգի գրեթէ:

— Թշուառութեանս...:

Աքշեդուցքի ժպտեցաւ:

— Մի՛ կարծեր թէ կը վախեմ, — Թոթովեց Զակլուպա: — Շնչարդելութիւն ունիմ, բազմութենէ չեմ ախորժիր...: Երբ տաքնամ, բանի չեմ գար: Մենա մարտը ուրիշ բան է. կարելի է կեղծ շարժմունք մ'ընել, վարպետութիւն բանեցնել: Բայց պատերազմի մէջ խելքով գործել կարելի չէ, հապա ձեռքն է որ պիտի գործէ, և ես Լոնկինոսի պէս վայրագի մը բազդատմամբ ոչինչէն քիչ մը վար եմ: Հոս ստամոքսիս վրայ կապեր եմ իշխանին ինծի նուիրած երկու հարիւր տուքատը, սակայն, շիտակն ըսեմ, կ'ուզէի որ ստամոքսս ուրիշ տեղ մ'ըլլար: Այս մեծ պատերազմները գէշ բան են...:

— Քեզի բան չըլլար: Սիրտ ա՛ռ:

— Սիրտ առնե՞լ: Ես այդ արիութենէն է որ կը վախեմ, վասն զի եթէ արիութիւնը վրաս գայ, խոհեմութիւն չեմ կրնար գործածել: Երկու ինկող աստղեր ալ տեսայ որ լաւ նշան չէ: Ո՛վ գիտէ, թե՛րեւս այն երկուքէն մէկը իմս է:

— Աստուած ըրած բարիքիդ կը փոխարինէ:

— Միայն շատ չաճապարէ փոխարինելու...:

— Ինչո՞ւ համար բանակը չկեցար:

— Կարծեցի թէ զօրաց հետ աւելի ապահով կ'ըլլամ:

— Իրաւունք ունիս: Պիտի տեսնես որ վախնալու բան մը չկայ: Վարժեցանք, և վարժութիւնը երկրորդ բնութիւն մըն է: Ահաւասիկ հասանք Սլուք և Վիշիովադի Սդաւ:

Իրաւցնէ Վիշիովադի Սդաւի ջուրերը, երկայն թումբերով բաժնուած Սլուքի ջուրերէն, հեռուն կը փայլէին: Բանակը ամբողջ կանգ առաւ:

— Հասանք. — հարցուց Զակլոպա:

— Ոչ: Իշխանը աչքէ կ'անցընէ գունդերը:

— Ո՛հ, ո՞րչափ ատելի է ամբոխը, — նորէն հառաչեց Զակլոպա:

— Հոռաւորները դէպի աջ թեւը, — հնչեց հրամանը:

Բոլորովին լոյս էր: Լուսինը հազիւ կը տեսնուէր: Հոռաւորներու նիզակները կը փայլփլէին նոր ծագած արևու ոսկեղէն ճառագայթներէն: Երբ լմեցաւ քննութիւնը, ամբողջ զինուորները միաբերան երգեցին. «Ողջո՛յն, արշալոյս փրկութեան»: Հեռուն, թումբին անդիի եզերքին վրայ, Ղազարներու երկայն սև գիծը երեցաւ: Գունդ գունդի կը յաջորդէր. երկայնա-նիզակ Զարբորոժի հեծեալազօրը, հետևակազօրը՝ հրացանները ուսերնուն, գիւղացիները՝ զինուած գերանդիներով, նիզակներով, երկժանիւններով: Ասոնց ետեւէն կու գար անհուն բանակը նման շարժուն քաղաքի մը: Սայլերու ճոխնչը և ձիերու խրխինջի ձայնը կը հասնէին մինչև իշխանին զօրքերուն ականջը: Վերջապէս, թումբին անդի կողմը կանգ առին Ղազարները: Երկու թշնամիները ժամանակ մը լուռ մէկ զմէկ դիտեցին:

Զակլոպա՝ առանց հեռանալու Սքշեղուցքիէն, կը դիտէր այն գլուխներու ու նիզակներու ովկիանոսը, և կը մրմնար.

— Աստուած իմ Յիսուս. ինչո՞ւ հա-

մաը ստեղծեցիր այս անպիտանները: Անշուշտ անոնց մէջն է նաև Խմիւնիցքի իրեն կախարդներովը: Միայն գլխարկներով կրնան զմեզ բոլոր ծածկել...: Ահ, ի՞նչ աղէկ էր երբեմն Ուզրանիա: Թուով որչափ որ էք այնչափ դուք խորովին զձեզ դժոխքին մէջ...: Ծնոթորը խղղէ աւէնքդ ալ...:

— Մի՛ հայհոյէր, — խրատեց Լոնկինոս, — այսօր կիրակի է:

— Ահ, մոռցեր էի, կիրակի է...: Լաւ է Աստուծոյ վրայ մտածել...: Հայր մեր որ յերկրնս եւ...: Այն մարդասպան զազանները բնաւ շնորհք սպասելու չեն... սուրբ եղիցի անուն քո...: Ի՞նչ կ'ընեն հոն՝ այն թումբին ետեւ... եկեղեցի տրքույտրիւն քո...: Ալ շունչս հատաւ...: Զնաց մեր...: Պայթին ամէնքն ալ որչափ որ կան...: Ի՞նչ է, ի՞նչ կայ:

Քանի մը հարիւր Ղազախներու ջոկատ մը, սև բանակէն բաժնուելով, բառասմբակ զէպի թումբն սկսաւ գալ:

— Ղազախներ են որ զմեզ կոռի մը կը հրաւիրեն, — պատասխանեց Սքշեղուցքի: — Հիմա մերինները կը պատասխանեն անոնց:

— Ուրեմն ստուգիւ պատերազմը կը սկսի:

— Ինչպէս ճշմարիտ է Աստուած:

— Եւ դուն, կարծես կատակերգութիւն մ'ըլլար, կ'ախորժիս, իբրեւ թէ կենաց և մահու խնդիր չըլլար:

— Վարժութիւն, գիտես:

— Սակայն կարծեմ չի վայելեր որ ընտիր գունդերու պատկանող ձիաւորներ այդ տեսակ թշնամիներու հետ կռուին: Արժանապատուութեան ղէմ է...: Սակայն այս ժամանակներուս մէջ ոչ որ արժանապատուութեան կը նայի...: Հոն, հոն, — աղաղակեց Զակլոպա, տեսնելով որ Վոլոտիէսքոյի յրակոններուն կարմիր գիծը կը շարժէր և սրարշաւ զէպի թումբն կ'իջնէր:

Իւրաքանչիւր գունդէն քանի մը կամ մաւորներ ալ շարժեցան, ինչպէս կարմիր ժեռ վերջիուլ, Քուշէլ, Բոնիադովսքի, երկու Գոցվիչները և Լոնկինոս Բոտպիրիէնդա: Երկու ջոկատները բաժնող հեռաւորութիւնը երթալով կը նուագէր:

— Հիմա դիտէ տեսարանը. — ըսաւ Սքշեղուցքի: — Դիտէ Վոլոտիէսքոյն և Լոնկինոսը, երկուքն ալ կատարեալ աս-

պետներ. բազմութեան մէջ զիրենք շուտով պիտի կարենաւ որոշել:

— Յայտնի է թէ կ'որոշեմ զիրենք:

— Տես, ու ըսէ թէ քեզի ալ նախանձ չե՞ն ազդեր խառնուելու կռուին մէջ:

ՅԱ.

Երկու կողմի զինուորներն նախատանաց բռնան յառաջամարտ մը սկսան:

— Համբերեցէ՛ք, նենգաւոր խաբեբաներ...: Քիչ մը վերջ ձեր դիակները շուներու առջև կը նետենք:

— Ձեր դիակներէն խոզերն անգամ կը զգուին:

— Ճահիճներու գարշահոտ տիղմերուն մէջ պիտի փտտիք, գո՛նջ զլուխներ:

— Իսկ զձեզ, եթէ Աստուած ուզէ, ազոռաները պիտի յօշոտեն:

— Գնացէ՛ք երկժանիով աղբերը շարժեցէք, ուսմիկներ, ձեր գործը այն է:

— Գիւղացի ենք, ուսմիկ ենք, բայց ձեր աղջիկներէն մեզի ծնած զաւակները ազնուական պիտի ըլլան:

Ղազարս մը, հաւանօրէն Զաբորոժի, առաջ եկաւ, ձեռքը բերնին դրաւ, ու կոշովի ձայնով մը պոռաց.

— Իշխանը երկու գեղեցիկ աղջիկ թոռներ ունի, ըսէք իրեն որ զանոնք Գրիվոնոսի գրկէ: — Վոլոտիէսըոյ, բարկութենէն կուրցած, ձին մտրակեց ու խոյացաւ յանդուգն Ղազարին վրայ: Սքշեղուցքի՛ որ հռսարներուն հետ աջ թեկին վրայ էր, ճանչցաւ զինքը անմիջապէս ու պոռաց Զակոպային.

— Տես, տես, Վոլոտիէսըոյ յարձրկեցաւ...: Հո՛ն, հո՛ն:

— Կը տեսնեմ, — պատասխանեց Զակոպա: — Հասաւ անոր... կը զարնուին...: Մէկ, երկու: Ապրի՛ս...: Օ՛հ, օ՛հ, ահա անոր բանը լմնցաւ:

Իրաւցնէ Ղազարսը՝ զլուխը դէպի ետև, ինկաւ ձիէն իրիններուն կողմը, և այդ կերպով իյնալը ձախ նշան էր: Նոյն վայրկենին ուրիշ Ղազարս մը ելաւ, կարմիր զգեստով՝ զոր անշուշտ ազնուականէ մը յափշտակեր էր: Կողմնակի Վոլոտիէսըոյ վրայ յարձրկեցաւ, սակայն հարուածը իջեցնելու ժամանակ՝ ձին սահեցաւ: Վոլոտիէսըոյ դարձաւ մէկէն, ու, քաջ

Սրով ու Հրով Բ.

վարպետ, դաստակի թեթև շարժումով մը հակառակորդին սուրը օդոյ մէջ նետեց, բռնեց վզէն ու քարշելով զինքն և ձին տարաւ մինչև իրեններուն քով:

— Եղբայր, զթա՛, ողորմէ՛, — կը հառաչէր գերին. սակայն առանց դիմադրութեան, վասն զի լաւ գիտէր որ սուրը պիտի չխնայէր իրեն: Մանաւանդ, այծու պէս քարշ չերթալու համար, զձին կը մտրակէր:

Նոյն վայրկենին երկու կողմէ ալ ասխոյեաններ խոյացան թումբին վրայ: Կռիւն սկսաւ: Երկու բանակները մտայոյզ հետաքրքրութեամբ կռուին հանդիսատես կեցան: Առաւօտեան արեւը դաշտը կը լուսաւորէր. օդը այնպէս պարզ ու թափանցիկ էր որ կարելի էր որոշել բոլոր դէմքերը: Հեռուէն այն կատաղի մենամարտը նիզակախաղի մը նմանութիւնն ունէր: Սակայն երբեմն կը տեսնուէր ձի մը որ առանց ձիաւորին կը վազէր, կամ ձիաւոր մը որ կը գահավիժէր թումբէն ջուրին մէջ՝ որ կը բացուէր փրփրալով, ալիքներ կը ձգէր և լայն շրջանակներով դէպի եզերք կ'ընդլայնէր: Զինուորներուն սիրտերը կը տրոփէին ու տեսնելով իրենց

ընկերներուն քաջագործութիւնները՝ խառնուրդին մէջ մտնել կը փափաքէին: Իւրաքանչիւրը իրեններուն համար մաղթանքներ կ'ընէր: Յանկարծ Սքեղոսցիի ձեռքը ձեռքին զարկաւ աղաղակելով.

— Վերշիու կորսուեցաւ, ձիէն ինկաւ:

Սակայն վերշիու, թէպէտ ձիով մէկ տեղ վար ինկաւ, բայց չմեռաւ: Զինքը տապալներ էր Բուլխան՝ որ երբեմն Երեմիա իշխանին ծառայութեան մէջն էր, իսկ հիմա Զարորոթիներու զօրավար և Գրիվոնոսի երկրորդն էր: Համբաւաւոր բռնամարտ, երբէք կռուելու առիթը չէր փախցներ. մէկ հարուածով երկու պայտ կարող էր կոտորել. դէմ առ դէմ կռուութեմ մէջ անպարտելի համարուած էր: Վերշիուը տապալելէն վերջ, յարձրկեցաւ Գուրսոքլիաթեչի վրայ, ուրիշ սպայ մը, ու մէկ հարուածով երկու բաժնեց զինքը գրեթէ մինչև թամբն: Մօտ եղողները խոյս տուին: Այս որ տեսաւ Լոնկինոս, իրեն ձիուն գլուխը դարձուց անոր վրայ:

— Հեռացի՛ր, ապա թէ ոչ կորսուած ես, — պոռաց անոր Բուլխան:

— Ուրիշ ճար չկայ, — պատասխանեց Լոնկինոս սուրը բարձրացնելով:

Այս անգամ սակայն գլխահատ ահա-
գին սուրբ չէր ձեռքինը: Զայն աւելի բարձր
նպատակի մը համար կը պահէր կամ
մեծ մեղք կը սեպէր մենամարտի մը մէջ
գործածել զանիկա: Դամասկեան թեթեւ
սուր մը ունէր ձեռքը: Բուլիան դիմացաւ
առաջին հարուածին, սակայն հասկցաւ
որ սովորական հակառակորդ մը չէր դի-
մացինը, վասն զի զէնքը ձեռքին մէջ դո-
ղալ սկսաւ, երկրորդ և երրորդ հարուած-
ներուն ալ դիմացաւ, սակայն, վերջա-
պէս, համազուած ըլլալով թշնամոյն իր-
մէ վեր ըլլալուն, և երկու բանակներուն
իրեն ոյժը ցուցնել ուզելով, չորրորդ հա-
րուածէն խոյս տուաւ ու ձին մտրակեց
դէպի առաջ և մէջքէն գրկեց զլիթուա-
նիացին: Փաթթրուեցան մէկմէկու էգի մը
համար կռուող երկու արջերու պէս: Ա-
մէն մարդ, շունչը բռնած, կը դիտէր եր-
կու հերակլեան ախոյեանները: Քիչ մը
ժամանակ անշարժ կեցան երկուքն ալ,
երեսնին կարմրած, երակները դուրս ցը-
ցուած, մկանունը ձգտեալ: Վերջապէս
ջղածգական դողդոջումն ունեցան: Լոնկի-
նոսի դէմքը երթալով կը կարմրէր, իսկ
Բուլիան կը գունաթափէր... վայրկեան

մ'ալ անցաւ, որ հանդիսատեսներու հա-
մար դար մ'երեցաւ: Յանկարծ ճիչ մը
լռութիւնը վրդովեց.

— Թո՛յլ տուր....:

— Ո՛չ, սիրելիս, — պատասխանեց
խղղուր միւս ձայնը:

Ուրիշ վայրկեան մ'ալ անցաւ, ու լը-
սուեցաւ ճարճատիւն մը ու հառաչանք
մը: Բուլիանի շրթունքներէն դուրս պոռթ-
կաց արիւնը, գլուխը ինկաւ ուսերուն վը-
րայ: Լոնկինոս զինքը ձիուն վրայէն վեր-
ցուց, հանդիսատեսները չկրցան հասկնալ
թէ ի՞նչ պիտի ընէ, երբ նա, դիակը ուսը
նետեց ու քառամբակ իրիններուն քով
դարձաւ:

— Ուռահ, պոռացին վիսնիովիեցրիի
զինուորները:

— Մահ Լեհերուն, — պատասխանե-
ցին Զարորոթիները:

Զօրավարնին կորսնցնելով չշփոթեցան,
աւելի կատաղաբար թշնամոյն վրայ յար-
ձրկեցան: Յուսահատ կռիւ մը սկսաւ:
Ղազախները, իրենց բոլոր քաջութեամբ,
պիտի չկարենային դիմանալ թշնամոյն
արուեստին և կարգապահութեան, եթէ
Գրիվոնոս նահանջելու փողը զարնել չը-

տար: Լեհերը վայրկեան մը իրենց տեղը
կեցան, ցուցնելու համար որ յաղթող են
և տէր պատերազմի դաշտին, և ապա
յամբ դարձան ետ: Թումբին վրայ միայն
մարդկանց և ձիերու դիակները մնացին.
գուշակ հոն հանդիպելիք դէպքերուն: Թե-
թև հով մը ջուրերուն երեսը կը ծածանէր
վէտ վէտ և եզերքի ուռնիները կը շար-
ժէր: Նոյն միջոցին Գրիվոնոսի գունդերը
սեղմ ամբոխիւ սկսան շարժիլ: Առջևէն
կու գար խառնիճաղանճ բազմութիւնը,
որուն կը հետևէին Զարորոթի հետեակ
զօրքը, հեծելագունդը, թաթար կամաւոր-
ները, Ղազախ թնդանօթաձիգը: Անկարգ
առաջ կ'երթային, գրեթէ վազելով, կ'ու-
զէին տիրել թումբին և թուոյ առաւելու-
թեամբ խորտակել իշխանին բանակը:
Գրիվոնոս վստահ էր յաղթել բռնամար-
տով և սուբով, և ոչ արուեստով, անոր
համար հրաման ըրեր էր վերջապահ գուն-
դերուն առաջ մղել առաջին գծի զինուոր-
ները: Վերջապէս սկսան թնդանօթի գըն-
դակները կարկուտի պէս տեղալ ջուրին
մէջ, անփնաս՝ հեռաւորութեան պատճառաւ:
Լճին միւս եզերքին վրայ իշխանին զի-
նուորները քառակուսի շարուած էին:

Մարդկային հեղեղը երթալով կը մօտե-
նար թումբին, միշտ առաջ կու գար. ու-
մանը գետեզերքը հասնելով անցնելու հուն
մը կը փնտռէին ու չգտնելով, ետ կը
դառնային: Բազմութիւնը այնպէս խիտ էր
որ, ինչպէս ըսաւ ապա Օսինսքի, կարե-
ւի էր ձիով վրայէն քալել:

Երեսփա բլրակի մը վրայ կեցած, յօն-
քերը պոստած ու սպառնալից կը դիտէր:

— Թշնամին գիւղացնակ կը յարձրկի
մեր վրայ, — ըսաւ Մագնիցիի: — Հակա-
ռակ պատերազմական կանոններու, վրա-
նիս կը վազէ իբրև թէ վայրենի կենդա-
նիներ ըլլայինք...: Բաւական է որ հաս-
նի: — Կարծես արհամարհելով այս խօս-
քերը, Ղազախները հասեր էին թումբին
կէսը և կանգ առեր էին, ապշած և շփո-
թած թշնամոյն լուրթենէն: Նոյն ատեն
իշխանին գունդերը յետախաղաց շարժում
մը սկսան, իրենց և թումբին մէջ լայն
կիսաբոլոր մը թողլով, գործոյ ասպարէզ:
Քորիսքիի հետեակազօրը երկու բաժնուե-
ցաւ, երեցաւ Վուրցէլի թնդանօթներու
բերանները դէպի թումբն ուղղուած: Քո-
վընտի, Սլուքի և թումբին կազմած ան-
կեան մէջ, գետեզերքի դալար հողակոշտ-

ներու մէջէն կը փայլէին Օսինսքիի գերմանացի հրացանները: Փորձ աչք մը անմիջապէս պիտի գուշակէր յաղթութեան ո՞ր կողմ ըլլալը: Միայն Գրիվոնոսի նման խելացնոր մը կարող էր այս պայմաններով պատերազմ սկսիլ, այնպէս որ և ոչ իսկ կրնար վերստին անցնիլ գետը եթէ Վիսնիովիեցքի ուզեր արգիլել: Իշխանը թողուց որ լեցուին թումրին վրայ, որպէս զի կարենայ շրջապատել զիրենք և բնաջինջ ընել: Արթուն զօրավարը թըշնամոյն տգիտութենէն օգուտ քաղեց. Գրիվոնոսի անկարելի էր նեղ թումրին վրայէն՝ իրեններուն օգնութեան հասնիլ, բազմաթիւ ու լայն ջոկատներ չէին կրնար անկէց անցնիլ: Փորձ զինուորականները ապշած կը դիտէին Գրիվոնոսի շարժումները. իրեն այդ յիմարութիւնը գործել տուողն փառասիրութիւնն էր և արեան ծարաւը: Լսած էր Գրիվոնոս որ խմիկներէ, Երեմիայի դէմ մղուած պատերազմին վախճանէն կասկածելով, իրեն բոլոր ուժերով ճամբայ ելեր էր: Իրեն վճռական հրաման եղած էր պատերազմը չսկսիլ: Սակայն ինքն ճիշտ այդ հրամանին համար ուզեր էր սկսիլ և անմիջապէս:

Բոլոննոյէի տիրելէն վերջ, իրեն տարած յաղթութեանց փառքին ուրիշ մը բաժանորդ չէր ուզեր ընել: Նոյն իսկ եթէ կորսնցնէր բանակին կէսը, մնացածը կը բաւէր թշնամի բանակը ողողելու, և ինքը Երեմիայի գլուխը նուէր կը տանէր խըմիկներէ: Զինուորները հասան թումրին եզերքը, անցան զայն և իշխանին զօրքերուն թողուցած կիսաբոլոր միջոցին մէջ տարածուեցան: Նոյն վայրկենին, հողակոշտներու ետև պահուլտած, Օսինսքիի հետևակ զօրքը, քովընտի կրակն սկսաւ, որոտացին Վուրցէլի թնդանօթները: Պատերազմը սկսաւ: Սլուքի եզերքները և բոլոր դաշտը ծուխի թանձր ամպի մը մէջ ծածկուեցան. այդ թանձր ամպին մէջէն կը տեսնուէին մերթ ընդ մերթ դաւաճողներու կարմիր նշանազգեստը և սաղաւարտներու փայլուն ցցունները: Քաղաքին բոլոր զանգակները կը հնչէին: Ղազախ բանակէն, միշտ թարմ գունդեր կը խուժէին թումրին վրայ, և որոնք որ կը յաջողէին միւս կողմը անցնիլ, երկայն ու խիտ գիծով կը տարածուէին ու կատաղաբար կը յարձրկէին իշխանին զօրքերուն դէմ: Պատերազմը կ'եռար լճին

մէկ ծայրէն մինչև գետին անկիւն ձեւացուցած տեղը: Թշնամին կամ պէտք էր յաղթեր և կամ մեռներ, վասն զի ետեւէն ջուրը պաշարեր էր զինքը:

Երբ հռաւարները սկսան շարժիլ, Զակլոպա, որ բազմութենէ չէր ախորժեր, միւսներուն հետ մտրակեց ձին, ապա թէ ոչ իրենները զինքը պիտի կոխոտէին անցնէին: Աչքերը ուժով գոցած առաջ կ'երթար. խորհուրդներու մըրիկ մը կը դառնար գլխուն մէջ, դժոխք կը ղրկեր պատերազմն ալ, հռաւարներն ալ, ամբողջ աշխարհը ալ: Կը հայհոյէր ու կ'աղօթէր: Ականջները կը խժժային, շունչը կը հատնէր, սակայն յանկարծ բուն ընդհարում մը աչքերը բանալ տուաւ... Ո՛վ Աստուած իմ. ի՞նչ տեսարան... գերանգիներ, սուրեր, նիզակներ, բոցավառ դէմքեր, արիւնոտ աչքեր, ցցուած պիսիւր, խառնակութիւն մը, շփոթութիւն մը, աւերած: «Լաւ ուրեմն. կ'ուզեն. թող առնեն», ու սկսաւ յիմարաբար շողացնել սուրը աջ ու ձախ, օդոյ մէջ, վիրաւորելով, կտրելով, ծակելով: Ողջ ըլլալը զգալով դեռ աւելի սիրտ կ'առնէր: «Սպաննէ՛, ջարդէ՛» կը գոռար վիրաւորուած գո-

մէջի մը նման: Վերջապէս, այն ահաւոր դէմքերը աներեւոյթ եղան և ինքը դիմացը տեսաւ կոնակներու և գլխարկներու շարժուն պարիսպ մը:

— Ա՛հ, վատ ծոյլեր, կը փախչի՞ք:

Ու սրարշաւ սկսաւ հալածել, հասնիլ անոնց, խառնուիլ անոնց հետ և սուրով տալ ետենուն: Իրեն ընկերները կը մղէին զՂազարները դէպի Սլուքի ծառախիտ եզերքը, կը հալածէին թուփին երկայնութեամբ և գերի չէին բռներ, վասն զի ժամանակ չունէին:

Յանկարծ Զակլոպա տեսաւ որ ձին կեցաւ ու սրունքները սկսաւ բանալ. միևնոյն ժամանակ ծանր բան մը վրան ինկաւ ու զլուխը ծածկեց, զինքը բոլորովին մթութեան մէջ թողլով:

— Ազատեցէ՛ք զիս, օգնութիւն. — պոռաց չարաչար մտրակելով զձին:

Սակայն կենդանին ծանրութեան տակ ընկճուած ու յոգնած, կը հեւար ու տեղէն չէր շարժեր:

Զակլոպա լսեց մեծ աղմուկ մը, յուսահատ գոռում գոչում մը՝ բովէն անցնող ձիերու զահալիթաբար վազելը: Ապա, մըրիկը անցաւ, խաղաղութիւնը տիբեց:

— Ի՞նչ պատահեցաւ արդեօք, — կը մտածէր Զակլոպա: — Այս ի՞նչ զիւական խաղ է: Գերի՞ եմ արդեօք:

Պաղ բրտինք մը ճակատը թրջեց: Անշուշտ, ինչպէս ինքը ըրեր էր Պոկոնին, իրեն բերանն ալ գոցեր էին: Ուսերը ճնշող ծանրութիւնը Ղազախի մը ձեռքը պիտի ըլլայ, կը մտածէր: Սակայն ինչո՞ւ չէին սպաններ զինքը. ինչո՞ւ չէր կրնար տեղէն շարժիլ:

— Թո՛ղ զիս, նենգաւոր չարագործ...: Կենացդ կը խնայեմ:

Պատասխան չկար:

Նորէն մտրակեց ձին, սակայն իզուր: Կենդանին աւելի լայն բացաւ սրունքները, կարծես գետին կը թաղուէր: Կիրք ելած Զակլոպա դանակը հանեց և ուժով հարուած մը տուաւ դէպի ետև: Սակայն հարուածը պարսպի գնաց: Այն ատեն զըլխուն վրայ ծանրացող ծածկոցը երկու ձեռքով բռնեց ու պատռեց:

— Ի՞նչպէս. կարելի՞ բան է. և ոչ մէկը կ'երենայ:

Հեռուն միայն, փոշիի ամպերու մէջ, կը տեսնուէին Վոլոտիէսքոյի կարմիր դաշտները, և աւելի մօտ հռատներու նի-

զակները որոնք փախչող թշնամին դէպի գետը կը մղէին: Զակլոպայի ոտքերուն տակ ինկած էր Զարորոթի ահագին դօշակ մը: Փախչող Ղազախի մը ձեռքէն ինկած պիտի ըլլար, այնպէս որ բունը ինկեր էր Զակլոպայի ուսերուն վրայ և լաթը գլուխը փաթթուեր: Երբ տեսաւ ու հասկըցաւ մեր զիւցազնը, սթափելով.

— Ա՛հ, — բացազանչեց: — Ուրեմն դրօշակ մը առեր եմ: Եթէ արդարութիւնը աշխարհէս չէ վերցեր, վարձքս կ'ունենամ...: Այ, վայրենիներ, շնորհակալ եղէք որ ձիս կեցաւ: Ուրեմն ես զիս լաւ չէի ճանչցեր երբ կ'ըսէի թէ աւելի արուեստին վրայ հաւատը ունիմ քան թէ քաջութեան. ուրեմն պատերազմի մէջ ես ալ բանի մը կու գամ և միայն պարսիմատ ուտող չեմ...: Ա՛հ, Աստուած իմ. նորէն դարձան: Հոս չէ, շան զաւակներ, հոս չէ...: Անիծուած գրաստ, գայլերու կեր ըլլաս...: Սպաննէ՛, զա՛րկ, մեռցո՛ւր ...:

Իրաւցնէ, Ղազախներու նոր խումբ մը դէպի Զակլոպա կը վազէր, հալածուած Բոլխանովսքիի զրահաւորներէն: Թերեւս Զակլոպա ձիերու ոտքի տակ կ'իյնար

ու կը ջախջախուէր, եթէ չըլլային Սըշե-
դուցքիի հուսարները՝ որոնք զթշնամին
ջուրը թափելէն վերջ, սանձարձակ կը
դառնային Ղազարի ջուկատը երկու կրակի
մէջ առնելու համար: Այս որ տեսան Ջա-
բորոժինները դէպի լիճը խոյացան և հոն
գտան իրենց մահը: ոմանք ծունկ չոքած
շնորհք կը խնդրէին: Պարտութիւնը ահա-
ւոր էր, սակայն աւելի ահաւոր էր թուա-
րին վրայ: Անոր վրայէն անցնող բոլոր
գունդերը իշխանին զինուորներէն կազ-
մուած, կիսարոլորին մէջ աներևոյթ կ'ըլ-
լային, իսկ Վուրցէլի թնդանօթները և
գերմանացի հետեակ զօրքին հրացանի հա-
րուածները կը լմնցնէին մնացածները: Ոչ
կրնային առաջ խաղալ, ոչ նահանջել,
վասն զի Գրիվոնոս նոր գունդեր կը մղէր
խառնուրդին մէջ, որոնք իրենց առջևը
եզող գունդերուն զարնուելով, փախստեան
միակ ճամբան կը գոցէին: Կարծես Գրի-
վոնոս երդում ըրեր էր բնաջինջ ընել ի-
րեն բանակը...: Լիճը լեցուն էր մարդ-
կանց և ձիերու դիակներով: Զուրը եզերը-
ներէն դուրս կը թափէր:

Վայրկեան մը լռեցին թնդանօթները:
Այն ատեն թշնամիները թումբին ետեւէն

դուրս ելան խուռն բազմութեամբ և կի-
սարոլորին մէջ նետուեցան՝ ուր կը սպա-
սէր իրենց՝ հեծեւագունդին սուրը: Վուր-
ցէլ սկսաւ երկաթի և կապարի կարկու-
տը, Ղազարի նոր օգնականները կը թըխ-
մուէին թումբին վրայ ու չէին կրնար ըն-
կերներուն օգնութեան հասնիլ:

Այս արիւնոտ խաղը ժամեր տեւեց: Կա-
տաղի Գրիվոնոս չէր ուզեր պարտութիւն
խոստովանիլ ու իրեն քաջերը մեռնելու
մղելէն չէր դադրեր: Երեմիա, արծաթա-
պատ զրահը հագուած, լճին միւս կողմը
բլրակի մը վրայ կեցած, պատերազմին
ընթացքը կը դիտէր: Հանդարտ էր դէմքը.
կը տեսնէր Սուրբի երկու եզերքները ու
քաղաքը՝ ուր էր Գրիվոնոսի բուն բա-
նակը: Աչքը անկէց չէր կրնար բաժնել:
Վերջապէս դառնալով Գիէէի մարմնեղ կա-
ռավարիչին.

— Այսօր, — ըսաւ, — պիտի չկարե-
նանք բանակը առնել:

— Ի՞նչ, կ'ուզէի՞ք...:

— Այո: Բայց ուշ է: Արդէն իրիկուն
եղեր է:

Պատերազմը իրաւցնէ, Գրիվոնոսի ան-
միտ յամառութեան պատճառաւ, այնչափ

երկայն տներ էր որ արեւը արդէն դէպի մարը կը խոնարհէր: Թիթե ամպեր, գուշակ գեղեցիկ օդի, երկնքի կամարին վրայ սկսան կարմրիլ ու աներեւոյթ ըլլալ: Թումբին վրայ գտնուող Ղազարներու բազմութիւնը նուազիլ սկսաւ և վերջին գունդերը անկարգ նահանջեցին: Պատերազմը վերջացեր էր, վասն զի Գրիվոնոսի զինուորները, կատրած իրենց զօրավարին դէմ, սպառնալից կ'ողողակէին:

— Մատնիչ, զմեզ ջարդուելու զրկեցիր: Զքեզ կապած Երեմիայի պիտի յանձնենք, զմեզ փրկելու համար: Մահ քեզի, անիծեալ, և ոչ մեզի:

— Վաղը, — պատասխանեց Գրիվոնոս, — ես ձեր ձեռքը պիտի տամ իշխանը ու բոլոր բանակը և կամ պիտի մեռնիմ ես ալ:

Բայց վաղը գալիք էր, իսկ այսօրուան պարտութիւնը ստոյգ: Հազարաւոր կտրիճ զինուորներ, թող խառնիճաղանճը, պատերազմի դաշտին վրայ կը պառկէին և կամ լճին ու գետին մէջ խզուեր էին: Երկու հազար գերի ինկեր էին: Տասնուչորս գնդապետներ սպանուած, և ուրիշ շատ ստորակարգ սպայներ: Բուլիան ողջ,

Թէպէտ ջախջախուած կողերով, ինկեր էր Լոնկինոսի ձեռքը:

— Վաղը, — կը կրկնէր Գրիվոնոս, — կտոր կտոր պիտի ընենք զանոնք ամէնքը... և մինչև այն ատեն պատառ մը բան բերանս պիտի չդնեմ և կաթիլ մը բան պիտի չխմեմ:

Իսկ միւս բանակին մէջ ահաւոր իշխանին ղիմացը կը նետէին դրօշակները, յաղթութեան յիշատակներ: Քառասուն հատ էին: Իսկ երբ առաջ եկաւ Զակլոպա այնպէս ուժով նետեց իրեն առած դրօշակը որ բունը կտորեցաւ:

— Իսկ դուն քու ձեռքովդ յափըշտակեցիր այս դրօշակը, — հարցուց իշխանը:

— Այո՛, ես:

— Հիմա կը հասկնամ որ ոչ միայն ազնուական ես, հապա նաեւ քաջ զինուորական: Կարող ես միանգամայն ըլլալ Ռդիսեա և Աքիւլէս:

— Պարզ զինուոր մըն եմ բայց Ապերսանդը Մակեդոնացւոյ դրօշակին տակ կը ծառայեմ:

— Որովհետեւ վճարմունք չունիս, այդ

քաջութեանդ համար զանճապետէս երկու հարիւր դուքատ կ'ընդունիս:

— Բարձրապատիւ Տէր, — ըսաւ Զակ-լոպա իշխանին ոտքերը համբուրելով, — ծառայութիւններս այդչափ շնորհք չեն արժեր և ես համեստութեան համար կ'ուզէի ծածկել զանոնք:

Սըշեդուցքի շրթունքները շարժեցան աննշմարելի ժպիտով մը, բայց տեղակալը լռեց, և երբէք, ոչ իշխանին և ոչ ուրիշներու, չպատմեց պատերազմէն առաջ Զակլոպայի զգացած սարսափը: Զակլոպա զուարթադէմ հեռացաւ, սպառնալից կը նայէր երբ միւս գունդերու զինուորները մէկմէկու ցուցնելով զինքը կ'ըսէին.

— Ահաւասիկ այսօր ամէնէն աւելի նշանաւոր եզդը:

Գիշեր էր: Գետին և լճին երկու եզերքներու վրայ կրակները վառուեցան. ծուխի սիւներ բարձրացան դէպի վեր: Յոգնած զինուորները կը հանգչէին ու մէկմէկու կը պատմէին պատերազմի մանրամասները ու կատարուած նշանաւոր քաջագործութիւնները: Ամենէն բարձր կը հնչէր Զակլոպայի ձայնը պարծենալով

ոչ միայն ըրածին վրայ, այլ նաեւ թէ ինչեր ալ կրնար ընել եթէ ձին կեցած չըլլար:

— Էյ, — կ'ըսէր իշխանին սպայներուն և թիշեվիչի գունդին, ազնուականներուն, — դաշտային պատերազմները ինծի համար նորութիւն մը չեն: Մոլտովիոյ, Տաճկաստանի բոլոր պատերազմներուն մէջ զրոնուեր եմ...: Կը վախէի, բայց ոչ թշնամիէն, հապա ինծմէ, իմ թափէս, վասն զի զիտէի որ շատ հեռուն պիտի երթամ:

— Գնացիր ալ:

— Ինչպէս չէ... հարցուցէք Սըշեդուցքի: Հազիւ տեսայ որ վերջիւ ինչպէս իրեն ձիուն հետ, անմիջապէս օգնութեան ուզեցի վազել. բաւական աշխատեցան զիս զսպելու համար:

— Այո՛, — ըսաւ Սըշեդուցքի, — ստիպուեցանք զսպել ու հանդարտեցնել ըզրեզ:

— Ուր է սակայն վերջիւ, — հարցուց Գարվիչ:

— Երկրագնդութեան ելեր է. հանգիստ չախորժիր:

— Լսեցէք հիմա, տեաք, — ըսաւ Զակլոպա, վշտացած որ ընդմիջեցին խօսքը, — լսեցէք թէ ինչպէս արեւոտակը:

— Ուրեմն վերաւորուած չէ՞, վեր-
շիուէ, — կրկին հարցուց Գարվիչ:

— Եւ առաջին դրօշակը չէ այս ...:
Կենացս մէջ շատեր առեր եմ, բայց ոչ
այսչափ նեղութեամբ...:

— Վերաւորուած, ոչ, միայն թեթեւ
ճգնուածներ ունեցաւ — պատասխանեց
Ազաւեվիչ. — քիչ մը ջուր խմեց, վասն
զի լճին մէջ ընկղմեցաւ:

— Կը զարմանամ որ ձուկերը խաշե-
լով չմեռան, — մէջ մտաւ Զակլոպա զայ-
րացած: — Վասն զի անոր պէս տաք
գլուխ մը պէտք էր որ ջուրը եռացնէր:

— Կտրիճ մըն է, ըսելիք չկայ:

— Ոչ այնչափ, քանի որ մէկ մարդ
զինքը գետին տապալեց ...: Էհ, ձեզի
հետ խօսիլ կարելի բան չէ...:

Գեթ ինծմէ սորվեցէք թշնամիէն դրօ-
շակ առնելու կերպը...:

Աքսաքի ներս մտնելովը խօսակցութիւ-
նը ընդմիջեցաւ:

— Զեզի նոր լուր մը կը բերեմ, —
ըսաւ գրեթէ կանացի ձայնովը:

— Դայեակը լաթերը չէ լուացեր,
կատուն կաթը խմեր է ու պնակը կոտ-
տեր, — ըսաւ քթին տակէն Զակլոպա:
— Ահաւասիկ նոր լուրը:

Սակայն Աքսաք, իրեն պատանի հա-
սակը ակնարկող խօսքերը արհամարհելով,
շարունակեց.

— Բուլիան յամբ կրակի վրայ դրուե-
ցաւ եփուելու...:

— Ապրիս, — ընդմիջեց Զակլոպա: —
Շունները խնջոյք ունին:

— Ու պատմեց գիտցածը...: Բանակ-
ցութիւնները ի դերեւ ելեր են. Գիզէլ գրե-
թէ խեղացնորեր է...: Խմիկնիցքի Գրի-
վոնոսի օգնութեան կու գայ:

— Խմիկնիցքի. ինչ կը խօսիս խմիկ-
նիցքի վրայ. ինչ փոյթ մեզի խմիկ-
նիցքի...: Թող գայ. լաւ է: Ըսել է թէ
տակառ մ'ալ գարեջուր պիտի թափենք:
Խմիկնիցքիէն վախցող չկայ. — պոռաց
Զակլոպա խիզախ չորս կողմը դարձնե-
լով աչքերը:

— Խմիկնիցքի արդէն ճամբայ ելեր
է, բայց Գրիվոնոս առանց անոր սպա-
սելու յարձրկցաւ, անոր համար ալ յաղ-
թուեցաւ:

— Սափորը այնչափ անգամ ջրհորը
կ'երթայ որ վերջապէս ունեւիքը հոն կը
թողու:

— Մագնովքայի մէջ Պոկունի հրամա-
նին տակ վեց հազար հոգի կայ արդէն:

— Որո՞ւն, որո՞ւն, — հարցուց Զակլուպա ձայնը այլայլած:

— Պոկոնի:

— Զի կրնար ըլլալ:

— Բուլիան ըսաւ:

— Հիմա, այո՛, բանս բուրդ է, — գոչեց Զակլուպա: — Շո՞ւտ պիտի գան:

— Երեք օրէն: Յամբ առաջ կու գան որպէս զի ձիերը չյոգնին:

— Բայց ես յամբ պիտի չերթամ, — ըսաւ քթին տակէն Զակլուպա: — Երկնքի հրեշտակներ, դուք զիս ազատեցէ՛ք այն դեւին ձեռքէն: Հարիւր անգամ նուէր կու տամ առած զրօշակս եթէ այն արիւնարբու մարդասպանին վիզը կոտրի: Կը յուսամ թէ հոս շատ չենք կենար մենք: Յուցուցինք Գրիվոնոսի որ կոռւիլ գիտենք. հիմա հանգչինք: Այնչափ կ'ատեմ այդ Պոկոնը որ միայն անունը լսելով զգուանք կը զգամ: Ո՛վ ըսաւ ինծի որ հոս գամ. Պարի մէջ հանգիստ կ'ըլլայի...: Փորձութիւնը զիս հոս մղեց...:

— Հանդարտէ, — ըսաւ ականջէն Սըշեդուցը, — մեզի հետ վախճալու բան չուո՞ւնիս:

— Օհ, դուն չես ճանչնար այն գա-

զանը: Կարող է վրադ յարձըկիլ երբ բնաւ չես սպասեր (ու Զակլուպա սարսափած չորս կողմը նայեցաւ): Թշնամի է քեզի ինչպէս ինծի:

— Աստուած տար անոր հանդիպէի, — բացագանչեց Սըշեդուցը:

— Ես այդ բաղդէն կը հրաժարիմ: Իբրեւ քրիստոնեայ՝ յօժարութեամբ կը ներեմ ինծի դէմ ըրածներուն, բայց այն պայմանաւ որ անմիջապէս վերջը կախաղան հանեն զինքը: Անկէց չեմ վախեր, ոչ. կը զգուիմ: Միշտ պէտք է գիտնալ թէ որուն հետ գործ ունիս. ազնուականի՛ մը հետ, լաւ, գեղացիի՛ մը հետ, լաւ...: Բայց նա մարմնացեալ դեւ մըն է, որուն հետ չես գիտեր ինչպէս վարուելու է: Եթէ տեսնէիր թէ ինչպէս կը նայէր ինծի երբ զինքը կը կապկպէի. երբէք մտքէս պիտի չելլէ, երբէք, եթէ հազար տարի ալ ապրելու ըլլամ: Քնացող շունը արթնցընել չեմ ախորժիր, բաց աստի, ամէն լաւ խաղ քիչ կը տեսէ...: Բայց, ներէ ինծի եթէ ըսեմ թէ ապերախտ մէկն ես դուն, վասն զի այն խեղճ օրիորդին վրայ բնաւ չես մտածեր...:

— Ո՛վ ըսաւ քեզի, — հարցուց Սըշեդուցը:

— Պատերազմներէն կ'ախորժիս, — ըսաւ Զակլոսպա, զինքը առանձին մէկ կողմը տանելով. — առաւօտէ մինչև իրիկունս սուր կը շարժես, իսկ անդին այն խեղճը արտասուք կը թափէ ու պատասխանի մը կը սպասէ: Ուրիշ մը շատոնց զիս դրկեբէր, գեթ գթութեան համար:

— Ուրեմն կ'ուզես Պա՛ր դառնալ:

— Այսօր իսկ, անմիջապէս, վասն զի, հաւատացիր, կը ցաւիմ իշխանուհւոյն վրայ:

Սքշեդուցքի տխուր աչքերը երկինք վերցուց:

— Ինծի ապերախտ մի՛ ըսեր, — ըսաւ: — Աստուած վկայ է ինծի որ առանց զինքը յիշելու ոչ կերակուր կ'ուտեմ և ոչ կը քնանամ: Անոր իմ սրտիս մէջ ունեցած տեղը ոչ ոք պիտի զրաւէ: Եթէ մինչև այսօր չդրկեցի զքեզ պատասխանով մը, վասն զի ես ինքս անձամբ կ'ուզէի երթալ ու միանալ անոր հետ ցմիշտ: Պիտի թոչէի մինչև անոր քով...:

— Իսկ ո՞վ կ'արգելու թոբչդ:

— Պատերազմի ժամանակ է: Ես զինուոր եմ և ազնուական, պատիւս պէտք եմ փնտռել...:

— Սակայն այլ ևս պատերազմը լմընցաւ այսօրուան պարտութենէն վերջը. մենք կրնանք հիմակ ալ մեկնիլ...:

— Ո՛չ, հանգիստ առնելէն վերջ, վաղը նորէն պիտի զարնուինք Գրիվոնոսի հետ:

— Այդ բանը իմ ըզեղիս մէջ չի մըտնէր: Կը յաղթէք երիտասարդ Գրիվոնոսի, ծերը կու գայ. կը յաղթէք ծերուն, կու գայ սա միւս պատուականը՝ Պոկուն. կը յաղթէք Պոկունին, կու գայ Խմիեկնիցքի...: Ինչ եղաւ ձեզի. ե՛րբ պիտի լմնցնէք...: Քիչ կը մնայ որ դուն ալ Լոնկինոսի պէս կուսութեան ուխտ ընես...: Մէկին տեղը երկու ցնորածներ կ'ունենանք: Հաւատացիր առաջինը ես կ'ըլլամ զիշխանուհին համոզող որ երես դարձնէ քեզմէ...: Սրդէն կեցեր է պատուաստ Անդրէաս Բողովսքի՝ որ միայն տեսնելով աչքերէն կրակ կը ցայտէ...: Է՛յ, թող մեկդի, ամօթ է: Եթէ տղայ մ'ըլլայիր որ երբէք կրակը չէ տեսեր ու անուն մը կ'ուզէ վաստկիլ, կը հասկնայի: Բայց դուն արդէն արիւնի մէջ թաթխուած ես, Մագնովքայի պարիսպներուն տակ չեմ գիտեր ինչպիսի՛ վիշապ մը կամ մար-

դակեր մը սպաննեցիր : Կ'երդնում որ ծրագիր մը կը պատրաստես և կամ այն-չափ վարժած ես արիւն թափելու որ քու սիրածդ կը մոռնաս անոր համար :

Արշեղուցքի ակամայ աչքերը դարձուց լուսնին որ աստեղազարդ կամարին վրայ խաղաղ առաջ կ'երթար :

— Կը սխալիս, — ըսաւ : — Ես ոչ արեան և ոչ փառքի ծարաւի եմ, բայց միւս կողմանէ ալ չեմ ուզեր թողուլ իմ ընկերներս մահացու պատերազմի մը մէջ՝ ուր ամբողջ բանակը, ոչ ոք դուրս թողլով, պիտի մասնակցի : Իսկ պատերազմը տա-րակոյս չկայ որ երկայն պիտի տևէ, բայց եթէ Խմբելնիցքի Գրիվոնոսի օգնութեան հասնի, անշուշտ զինադադար մը տեղի պիտի ունենայ : Հաւանական է թէ վաղը Գրիվոնոս ասպարէզ չելլէ. եթէ ելլէ, ուրիշ պարտութիւն մ'ալ պիտի կրէ, ու այն ատեն ասպահով տեղ մը կրնանք երթալ հանգչիլ : Կատակ կ'երեւի, սակայն երկու ամիսէ ի վեր ոչ կ'ուտենք և ոչ կը քնանանք, միշտ գէշ օգերու մէջ, միշտ կռուոյ մէջ : Իշխանը, այո՛, մեծ զօրա-վար մըն է, բայց խոհեմ ալ է, պիտի չուզէ քանի մի հազարով Խմբելնիցքի

հարիւր հազարին դէմն ելլել : Լսեր եմ թէ Սպարայի կ'ուզէ երթալ կազդուրուե-լու և նոր ուժեր հաւաքելու համար : Այն ատեն միայն վճռական պատերազմ մը պիտի փորձենք : Վաղը աշխատութեան վերջին օրն է, միւս օր կրնամ գալ քեզի հետ Պար... : Բաց աստի, Պոկոն վաղը չի կրնար հոս հասնիլ և կռույն մաս-նակցիլ, իսկ եթէ, ընդ հակառակն, հաս-նի, կը յուսամ թէ անոր աստղը պիտի մարի ոչ միայն իշխանին աստղին զիմաց, այլ նաև իմինիս :

— Ճշմարիտ դեւ մըն է կ'ըսեմ քեզի, չեմ կրնար հանդուրժել անոր... : Բայց ինչիրը հոն չէ : Վաղը ուրեմն այս գիւ-ղացիներուն մէկ հարուած մ'ալ կու տանք, ու ապա ի Պար : Ո՛հ, որչափ գոհ պիտի ըլլայ զքեզ տեսնելով, և ինչպէս պիտի շիկնի այն գեղեցիկ դէմքը : Ենթադրէ որ ես ալ առանց անոր՝ չորս կողմս պարապ կը տեսնեմ, վասն զի հարազատ աղջկան պէս սիրեցի զինքը : Է՛յ, կ'ենթադրուի : Զաւակ չունիմ. կալուածներս հեռուն Տաճ-կաստանի մէջ են, և կ'ուտեն բոլոր այն նզովեալ գործակատարները : Աշխարհիս վրայ միմեկ եմ, ճշմարիտ որը մը, և

ծերութեանս ժամանակ Բոտսլիբիէնդա բարեկամիս հետ իրեն Միշեքիսքի մէջ ունեցած կալուածներուն մէջ պիտի երթամ ապրելու:

— Հոգ մի՛ ըներ, այդ բանը չըլլար: Ինչ որ մեզի համար ըրիր չի մոռցուիր:

Խօսակցութեան այս կէտին վերջիով որ հետուէն կ'անցնէր, զիրենց կանչեց:

— Վերջիով, — գոչեց Սքշեդուցքի ձայնէն ճանչնալով: — Երկրագննութենէ՞ կը դառնաս:

— Այո՛, իսկ հիմա իշխանին քովէն կ'ելլեմ:

— Ի՞նչ կ'ըսէ:

— Վաղը պիտի զարնուինք: Թշնամին թումբը կը լայնցնէ, Սլուքի և Սդիրայի վրայ կամուրջներ կը ձգէ, ու կը պատուաստուի ասդին անցնիլ:

— Իշխանը ինչ կ'ըսէ:

— Ըսաւ. լաւ է:

— Ուրիշ բան չըսաւ:

— Ոչինչ: Միայն հրամայեց որ արգելք չըլլուի անոնց աշխատութեան: Բոլոր գիշերը կացիններու ու մուրջերու այս երաժշտութիւնը պիտի լսենք:

— Տեղեկութիւններ տուողներ ձերբալկալեցիր:

— Եթէ հոգի: Ամէնքն ալ կ'ըսեն թէ Խմիլենիցքի կու գայ, բայց դեռ հետուն է...: Սակայն ի՞նչ գիշեր:

— Լուսաւոր՝ ցերեկի պէս: Ուրեմն իյնալէդ փնաս մը կրեցիր:

— Քիչ մը ցաւ կը զգամ...: Հիմա կ'երթամ շնորհակալութիւններս յայտնելու մեր Հերակլէսին, ապա պիտի քնանամ, վասն զի ալ ոտքի վրայ չեմ կրնար կենալ: Երկու ժամ հանգչիմ կը բաւէ ինծի...: Գիշեր բարի:

— Գիշեր բարի:

— Դուն ալ գնա՛ քնացիր, — ըսաւ Սքշեդուցքի Զակլոպայի: — Ուշ է, վաղն ալ շատ պիտի բրտընինք:

— Իսկ միւս օր, կը մեկնինք. — յիշեցուց Զակլոպա:

Ըրին իրենց աղօթքները և կրակէն բիչ մը հետուն պառկեցան. կրակը կամաց կամաց սկսաւ մարիլ: Լուսնի արծաթափայլ ճառագայթները կը տարածուէին բնացողներուն վրայ: Խոր լուծիւն մը տիրեց՝ զոր կը վրդովէին խորդալու ձայները և պահակներու պոռալները: Սակայն երկայն չկրցան վայելել քնոյ հանգստութիւնը: Հաղիւ լուսացեր էր, լսուեցաւ թմբուկներու դափիւնը:

Ժամ մը վերջ իշխանը նահանջ հրամայեց ամբողջ բանակին. ապշեցան բոլոր զինուորները:

ԺԶ.

Առիւծի մը նահանջն էր՝ որուն բաւական միջոց պէտք է ցատքելու համար: Իշխանը ազատ ասպարէզ կու տար Գրիվոնոսի, որպէս զի տալիք հարուածը զօրաւոր ըլլայ: Հազիւ սկսեալ էր պատերազմը, հեծեալագունդին ղառնալ հրամայեց, իբրեւ ի փախուստ: Այս որ տեսան Զարորոթիները բազմութեամբ խոյացան անոնց ետեւէն, անցնիլ կ'ուզէին զիրենք և շրջապատել: Սակայն անոնք՝ յանկարծ արագ դէպի ետ ղառնալով, այնպիսի կատաղութեամբ յարձրկեցան Զարորոթիներու վրայ որ վերջիններ ժամանակ չունեցան դիմադրելու: Վիսնիովիեցքի հեծեալագունդը մինչև զետ, մինչև կամուրջ, մինչև թումր, մինչև բանակ հալածեց զանոնք անխնայ ջարդելով: Օրուան դիւցազնը տասնութ տարեկան Արսաքն եղաւ, որ ստուգիւ սար-

սափեցուց Զարորոթիները: Միայն այսպիսի քաջ և փորձ զինուորներով կարող էր իշխանը փախուստ կեղծել և յաղթութութիւն տանիլ:

Նոյն օրը նախընթացէն աւելի ձախող եղաւ Գրիվոնոսի համար: Կորսնցուց բոլոր դաշտային թնդանօթները և շատ մը դրօշակներ՝ որոնց մէջ կային շատ արքունական դրօշներ զորս առեր էին Զարորոթիները Գորսունի պատերազմին մէջ: Եթէ Գորիսքի ու Օսինսքի հետեակ զօրքը և Վուրցէլի թնդանօթաձիգ զօրքը կարենային հեծեալագունդին թափին հետեիլ, մէկ հարուածով Զարորոթի բանակին կը տիրէին: Բայց երբ ասոնք հասան, արդէն զիշեր էր և թշնամին այնչափ հեռացեր էր որ կարելի չէր հասնիլ անոր: Այսու հանգերձ Սասվիլիքովսքի յաջողեցաւ տիրել բանակին կէսին և մեծ քանակութեամբ զէնք և պաշար ձեռք ձգել: Յաղթուող ամբոխը երկու անգամ բռնեց զԳրիվոնոս և կ'ուզէր իշխանին ձեռքը տալ, սակայն հանդարտեցաւ երբ խոստացաւ Գրիվոնոս շուտով միանալ Խմիւնիցքի հետ: Մնացած զինուորներով Գրիվոնոս քաշուեցաւ Մազնովքա ուր հասեր էր ար-

դէն խմիկներէր։ Սա՛ բարկացած, հրամայեց յամառ զօրավարը թնդանօթի մը բերանը նետել։ Սակայն բարկութիւնը իջնելէն վերջ, յիշեց որ Գրիվոնոս իրեն արիւնով ողողեր էր բոլոր Վոլինիան, տիրեր էր Բոլոննոյէի, հազարաւոր ազնուականներ անդիւր աշխարհքը զրկեր, յաղթութիւններ տարեր էր Երեմիային հետ զարնուելէն առաջ։ Ներեց իրեն, դարձուց հրամանատարութեան աստիճանը և անմիջապէս Բողոլիա զրկեց զինքը։

Իշխանն ալ իրեն զօրաց հանգիստ տուաւ. ասոնք ալ շատ մարդ կորսնցուցիր էին, մանաւանդ հեծելագունդին վերջին յարձակման ժամանակ, վասն զի Ղազախները յուսահատօրէն պաշտպաններ էին իրենք զիրենք։ Գրեթէ հինգհարիւր զինուոր ինկեր էին։ Մորքիսքի գնդապետը վիրաւորուած մեռեր էր, վիրաւորուած էին, թէպէտ ոչ ծանր, Քուշէլ, Բոլիանովսքի, պատանին Աքսաք։ Զակլուպա, ալ վարժած կռուի, միւսներէն չէր բաժնուած, երկաթապատ լախտի երկու հարուած ընդունելէր, և աւելի մեռած քան թէ կենդանի կը պառկէր հիւանդներու սայլին վրայ։ Ճակատագիրը այսպէս կը

զրկէր զինքը զէպի Պար ընելիք ճամբորդութենէն, թող որ իշխանը Սըշեղուցքին Սասլաւ զրկեց, հոն հաւաքուած զիւղացի խումբերը ջնջելու համար։ Եւ Սըշեղուցքի գնաց, առանց ակնարկ մը ընելու իշխանին՝ որոշած ճամբորդութեան նկատմամբ։ Տասը օր այրեց ու սպաննեց մինչեւ մաքրեց բոլոր շրջակայ տեղերը։ Վերջապէս այնչափ սաստիկ յոգնեցան իրեն զինուորները որ բռնադատուեցաւ Գարնորոլ դառնալ ուր էր նաև իշխանը։

Դարձին նախընթաց օրը, Սըշեղուցքի Գոմոր գետին վրայ Սուկոթինզի գիւղը մնաց։ Զինուորները զիւղին մէջ ցրուեց ու ինքը խրճիթ մը մտաւ զիշերը անցնելու համար։ Երկայն անըուն մնալէ ուժաթափ, անմիջապէս քնացաւ ու բոլոր զիշերը չարթընցաւ։ Առաւօտեան դէմ երազել սկսաւ։

Կը կարծէր թէ Լուպլին է և զինարանի իրեն սենեակին մէջ կը քնանայ և թէ կենսան, ինչպէս սովոր էր, կը պատրաստէր իրեն զգեստները։ Սակայն, արթըննալով հասկցաւ որ Սուկոթինզի կը գտնուի, բայց կենսանի դէմքը միշտ աչքերուն առջևն էր։ Սըշեղուցքի զինքը պատուհանին դիմաց նստած կը տեսնէր զրա-

դած զբահին հիսուսածքները մաքրելու։
Կարծելով թէ կ'երագէ, նորէն աչքերը
գոցեց, դարձեալ բացաւ և զկենսան նո-
րէն նոյն տեղը տեսաւ։

— Կենսան, — պոռաց յանկարծ, —
դո՞ւն ես թէ քու ոգիդ։

Երիտասարդը, անակնկալ աղաղակէն
վեր ցատքեց, թողուց զբահը և թեւերը
բացած.

— Ա՛հ, Աստուած իմ, ո՞րչափ վախ-
ցուցիր զիս... Ի՛նչ ոգի։ Ես եմ, ես՝ ոսկր
և մարմին։

— Դարձե՞ր ես։

— Ի՛նչ, զիս վստե՞ր էիր։

— Մօտ եկուր, համբուրեմ զքեզ։

Երիտասարդը իրեն տիրոջ քով վազեց,
ծունկերուն փաթթուեցաւ, իսկ տէրը անոր
գլուխը կը համբուրէր։

— Ո՛ղջ, ո՛ղջ, — կը կրկնէր ուրախ
զուարթ։

— Ո՛հ, տէր իմ, ես ուրախութենէս
չեմ կրնար խօսիլ։ Օրհնեալ՝ ԸԼԼԱՅ Աս-
տուած։ Սակայն այն ի՛նչպէս պոռացիր
...։ Զրահը ձեռքէս վար ինկաւ...։ Հիւ-
սուածքները մէկմէկու խառնուեր են. կը
տեսնուի որ զինակիր չունիս...։ Սակայն,

գոհութիւն Աստուծոյ ... օ՛հ իմ սիրելի
տէրս։

— Ե՞րբ հոս հասար։

— Այս գիշեր։

— Ինչու զիս չարթնցուցիր։

— Ի՛նչ բանի համար...։ Հիմա հոս
մտայ, ըստ սովորութեան, զգեստներդ պատ-
րաստելու համար։

— Ուսկի՞ց կու գաս։

— Կուշիէն։

— Հոն ի՛նչ բրիր. ի՛նչ հանդիպեցաւ
քեզի. խօսէ՛, պատմէ՛։

— Պատմեմ. Ղազարները Կուշի եկան
այրելու և յափշտակելու համար։ Ես ար-
դէն հոն էի, վասն զի հոն գնացեր էի
հայր Բաղրոնիոս Լաւրոյի հետ՝ որ ա-
ռաւ զիս խմիկէնիցքի ձեռքէն՝ որուն
Պրասլաւի կառավարիչէն թուղթ մը բե-
րեր էր։ Ղազարները այրեցին Կուշին ու
հայր Բաղրոնիոսը սպաննեցին։ Կառա-
վարիչն ալ կ'ուզէին սպաննել, իրենց
բարեկամ և իրենց կրօնակից ԸԼԼԱՅՈՎԸ
հանդերձ, բայց հոն չէր...։

— Սոյնպէս խառնխուռն կը խօսիս
որ բան չեմ հասկնար։ Դուն ուրեմն Ղա-
զարներուն հետ էիր, խմիկէնիցքի հետ
էիր. կարելի՞ բան է։

— Այո՛, Ղազարխներու հետ: Չիկրինի մէջ բռնեցին զիս ու իբրև իրենց ապրանքը պահեցին ...: Ահա բաճկոնակդ մաքրուած...: Սակայն ի՞նչ եղեր է, կտոր կտոր կը թափի...: Մի բարկանար, տէր իմ...: Նամակդ իշխանուհւոյն ձեռքը չը հասցուցի, այն խարդախ Պոկունը առաւ ձեռքէս, և եթէ այն իրեն հետ եղող մարմնեղ ազնուականը չըլլար, զիս անդիւ աշխարհ դրկեր էր:

— Ամէն բան գիտեմ, գիտեմ: Յանցանքը քուկդ չէ: Ըսած ազնուականդ հոս է, մեր բանակին մէջ, ամէն բան պատմեց ինծի: Ինքը ազատեց իշխանուհին Պոկունի ձեռքէն և Պար տարաւ:

— Գոհութիւն Աստուծոյ, ըսել է շուտով հարանիք պիտի ընենք:

— Կարելի է: Ասկէց կ'երթանք Դարնոպոլ և ապա Պար:

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս: Անշուշտ Պոկուն ինքզինքը կը կախէ...: Կախարդ մը ըսեր է իրեն որ երբէք ձեռք պիտի չձգէ զայն՝ որուն կը փափարի, և թէ անիկա ազնուական մը պիտի առնէ, և այն ազնուականը դուն ես, անշուշտ:

— Ինչպէս լսեցիր այդ բաները:

— Այսպէս կը խօսուէր...: Հիմա ամէն բան կը պատմեմ քեզի...: Առ այժմ հագուէ, նախաճաշը պատրաստ է...: Երբ Գոտար քեզմէ բաժնուեցայ, ժամանակ մը հոսանքին հակառակ ճամբորդեցինք. նաւակը սկսաւ ջուր առնել, հարկ եղաւ նորոգել զայն: Ապա սկսանք նորէն ճամբանիս առաջ տանիլ ու գնա՛, գնա՛...:

— Գնա՛, գնա՛, առաջ տար ուրեմն:

— Ընդմիջեց Աքշեդուցքի անհամբեր:

— Ու հասանք Չիկրին: Հոն ինծի հանդիպածը գիտես:

— Գիտեմ, գիտեմ:

— Ինք զինքս ախոռի մը մէջ, մուժտեղ մը պառկած գտայ: Պոկուն հագիւ կը մեկնի, խմիւնիցքի կը հասնի Զարորոթիններու բազմութեամբ: Պէտք է գիտնալ որ զլիաւոր Աթամանը հոն տեղի բնակիչները՝ Զարորոթիններու կողմնակից ըլլալուն համար, պատժեր էր, քաղաքը լեցուն էր զիականերով ու վիրաւորեալներով: Զիս իրենցմէ մէկը կը կարծեն, ու, փոխանակ սպաննելու, կը խնամեն, ու չեն թողուր որ թաթարները զիս գերի տանին: Ի՞նչ պէտք էր ընել. կը մտածէի: Նոյն միջոցին, այն վայրենիները Գորսուն

գնացին և Աթամաններու յաղթեցին: Ո՛հ, ինչե՛ր տեսան այս իմ աչքերս...: Ինծմէ բան մը չէին ծածկեր, կ'ենթադրուի: Փախչիմ, թէ չփախչիմ, — կը խորհրդաճէի: Սակայն տեսայ որ հոն մնալս այնչափ վտանգաւոր չէ, պէտք էր յարմար առթին սպասել...: Իսկ երբ Քորսունէն բերին կերպասներ, արծաթ, ալոնք, սիրտս ուրախութեամբ լեցուեցաւ...: Երեւակայէ որ մէկ դալէրի կամ գաւաթ մը օղիի փոխարէն վեց հատ արծաթ թէ դգալ կու տային, կէս գաւաթ օղին կ'աժէր զոյգ մը ռակի կոճակ կամ ցցունք մը. ի՛նչ պէտք էի ընել...: Եթէ Աստուած ուզէ, մտածեցի, օր մը տուն կը դառնամ՝ ուր ծնողքս յիսուն տարիէ իվեր դատ մ'ուռնին ժամօրսքի ընտանեաց հետ, ու դատը առաջ տանելու համար դրամ չունին: Ան տեսն սկսայ ամէն տեսակ բան գնել, այնպէս որ երկու ձիարեռ բան եղաւ: Եւ այս զիս մխիթարեց քիչ մը, վասն զի քեզմէ հեռու շատ կը նեղուէի:

— Միշտ նոյն ես դուն. չկայ բան մը ուսկից հիւթ չըամիս:

— Դէ՛շ է ըրածս...: Գողութիւն չըրի...: Մանաւանդ դեռ քովս է ճամբու

համար ինծի տուած քսակդ, վասն զի մինչև Ռազլոկ չկրցայ երթալ:

Այս ըսելով երիտասարդը քակեց գօտին, հանեց քսակը և դրաւ տիրոջ դիմացը:

— Ունեցած բաղդդ, — ըսաւ սա ժրպտելով, — կ'երևի թէ զքեզ ինծմէ աւելի հաբուստ ըրեր է: Փոյթ չէ սակայն, քսակը քեզի ըլլայ:

— Շնորհակալ եմ, տէր: Հիմա, փառք Աստուծոյ, ծնողքս և ծեր մեծ հայրս պիտի ուրախանան: Դատն ալ պիտի վաստըկին և այն նենգամիտ ժամօրսքիները աւոթի պիտի թողուն, մի՛ տարակուսիր...: Դուն ալ վաստկեցար, վասն զի ալ պիտի չհամարձակիմ յիշեցնել այն գօտին՝ զոր խոստացար ինծի Գուտաքի մէջ:

— Ապրի՛ս, ու կը յիշեցնե՛ս: Ահ, քաղցած գայլ...: Չեմ գիտեր ո՛ր է այն գօտին, բայց քանի որ խոստացեր եմ, ուրիշ մը կու տամ քեզի:

— Շնորհակալութիւն, — գոչեց կենսան ծունկերը համբուրելով:

— Բան մը չէ, բան մը չէ. պատմէ գլխէդ անցածը:

— Աստուած զիս այն աւազակներու

ձեռքէն ազատեց։ Մէկ մտածմունք միայն
զիս կը տանջէր, քու վրայօքդ բան մը
չէի լսած, ու կը խորհէի թէ թերեւ իշ-
խանուհին Պոկունի ճիրաններուն մէջ ին-
կած է։ Լսեցի որ Պոկուն, իշխանին զի-
նուորներէն վիրաւորուած, Չերքասսի կը
գտնուի...։ Անշուշտ գիտես որ լաւ սպե-
ղանինքը գիտեմ պատրաստել ու վէրքեր
բժշկել...։ Տանէզ գնդապետը ինծի հետ
եկաւ և հրամայեց որ խնամեմ այն սրի-
կայ աւազակը։ Սակայն երբ լսեցի որ իշ-
խանուհին միւսին հետ փախեր է, ծան-
րութիւն մը սրտիս վրայէն վերցունցաւ
...։ Պոկունի քով երթալու ժամանակս
կը մտածէի, զիս պիտի ճանչնայ արդեօք-
այո՞ թէ ոչ։ Սակայն սաստիկ ջերմ մ'ու-
նէր, ու զիս չճանչցաւ մէկէն։ Երբ ինք
իրեն եկաւ, հարցուց. « Դո՞ւն էիր Ռազ-
լոկ նամակ տանողը »։ « Այո՛, » կը պա-
տասխանեմ։ « Իսկ ես գրեզ Չիկրինի մէջ
վիրաւորեցի՞ »։ — « Այո՛ »։ — « Արջե-
ղուցքի ծառայութեան մէջ ես »։ — « Ոչ,
տէր, ուրիշի չեմ ծառայեր. անոր հետ
շատ բաներ կրեցի, անոր համար եկեր
եմ քիչ մը վայելելու Դազախներու հետ.
տասը օր է որ իբրեւ հիւանդապահ Տէ-

րութեանդ կը ծառայեմ... »։ Հաւատաց
ըսածիս ու սիրտը բացաւ ինծի։ Ինքը
պատմեց ինծի Ռազլոկի հրդեհը, իշխան-
ներէն երկուքին սպաննուիլը, և թէ միւս-
ները կ'ուզէին մեր իշխանին քով ապաս-
տանիլ, բայց չյաջողեցան, անոր համար
Լիթուանիոյ բանակին մէջ մտան։ Սա-
կայն երբ այն գիրուկ ազնուականը կը
յիշէր, կը զիւահարէր...։ Ակոսները այն
պէս ուժով կը կրճտէր որ կարծես ըն-
կոյզ կը կոտրէր։

— Ո՞րչափ ժամանակ հիւանդ պառ-
կեցաւ։

— Բաւական երկայն։ Այնչափ անհան-
գիստ էր որ վէրքերը կը սպիանային ու
նորէն կը բացուէին։ Շատ գիշերներ անկող-
նոյն քով անցուցի, թէպէտ երդուեցեր էի
վրէժս լուծել, ու հաւատարիմ պիտի գըտ-
նուիմ երգմանս, և քանի որ կ'ապրիմ ոտ-
քով անոր ետեւէն պիտի երթամ, վասն զի
շան մը պէս զիս ծեծեց։ Ես գիւղացի չեմ.
ձեռքովս պիտի սպաննեմ զանիկա։ Նոյն
ատեն կրնայի սպաննել զինքը, սակայն
հիւանդ մը սպաննելը, վատ բան է ու
ամօթ։

— Հիւանդ և անզէն...։ Այդ քեզի

պատիւ կը բերէ, վասն զի եթէ այն վիճակին մէջ սպաննէիր ազնուականի պէս վարուած պիտի չըլլայիր:

— Ես ալ այդ էր, որ կ'ուզէի ըսել: Միտքս եկան ծնողացս խօսքերը, երբ տունէն զիս զրկեցին, և ծեր մեծ հայրս զիս օրհնեց և ըսաւ. «Յիշէ՛, ապուշ, որ ազնուական ես, ծառայէ՛ ինչպէս որ պէտք է, պատիւդ պահէ՛»: Ըսաւ նաև որ եթէ ազնուական մը զիւղացիի մը պէս վարուի, ինքն Քրիստոս անգամ կու լայ: Այս խօսքերը յիշեցի ու զգուշացայ: Պոկուն երթալով վստահութիւնը կ'աւելցնէր վրաս: Յաճախ կը հարցնէր ինծի. «Ինչպէս վարձատրեմ զքեզ»: Իսկ ես. «Ինչպէս որ կը հաճիս»: Եւ գոհ եմ, գանգատ չունիմ: Թագաւորի մը պէս առատութեամբ վարձատրեց զիս: Ես ալ ամէն բան ընդունեցայ, որպէս զի մեզի պատկանող բանը աւագակին ձեռքը չմնայ...: Ուրիշներ ալ, իրեն օրինակին հետեւելով, ինծի ընծայներ կու տային:

Կենսան զլուսը տարաւ բերաւ իբրեւ թէ նոր բան մը յիշէր. շարունակեց.

— Տարօրինակ մարդ, սակայն: Խենթի պէս կը սիրէ զիշխանուհին...: Հա-

զիւ ոտքի ելաւ, վհուկ մը կանչեց, ապագայն գիտնալու համար: Սակայն յաջող բան մը չըսաւ նա: Սև և լիւր բրեսով հսկայ կին մըն էր, որ սատանային հետ գործ կ'ընէր, բայց տգեղ չէր: Երբ կը ծիծաղէր կարծես մատակ ձի մըն է որ կը խրխնջէ: Սպիտակ, զօրաւոր ակռաներ ունէր, որոնցմով կարող է երկաթը երկու կտոր ընել: Ամէն մէկ քայլին գետինը կը դողար: Երևակայէ որ ինծի սիրահարուեր էր, ամէն հանդիպելուն քովս կու գար, մազերս կը շոյէր կամ թեւէս կը քաշէր, կամ կը հրէր: «Երթանք» կ'ըսէր ինծի յաճախ...: Բայց ես կը վախէի որ սատանան վիզս ոլորէ, ու այն ատեն, պարապի պիտի ելլէին իմ աշխատութիւններս: «Չեն բաւեր քեզի ուրիշները» կը պատասխանէի: Իսկ նա. «Թէպէտ պատանի ես, սակայն կը սիրեմ զքեզ»: «Գնա՛, գնա՛, հեռացի՛ր» — կը պոռայի. ու նորէն կը կրկնէր. «Կը սիրեմ զքեզ, այո՛, կը սիրեմ զքեզ»:

— Տեսա՞ր ինչպէս կ'ընէր կախարդութիւնը:

— Բնական է: Շատ մը ծուխ կ'ընէր, ու կը լսուէին սուլելու ձայներ ու ողորու-

կոծ... Ապա ուրուականներ կ'երևնային... :
Վախ մը կը զգայի որ չեմ կրնար պատմել
... : Վհուկը՝ կանգուն սենեակին մէջ տեղ,
յօնքերը պոստած, կը կրկնէր. « Լեհը
անոր հետ է, Լեհը անոր հետ է. փսս,
ահ, ահ... Լեհը անոր հետ է » : Ապա ցո-
րեն կը նետէր մաղի մը մէջ, ու կը նա-
յէր, կը նայէր, ցորենը կը դառնար ու
կը դառնար, իսկ ինքը կը կրկնէր. « փսս,
փսս, Լեհը անոր հետ է » : Տեսնելու էիր
թէ ինչ կերպարանք կ'առնէր Պոկուն,
եթէ չըլլար աւազակ, տեսնողին սիրտը
կտոր կտոր պիտի ըլլար : Ամէն մէկ պա-
տասխանին գոյնը կը նետէր, դէպի ետե
կ'իյնար, ձեռքերը կը սեղմէր, ներումն
կը ինդրէր իշխանուհիէն Ռազլուկը այրած
և իրեն հօրեղբօր որդիները սպաննած ըլ-
լալուն համար : « Ուր ես հիմա, հօգիս,
— կ'ըսէր, ես զքեզ գիրկս մեծցուցի, ու
հիմա առանց քեզի պիտի ապրիմ : Մա-
տիս ծայրովն անգամ պիտի չի դպչիմ քե-
զի, քու գերիդ պիտի ըլլամ, միայն թէ
տեսնեմ զքեզ » : Ու Զակուպա միտքը գա-
լով, ակռաներով ուժով կը խածնէր բար-
ձը, մինչև քունը կը տիրէր վրան. քնա-
ցած ժամանակն ալ փութիս պէս կը շն-
չէր :

— Յաջող գուշակութիւն մը չլսեց եր-
բէր :

— Վերջը չեմ գիտեր, վասն զի երբ
բժշկուեցաւ, թողուցի զինքը : Զիս Լաս-
բոյին հետ կուշի զրկեց : Հոն ամէն մարդ
լսեր էր որ ծնողացս օգնելու համար բա-
ներ գներ եմ... :

— Չյափշտակեցին ձեռքէդ :

— Անշուշտ կը յափշտակէին, սակայն
բարերադգարար, թաթարներ չկային, իսկ
Ղազարները չէին համարձակիր, Պոկու-
նէն կը վախէին : Արդէն զիս իրենցմէ կը
կարծէին : Նոյն իսկ Խմիւնիցքի յանձնեց
ինծի որ ականջներս լաւ բանամ իմա-
նալու համար թէ արդեօք Պրասլաւի կա-
ռավարիչը ժողովք գումարե՞ր է... :
Երբ կուշի հասայ, հոն եկաւ Գրիվո-
նոս, ու սպաննեց հայր Լասբոյն : Ես
իմ զանձերուս կէսը թաղեցի, մնացածը
առի եկայ, լսած ըլլալով հոս գտնուիլդ :
Օրհնեալ ըլլայ Աստուած որ զքեզ ողջ ա-
ռողջ գտայ ու շուտով հարսնիքը կը կա-
տարենք... : Այն ատեն ամէն վայ կը մոռ-
ցուի : Իշխանին դէմ գնացող լիրբերուն
ըսի. « Դուք ա՛յլ չէք դառնար » : Եւ այն-
չափ տկարացեր են որ, կը տեսնուի, ալ
պատերազմը լմնցեր է :

— Ո՛հ, ո՛չ: Նոր պիտի սկսի խմիել-
նիցքի հետ:

— Իսկ դուն ամուսնանալէդ վերջը
պատերազմի՞ պիտի երթաս:

— Կը կարծես թերեւս որ ամուսնա-
ցած մարդը պէտք է վախնայ ու ձեռք
ձեռքի դրած կենայ:

— Ո՛չ, բոլորովին հակառակը: Կը
հարցնեմ, վասն զի հաւաքածներս ծնո-
ղացս յանձնելէն վերջ, կ'ուզեմ նորէն
քովդ գալ: Ո՛վ գիտէ թերեւս Պոկոնին
հետ ունեցած հաշիւս լմնցնեմ: Չեռքէս
չազատիր, կ'ըսեմ քեզի:

— Այդ ի՞նչ կատաղութիւն, թշուա-
ռութեանս:

— Ճար չկայ. երգուեր եմ և մինչև
Տաճկաստան ալ ետեւէն պիտի երթամ:
Ըլլայ ազնուական կամ ոչ...: Առ այժմ
քեզի հետ Դարնոպոլ կու գամ, ապա
հարսնիք: Բայց ինչու համար Դարնոպոլի
վրայէն Պար կ'ուզես երթալ: Կարծեմ,
ճամբու վրայ չէ:

— Բանակին հետ պէտք եմ դառնալ:

— Հասկցայ:

— Օ՛ն ուրեմն, — ըսաւ Արշեղոյցքի,
— ինծի ուտելու բան մը տուր:

— Արդէն պատրաստեր եմ: Ստա-
մոքսին հետ խաղալ չըլլար:

— Քիչ մը բան ուտելէն վերջ, ան-
միջապէս ճամբայ կ'ելլենք:

— Ապրի՛ս . . . միայն թէ իմ խեղճ
գրաստս ալ չի կրնար առաջ երթալ:

— Կ'ըսեմ որ ուրիշ մը քեզի տան,
և զայն քեզի կը պահես:

Շնորհակալ եմ, — բացազանչեց Կեն-
սան ժպտելով և մտածելով որ այս եր-
րորդ նուէրն էր որ կ'ընդունէր նոյն օրը:

Չէ.

Սակայն Արշեղոյցքի Դարնոպոլ չկը-
ցաւ երթալ, վասն զի հրաման ընդունեցաւ
Սպարայի երթալու: Ճամբան հաւատա-
րիմ ծառային պատմեց գլխէն անցած ար-
կածները. Սեչիայի բանտարկութիւնը, կը-
րած նեղութիւնները, խմիելիցքիէն ըն-
դունած ազատութիւնը: Թէպէտ սայլ և
պաշար չունէին հետերնին, սակայն կա-
մաց առաջ կ'երթային, վասն զի ոչ զի-

նուորներու համար և ոչ կենդանիներու համար ուտելիք կրնային գտնել աւերակ դարձած երկրի մը մէջ։ Ամէն վայրկեան կիսամեռ մարդկանց բազմութեան կը հանդիպէին, մեծաւ մասամբ կիներ ու տղաք, որոնք իրենցմէ մահ կամ գերութիւն կը խնդրէին, վասն զի ուտելու բան մը չէին կրնար գտնել թէպէտ հունձքի ժամանակ էր։ Գրիվոնոս ամէն բան ապականելու էր, իսկ ողջ մնացող թշուառները արմատներ կրծելով կը սնանէին։ Միայն ժամպոլի մօտ քիչ փնասուներ էր երկիրը պատերազմէն, անոր համար կրցան քիչ մ'աւելի երազել քայլերնին։ Հինգ օր վերջ Սպարայի հասան։ Մեծ շարժումներ կար, վասն զի Երեմիա իշխանը իրեն բոլոր բանակովը հոն եկեր էր։ Պատերազմը մօտաւոր է, կ'ըսէին. քաղաքին և շրջակայից մէջ զինեալ բազմութեան մը եռուզեօր կը տեսնուէր։ Վարչաւիոյ մէջ, խաղաղութեան կողմ եղողները՝ որոնց գլուխ էր Պրասլաւի կառավարիչը, ոչ միայն չէին ուզեր բանակցութիւնները դադարեցնել, հապա կը ջանային մրրկին դէմ առնել՝ շնորհներ ընելով։ Շատ ուշ հասկցեր էին թէ այն ատեն միայն կըր-

նային օգտակար ըլլալ բանակցութիւնները, երբ կոնակնին ունենան զօրաւոր բանակ մը։ Ուստի միահամուռ զինուորագրութեան հրաման ըրին և արձակուրդի եղող զինուորները ետ կանչեցին. դիւանապետը և հրամանատարները դեռ խաղաղութեան յոյս ունէին, բայց ոչ ազնուականները՝ պատերազմական ոգով վառուած։ Վիսնիովիցքի տարած յաղթանակները մտքերը վառել էին և Դեղին Զուրերու, Քորսունի պարտութեանց, այնչափ թափուած արեան, Հասարակապետութեան նախատանաց և նուաստանալուն վրէժը լուծելու ծարաւը գրգռած...։ Ահաւոր իշխանին անունը փառաւոր պըսակուած կ'երեւէր, և անոր հետ միասին Պալդիկ ծովու եզերքէն մինչեւ Վայրենի Դաշտերը չարագուշակ աղաղակը կը բարձրանար. « Պատերազմ »։ Պատերազմ կը գուշակէին երկնքի վրայ երեցած նշանները, ժողովրդեան զայրոյթը, շողշողուն սուրերը, ձիերու խրխինջը, շուններու գիշերային ոռնոցները։ Ամէն գիւղի մէջ, ամէն խրճիթի մէջ արկղներու խորէն դուրս կը հանէին ժանգոտած հրացանները, բըթացած սուրերը։ Երիտասարդութիւնը Ե-

րեմիայի համար տաղեր կ'երգէր, կ'իները կ'աղօթէին : Բրուսիայէն, Լիվոնիայէն, Մեծ Լեհաստանէն, Մաղաւիթայէն մինչեւ Գորբազիի ժայռերէն ու Պեսքիտի մութ անտառներէն բազմութիւնը գինեալ կը շարժէր : Տեղի ունեցած դէպքերը անհրաժեշտ կ'ընէին պատերազմը : Վրէժ աղաղակողը մանաւանդ Զարորոթիներու աւազակաբար ապստամբութիւնն, Ուզրանիոյ մէջ ժողովրդեան շարժիլն և գործած անգրթութիւններն էին, քան ազնուականաց և մեծամեծներու առանձնաշնորոմներու դէմ մղուած պարզ կռիւը : Այս բանս լաւ հասկցեր էր Խմիեկնիցքի, և նոյն ժամանակները յաճախ տեղի ունեցող ներքին անհամաձայնութիւններէն օգուտ քաղելով, ընկերական պատերազմը փոխեր էր կրօնական պատերազմի, վառեր էր ռամկին կրօնամոլութիւնը, երկու բանակներու մէջ անդունդ մը բացեր էր՝ որ միայն արեամբ կրնար լեցուիլ և ոչ բանակցութեամբ և մագաղաթեայ թուղթերով : Կ'ուզէր համաձայնութեան մը գալ, բայց կ'ուզէր իշխանութիւնը պահել, փոյթը չէր թէ ինչ հետեանք պիտի ունենայ. սակայն չէր գիտեր որ փորած անդունդը

այլ ևս շատ խոր է : Անոր քաղաքանուծութիւնը արիւնհեղուծեան անպտուղ ըլլալը չէր նախատեսած, թէպէտ դիւրին էր հասկընալ որ, երբ երկու զօրեղ բանակներ զէն ի ձեռին մէկմէկու դիմաց կ'ելլեն, համաձայնութիւնները գրեւոր համար պատեւրազմի դաշտերը մագաղաթ կ'ըլլան, իսկ սուրերը և դաշոյնները՝ զրիչ :

Այսպէս ուրեմն նուազ բան հասկցողներն անգամ անհրաժեշտ կը համարէին պատերազմը և ամենուն աչքը Երեմիայի վրայ կը դառնար՝ որ նախ սկսեր էր կենաց և մահու պատերազմը մղել : Անոր հսկայ դէմքին շուքը երթալով կը տարածուէր դիւանապետին, Պրասաւի կառավարիչին, հրամանատարներու, նոյն իսկ Գոմինիկոս իշխանին վրայ՝ որ գլխաւոր հրամանատարն էր : Երթալով նուազեցաւ հեղինակութիւնն, թոյլցաւ հնազանդութիւնը : Հրաման եղաւ զինուորներուն և ազնուականութեան կեդրոնանալ ի Լըվով և անկէջ երթալ Կլինիանի, ուր իրաւցնէ հաւաքուեցան անհամար զինուորութիւն մը և մերձաւոր զաւառներու բնակիչները : Դժբաղտաբար, նոր ձախորդութիւններ կը սպառնային Հասարակապետութեան :

Ոչ միայն սլահեստի անմարդ զինուորնե-
րը, այլ նաև կանոնաւոր զինուորու-
թիւնը չուզեցին հնազանդիլ իրենց զօրա-
վարներուն, և հակառակ արգելքին, դի-
մեցին դէպի Սպարապի Երեմիայի դրօշին
տակ մտնելու համար: Ամենէն առաջ հա-
սան Քիէւի և Պրասլաւի ազնուականնե-
րը՝ որոնք արդէն ծառայելու էին իշխանին
հրամանին տակ, ապա Հոռոզենիոյ և Լու-
պէլաքի ազնուականները, ու ամենէն վերջ
Արքունի գունդերը: Դիւրին էր դուշակել
թէ շատերը պիտի հետևէին ասոնց օրինա-
կին: Երեմիա, թիչ մ'առաջ անտես եղած,
դէպքերէն կը մղուէր մեծ Աթամանի և Հա-
սարակապետութեան գլխաւոր հրամանա-
տարի աստիճանին: Մէկ ակնարկը բա-
ւական էր, ապագայն ձեռքն էր: Ամէն
օր նոր գունդեր կը հասնէին իրեն բա-
նակը, իրեն մեծութեան դիմաց աներևոյթ
կ'ըլլային հասարակաց գործերու վարիչ-
ները, նոյն իսկ ծերակոյտը, Վարչաւիա,
բոլոր ազգը:

Հակառակորդները սկսան խօսիլ անոր
անսահման փառասիրութեան և վեա գո-
ռոզութեան դէմ: Կը յիշէին կատաղի դէպ-
քը, երբ չորս հազար մարդով խուժեց

Վարչաւիոյ մէջ, ներկայացաւ ծերակու-
տին, մահ սպառնացաւ ծերակուտի ան-
դամներուն և նոյն իսկ թագաւորին:

— Այսպիսի մարդէ մը ինչ չէր սպա-
սուեր, — կ'ըսէին, — Տնիբերի վրայ քա-
լելէն վերջ, այսչափ յաղթութիւնները
նելէն վերջ՝ որոնք զինքը ունեցուցին:
Աւելի պիտի չունեցնէ՞ զինքը ազնուա-
կանաց և զինուորներու իրեն վրայ ցու-
ցուցած համարմունքը: Հիմա ո՞վ կարող է
անոր դէմն ելլել: Ինչ պիտի ըլլայ Հա-
սարակապետութեան վերջը, երբ քաղա-
քացի մը այնչափ կը բարձրանայ մինչև
ոտնակոխ ընել ծերակուտի վճիռները,
յափշտակել Հասարակապետութենէ նշա-
նակուած զօրավարներու հրամանատարու-
թիւնը: Միթէ թագաւորական թագը կա-
րողոս իշխանին գլուխը դնել կ'ուզէ: Մա-
րիոս մը կ'ուզէ ըլլալ անշուշտ, բայց Աս-
ստուած տայ չըլլայ Մարիոս Կորիդանոս
մը կամ Կատիլինա մը:

Այսպէս կը խօսուէր բոլոր Վարչաւիոյ
և զինուորական շրջանակներու մէջ, մա-
նաւանդ գլխաւոր ձայն բարձրացնողը Դո-
մինիկոս իշխանն էր՝ որուն Երեմիայի հետ
ունեցած հակառակութիւնը քիչ փաստ չը-

պատճառեց Հասարակապետութեան: Իսկ Մարիոս առ այժմ հանգիստ կ'ընէր Սպարայի մէջ: Տարած յաղթութիւնները զինքը չէին ուրախացուցած: Ամէն անգամ որ նոր գունդ մը կը հասնէր, դուրս կ'ելլէր, աչքէ կ'անցնէր, արժանիքը կ'իմանար, ու նորէն կ'ընկղմէր իրեն մտածմանց մէջ: Զինուորները ուրախութեան աղաղակներով անոր չորս կողմը կը վազվզէին, ոտքերուն ղիմացը կը նետուէին:

— Կեցցէ՛ անպարտելի զօրավարը: Կեցցէ՛ սլաւ Հերակլէսը: Քեզի հետ, քեզի հետ մինչև մահ:

— Ողջո՛յն, ողջո՛յն, — կը պատասխանէր: — Ամենքնիս որդիք ենք Քրիստոսի, իսկ ես անարժան եմ ձեր արեան տէրը ըլլալու:

Աւ, գառնալով իրեն սենեակը, իրեն խորհրդոց հետ կը կոռէր:

Այսպէս շատ օրեր անցան ու քաղաքը երթալով կը լեցուէր զինուորներով: Նոր զինուորագրողները առաւօտէ մինչև իրիկուն կը խմէին, պարապորդ կը շրջէին փողոցներու մէջ, օտար գունդերու սպայներու հետ կռիւ կ'ընէին: Կանոնաւոր զինուորները, անկանոնապահութենէ օգտուե-

լով, ժամանակին շուայտութեամբ և խաղալով կ'անցնէին: Ամէն օր նոր զուարճութիւններ և խնջոյք Սպարայի կիներու հետ: Քաղաքը կը նմանէր բազմախուռն տօնավաճառի մը՝ ուր հաւաքուեր էր Հասարակապետութեան կէսը: Ինչ գոյներ, ինչ զանազանութիւն դէմքերու ու սովորութիւններու, զէնքերու, փետուրներու, զլիարկներու, սաղաւարտներու, փայլուն զրահներու. ահագին ու անվերջ բարեկենդան: Հոս՝ ազնուականի կարմիր կամ ոսկեզօծ կառքը լծուած վեց կամ ութ ցցունազարդ ձիերով, հունգարացի կամ գերմանացի մանկլաւիկներով, չորս կողմ Ղազախներ, Թաթարներ, ենիչէրիներ: Հոն՝ քանի մի Լէգէոնականներ, Թաւիշէ կամ մետաքսեայ զգեստով, առանց զրահի, Անատոլիի կամ Պարսիկ նժոյգներու վրայ նստած, կ'անցնին բազմութիւնը ճեղքելով. ալիանակուռ են ցցունները ու ճարմանդները, ամէն մարդ յարգանք տեղի կու տայ անոնց: Սանգուիսի մը ղիմաց՝ սիգալով կը ճեմէ լեհ հետեակազօրու սպայ մը ժանիկաւոր նոր վզնոցով, ձեռքը երկայն սուր մը: Աւելի անդին՝ յռակոններ՝ կոր սաղաւարտով, գերմանացիներ՝ սրա-

ծայր սաղաւորտով, մորթէ գլխաւորներով
զինուորականներ: Ճամբաները լի են սայ-
լերով: Բարձր աղաղակներ, հայհոյութիւն-
ներ, կոխ: Ամէն կողմ չոր խոտն և յարդն
անցըր կը խաբանեն: Ու այս շքեղ հա-
մագգեստներու, ակունքներու, ասղնագործ
կերպասներու, ծիածանւոյ բոլոր գոյնե-
րու փայլին մէջ՝ Վիսնիովիեցքիի նիհար,
պատառոտուն, տկարացած պատերազմիկ-
ներ: Լաւագոյն դունդերու զինուորները
մուրացկանի կերպարանք ունէին: Սակայն
ամէն մարդ անոնց յարգանք կ'ընէր, ա-
մէնքը կը խոնարհէին այն ցնցոտիներու,
պատառոտուն կօշիկներու դիմաց, որոնք
նշան էին անոնց փառահեղ դիւցազնու-
թեանց: Պատերազմը մօրու մըն է, Սագուր-
նոսի պէս իրեն զաւակները կը կլլէ, իսկ
զորոնք որ չի կլլէր, կաշի և ոսկր կը թո-
ղու: Այն գունաթափ համագգեստները ա-
պացոյց էին գիշերային անձրեւներու,
կատաղի տարերքներու մէջ կամ արեւու
կիզիչ ճառագայթներու տակ քալելներու:
Ղէնքերու ժանգը սեփհակաւ կամ թշնամ-
ւոյ արիւնն էր: Սակայն Վիսնիովիեցքիի
զինուորներն, հակառակ իրենց խեղճ ե-
րևոյթին, ամէն տեղ առաջիկներն էին:

Տուներու և զինեառուններու մէջ իրենց յաղ-
թութեանց վրայ կը խօսուէր, որոնց ու-
շի ուշով մտիկ կ'ընէին ուրիշները, և եր-
բեմն երբեմն ձեռքերնին ծունկերուն զար-
նելով կը բացագանչէին. « Թշուառու-
թեանս. բայց դուք մարդիկ չէք, դեւեր
էք »: Սակայն անոնք կը պատասխանէին.
« Արդիւնքը մերը չէ, զօրավարինն է. աշ-
խարհիս վրայ նմանը չկայ »: Խնջոյքնե-
րու վերջաբանն էր. « Կեցցէ Երեմիա,
կեցցէ իշխանը. կեցցէ Աթամանը »:

Ազնուականները, զինով դուրս կ'եկէին
ու լայն բերան հրացաններ ու հրացան-
ներ կը պարպէին օդոյ մէջ, և երբ Վիս-
նիովիեցքիի զինուորները կ'ըսէին իրենց
թէ այս ազատութիւնը՝ շատ չի տեւեր,
և թէ պիտի գայ ժամանակը որ իշխանը
սանձերը քաշելով կարգապահութիւն մը
հրամայէ՝ որուն գաղափարն անգամ չու-
նին, անոնք այս ազատ ժամանակէն օգ-
տուելով աւելի ուրախ գուարթ կը խմէին:

Ամենէն աւելի Դոմինիկոս իշխանը ծաղ-
րածութեան առարկայ եղեր էր: Կը պատ-
մէին թէ ինչպէս ամբողջ օրը աղօթքը ը-
նելով կ'անցնէր, իսկ իրիկունը, տակա-
որ քամելով փորին վրայ կը թքնէր,

աչքին մէկը կը բանար ու կը հարցնէր. «ի՞նչ նորութիւն կայ»: Շատերը կ'ըսէին որ գիշերները խալապ կը խմէ և այնչափ պատերազմներ կ'երազէ որչափ որ կան նկարուած իրեն հոլանտական գորգերուն վրայ: Ոչ ոք կը զթար վրան, ոչ ոք կը պաշտպանէր զինքը. ամէնքը զանիկա նա խատելու մէջ մէկ զմէկ գերազանցել կը ջանային:

Հարկ չկայ ըսել թէ Զակլոպա զամէնքը կը գերազանցէր ծաղրաբանութեան և խեղկատակութեան մէջ: Քաջառոյգ էր մարմնով և սպունքի պէս կը ծծէր ըմպելիքները: Միշտ բազմութիւն մը կար շուրջը, իսկ ինքը կ'երգէր, կը կատակարանէր, կը ծիծաղէր ու կը ծիծաղեցնէր, պայմանաւ որ իրեն ծախքը ուրիշները յանձն առնեն ընել: Վերէն վար կը դիտէր զանոնք՝ որ առաջին անգամ պատերազմի մէջ պիտի մտնէին, և իրեն փորձ ըլլալը ցուցնելու համար կ'ըսէր անոնց.

— Դուք այնչափ կը հասկնաք պատերազմէն որչափ: Նոր զգեստներ հագուել, անուշահոտ իւղերով օծուիլ... չէ, չէ: Խստոր պէտք է. ով որ զինուորական խստորին համը չէ առեր, չի գի-

տեր թէ որչափ արցունք թափել կու տայ: Պատերազմի ժամանակ ոչ ոք ձեզի կը բերէ գարեջուրի կամ տաք գինիի գաւաթը...: Հաւատացէք ինծի, ինչպէս բոլեղը արևու տակ կը չորնայ, պատերազմի ժամանակ այնպէս կը կծկի ստամոքսը...: Ես լաւ գիտեմ, վասն զի շատ պատերազմներու մէջ գտնուեր եմ և չեմ գիտեր քանի դրօշակ առեր եմ...: Սակայն՝ կոսդանդինովի տակ առած դրօշակս ինծի շատ նեղութիւն տուաւ: Գրո՞ղը տանի այն Զարորո՞ժիները: Մարմնէս եօթը տակառք տիւնք վազեց մինչեւ որ յափշտակեցի այն դրօշակը: Հարցուցէք Սըշեդուցքի, որ Պուրդապուտը սպաննեց. ամէն բան աչքովը տեսաւ: Հիմա փորձեցէք Ղազախի մը քով «Զակլոպա» ըսել ու պիտի լսէք թէ ի՞նչ կը պատասխանէ: Սակայն ինչո՞ւ շունչ կը հատցնեմ ձեզի հետ, որ միայն պատերու վրայ ճանճ սպաննել գիտէք:

— Պատմէ՛, ի՞նչպէս եղաւ, ի՞նչպէս եղաւ. — կը հարցնէին երիտասարդները:

— Ի՞նչ, կ'ուզէք սայլի անիւի մը պէս լեզուս չորցնեմ:

— Պատմէ՛, պատմէ՛: Է՛յ, զինի բեր հոս:

— Հիմա խնդիրը կը փոխուի — կը պատասխանէր Զակոպա, և ուշադիր ունկնդիրներ գտնելով կը պատմէր ամէն բան մանրամասնօրէն, Ղալաթիայի ճամբարդութենէն մինչեւ դրօշակին առումը: Բերանին բաց մտիկ կ'ընէին, մերթ ընդ մերթ գանգատելով երբ Զակոպա չափազանց կը ծաղրէր իրենց անփորձութիւնը:

Այսպէս ուրեմն ժամանակը ուրախութեամբ և աղմուկով կ'անցնէր, մինչեւ անգամ Սասլիլիքովսքի և ուրիշները կը զարմանային որ ինչպէս իշխանը այսչափ ազատութիւն կու տայ: Սակայն Վիսնիովիցքի իրեն սենեակներէն ղուրս չէր ելլեր, և թոյլ կու տար, կը տեսնուի, որ զինուորները վայելեն, պատերազմէն առաջ: Սքշեդուցքի՝ նոր հասած, կարծես յորձանքի մը մէջ ինկաւ. ինքն ալ կ'ուզէր ընկերներու հետ զուարճանալ, թէպէտ սիրտը Պար էր, իրեն սիրելւոյն քով՝ ուր միտքը դրեք էր մոռնալ բոլոր կրած նեղութիւնները անոր բազկաց մէջ: Անմիջապէս իշխանին քով գնաց Սասլավ ըրած արշաւանաց վրայօք տեղեկութիւն տալու և արձակուրդ մը խնդրելու:

Իշխանը այնչափ փոխուեր էր որ Սքշեդուցքի ինք իրեն հարցուց « Մագնովքա և Կոսդանդինով տեսած զօրավարս սա է »: Դիմացը կը տեսնէր կորաքամակ, աչքերը փոսը ինկած, շրթունքները չորցած մարդ մը, կարծես գաղտնի հիւանդութիւն մը զինքը կը հիւժէր: Երբ հարցուց ինչպէս ըլլալը, իշխանը չոր և համառօտ պատասխանեց թէ աղէկ է. տեղակալը չհամարձակելով աւելի բան հարցնել, երկու ամսուան արձակուրդ խնդրեց, որպէս զի կարենայ երթալ ամուսնանալ ու ամուսինը Սքշեդուցքիներու կալուածները տանիլ:

Իշխանը սթափեցաւ: Բնածին բարութիւնը նկարուեցաւ դէմքին վրայ և համբուրելով իրեն սիրելի սպայն, պատասխանեց.

— Գնա՛, գնա՛: Աստուած օրհնէ զքեզ: Կ'ուզէի հարսանեացդ հանդիսին ներկայ գտնուիլ. բայց հիմա չեմ կրնար: Ե՛րբ մտադիր ես մեկնիլ:

— Այսօր իսկ, եթէ կարելի է:

— Վաղը մեկնէ: Վերջիովի ձիաւորներէն երեք հարիւր հատ հետդ կ'առնես, որպէս զի ամուսնոյդ աղէկ պատիւ ընեն:

Քեզի համար ալ պէտք են, վասն զի այն կողմերը ապստամբներու խումբեր շատ կը գտնուին: Նամակ ալ կու տամ քեզի Անդրէաս Բողոքսրի համար...: Սակայն մինչև որ զրեմ և դուն պատրաստուիս, իրիկուն պիտի ըլլայ:

— Կը հնազանդիմ: Կրնամ համարձակիլ խնդրել Ձեր Բարձրութենէն որ Վոլոտիէսքոյ և Բոտալիբիէնդա ալ ինծի հետ գան:

— Թո՛ղ գան: Վաղը եկուր ներկայացիր և օրհնութիւնս ընդունէ...: Իշխանուհոյն նուէր մ'ալ կ'ուզեմ զրկել...: Երջանիկ պիտի ըլլաք. մէկմէկու արժանաւոր էք:

Տեղակալը իշխանին ծունկերուն փարեցաւ, որ միշտ կը կրկնէր.

— Աստուած զքեզ օրհնէ: Վաղը ներկայացիր:

Սակայն Սքշեղուցքի ոտքի չէր ելլեր, կարծես ուրիշ բան մ'ալ կ'ուզէր խընդրել: Վերջապէս համարձակեցաւ:

— Բարձրապատիւ Տէր:

— Ուրիշ ինչ կ'ուզես. — հարցուց իշխանը սիրով:

— Ներեցէք եթէ չափազանց է հա-

մարձակութիւնս, սակայն... սիրտս կտոր կտոր կ'ըլլայ...: Ինչ ունիք, Բարձրապատիւ Տէր, ցաւ մը թէ հիւանդութիւն մը:

— Այդ չես, կարող գիտնալ, — պատասխանեց իշխանը քաղցրութեամբ: — Վաղը ինծի ներկայացիր:

Սքշեղուցքի տխուր դուրս ելաւ:

Իրիկունը իրեն բով հաւաքուեցան Սասնաւորացիները, Բոտալիբիէնդա, և Զակլոպա: Սեղանին շուրջը նստեցան, և Կենսան անմիջապէս բերաւ զինի շիշը ու սափորը:

— Յանուն Հօր և Որդւոյ, — պոռաց Զակլոպա: — Զո՞վ կը տեսնեմ... զինակիրդ յարութիւն առեր է: — Կենսան անոր մօտեցաւ ու ծունկերը համբուրեց:

— Յարութիւն չեմ առած, վասն զի երբէք չմեռայ Տէրութեանդ շնորհիւ:

— Եւ, — յաւել Սքշեղուցքի, — Պոկունի ծառայութեան մէջ մտեր է:

— Օ՛հ, ապրանք մըն է որ դժոխքին մէջն ալ կը գտնէ իրեն ճարը, — ըսաւ Զակլոպա: — Սակայն այն զազանին բով ըրած ծառայութիւնդ անտանելի եղած պիտի ըլլայ: Ա՛ռ քեզի դաշէր մը ի վարձ...:

— Ճշմարիտ աւագակ մը, — բացա-
գանչեց Սըշեդուցքի: — Երեակայեցէք որ
Ղազախներու աւարէն այնչափ բան գներ
է որ մենք ամենքնիս մէկ տեղ անոր կէսը
չենք կրնար գնել, նոյն իսկ եթէ դուն
Տաճկաստանի մէջ ունեցած բոլոր երկիր-
ներդ ծախես:

— Իրաւ. — ըսաւ Չակլուպա: — Լաւ,
թող քեզի ըլլայ տուած դաւերս ու հարքս-
տութիւնդ աւելցնէ. շատ պիտի բարձրա-
նաս, եթէ ոչ մինչև խաչ, գեթ մինչև
կախաղան... Գեղեցիկ աչքեր ունի սա
տղան. — ու այսպէս ըսելով Չակլուպա բռն-
նեց ականջէն ու դէպի իրեն քաշեց: — Կը
սիրեմ արիասիրտ պատանիները ու կ'ու-
զեմ ապագայդ գուշակել. մարդ պիտի ըլ-
լաս, եթէ անասուն չմնաս: Իսկ հիմա
բու տէրդ՝ Պսկուն, ինչ պիտի ըսէ:

Կենսան ժպտեցաւ:

— Ո՛հ, ինչ պիտի մտածէ իմ վրաս:
Իսկ երբ զքեզ կը յիշէ, զայլի պէս ակ-
ռաները կը կրճտէ:

— Գնա՛, կորսուէ՛, — պոռաց Չակլու-
պա զայրացած, — ինչ անմիտ խօսքեր
կը խօսիս:

Կենսան դուրս ելաւ: Բարեկամները

սկսան մերձաւոր ճամբորդութեան և Սըշե-
դուցքի երջանկութեան վրայ խօսիլ: Չա-
կլուպա՛ գլուխը տաքցած գինիէն, սկսաւ
խառնափնթոր խօսիլ մկրտութեան, ա-
մուսնական հաւատարմութեան, Անդրէաս
Բողոքեցիի իշխանուհոյն վրայ ունեցած
սիրոյն վրայ: Ամենքն ալ ուրախ էին
ու կը խմէին: Խօսքը պատերազմին և իշ-
խանին վրայ դարձաւ: Սըշեդուցքի՛ որ
շատոնց բացակայ եղած էր, հարցուց.

— Խնդրեմ, ըսէք, ի՞նչ հանդիպեցաւ
իշխանին: Բոլորովին ուրիշ մարդ դարձեր
է, չեմ հասկնար: Կարելի բան է այդ-
չափ տանջուի հրամանատարութիւնը իրեն
չյանձնուելուն պատճառաւ: Ամբողջ բա-
նակը իրեն կը դիմէ... Մեծ Աթաման
կ'ըլլայ առանց մէկու մը պարտական ըլ-
լալու, և երբ ուզէ կրնայ ջախջախել
զխմիելնիցքին....:

— Թերեւս ոտնառութեան հիւսնդութիւ-
նը ունի, — ըսաւ Չակլուպա: — Երբ այդ
ցաւը իմ ոտքիս մեծ մատը կը բռնէ, առ
նուազն երեք օր կը մեկամաղձոտիմ:

— Լաւ, եղբարք, — մէջ նետուեցաւ
Լոնկինոս գլուխը տանելով բերելով, —
ես այս խնդրոյն նկատմամբ Մուքովեղի

Սրով ու Նրով Բ.

քահանային ըսածը պիտի կրկնեմ...: Ես ինծմէ ըսելիք մը չունիմ. քաջ մարդ է, լաւ գինուորական, մեծ զօրավար, և անոր վրայ դատաստան ընելը ինծի չիյնար, սակայն Մուրավեղցի կ'ըսէր...: Իսկ ես, բան չեմ գիտեր:

— Տեսէ՛ք, — պոռաց Զակոսյա: — Եւ ապա զիս կը յանդիմանէք վրան խընտալու համար, երկու խօսք շէնքու շնորհքով չի կրնար խօսիլ: Ինչ ըսել կ'ուզես ուրեմն: Շոնչանի պէս կը դառնայ, կը դառնայ ու կէտի մը վրայ չի կենար:

— Ահա. կ'ըսէր թէ իշխանը արդէն շատ արին թափեց: Մեծ զօրավար մըն է, բայց երբ կը բարկանայ կամ կը պատժէ՝ չափ չի ճանչնար...: Հիմա ամենայն ինչ կարմիր կը տեսնէ... ցորեկն ալ, գիշերն ալ, իբրեւ թէ կարմիր ամպի մը մէջ ըլլար:

— Ի՛հ, լո՛ւ, անմիտ խօսքեր մի՛ խօսիր, — ընդմիջեց Սասկիլիցովսքի: — Կընիկներու խօսակցութիւններ...: Այս ուսմիկ ժողովրդեան համար լաւագոյն տէր մը չէ եղած երբէք. իսկ խիստ ըլլալ ապրստամբներուն համար, ես կարծեմ առաքինութիւն է և ոչ յանցանք: Հայրե-

նիքը արեամբ ողողողին և զայն թաթաւաց ձեռքը մատնողին համար ամէն պատիժ քիչ է, մանաւանդ անոր համար որ ոչ Աստուած կը ճանչնայ, ոչ թագաւոր, ոչ իշխանութիւն...: Այդպիսի ճիւղներ ուր կը գտնուին, ո՛ւր տեսնուած են այն անգթութիւնները որ կը կատարուին կիւներու և տղայոց վրայ: Կախաղան և ցից անհրաժեշտ են: Գուն երկաթեայ ձեռք մ'ունիս և կարագի պէս փափուկ սիրտ մը: Երբ Բուլիան կրակի վրայ դրին, լըսեցի որ կը հառաչէիր և ըսիր ալ թէ գիտնայի որ այդ պատիժը պիտի տրուի իրեն՝ կը սպաննէի զինքը: Սակայն իշխանը կին չէ: Գիտէ պատժել, գիտէ գթալ:

— Սակայն ես — արդարացուց ինքզինքը Լոնկինոս, — բան մը չըսի, միայն ըսի թէ բան մը չեմ գիտեր:

Բայց ծերը դեռ կը խօսէր քթին տակէն, ձեռքով սպիտակ մագերէ շոյելով:

— Կարմիր. է՛հ, է՛հ, կարմիր կը տեսնէ...: Կ'երգնում որ այդ բառը հնարողը զդումի պէս կարմիր ըղեղ ունի:

Ամենքը լռեցին, դուրսէն զուարճացողներու ձայները կը լսուէին: Վոլոտիէւրոյ լոռութիւնը ընդմիջեց հարցնելով.

— Ուրեմն ի՞նչ ունի, կ'ըսես:

— Հըմ, — պատասխանեց Սասվի-
լիբովսքի, — և ոչ ես գիտեմ...: Կ'երևի
թէ մտածմունք մ'ունի և ինք իրեն հետ
կը կռուի: Կատաղի կռիւ մը. որչափ
բարձր է հոգին, այնչափ սաստիկ է տան-
ջանքը...:

Ձէր սխալեր ծեր ասպետը: Այն ժա-
մուն իշխանը խաչելութեան դիմաց ին-
կած, կենաց ամենէն մեծ կռիւը կը մղէր:
Պահակները կէս զիշեր ըլլալը խմացու-
ցին, ու Երեմիա Աստուծոյ և իրեն հոգ-
ւոյն հետ կը խօսէր դեռ: Միտքը, խիղճը,
հայրենեաց սէրը, գոռոզութիւնը, իրեն
ուժին զիտակցութիւնը, բարձր պաշտօնը,
անոր սրտին մէջ ահաւոր ու յուսահատ
կռիւ մը կը մղէին: Հակառակ կամաց Գա-
հրիցուն, դիւանապետին, Ծերակուտին,
հրամանատարներուն, Վարչութեան, բա-
նակները յաղթականին կը դիմէին: Հա-
սարակապետութիւնը ամբողջ իրեն կ'ա-
պաւինէր, իրեն հանճարին վրայ վստա-
հութիւն ունէր: «Ազատէ զիս, — կ'ըսէր,
իրեն ամենէն աւելի ընտիր որդւոց բերա-
նով, — դուն միայն կարող ես զիս ա-
զատել»: Մէկ կամ երկու ամիսէն

Սպարայի հարիւր հազար պատերազմիկ
պիտի տեսնէր իրեն պարիսպներուն մէջ,
ամէնը պատրաստ մահու չափ պատե-
րազմելու հայրենեաց թշնամւոյն դէմ,
քաղաքական պատերազմը յարուցանո-
ղին դէմ: Սպազայն, փառաց և իշխա-
նութեան ճառագայթներով լուսաւորուած,
իշխանին աչքին դիմաց կը փայլէր:
Այն ատեն զինքը նուաստացնել ուզող-
ները պիտի դողային: Իսկ ինքը իրեն
ասպետները Ուզրանիոյ անապատ դաշտե-
րուն մէջ այնպիսի յաղթութիւններու պի-
տի առաջնորդէ՝ որոնց նմանը երբէք
լսուած չէ: Եւ իշխանը կը կարծէր թէ թւեր
կը բուսնին իրեն, կը կարծէր ըլլալ պա-
տուհասիչ հրեշտակապետն...: Խօսիե-
նիցքի ջախջախուած, ապստամբութիւնը
զսպուած, հայրենեաց խաղաղութիւնը վե-
րստին հաստատուած...: Անեզր դաշտեր
կը տեսնէր, զինուած լէգէոններ. թնդա-
նօթներու որոտումը կը լսէր: Արիւնով
կարմրած տափաստանը կը ծածկէին ան-
թիւ դիակներ, իսկ ինքը ձիով Խօսիե-
նիցքի դիակին վրայէն կ'անցնէր. յաղ-
թութեան փողերը կը հնչէին...:

Իշխանը ոտքի ելաւ, ձեռքերը առ

Քրիստոս բարձրացուց՝ որուն գլխուն վերայ արիւնոտ լուսապսակ մը կը կարծէր տեսնել ու աղաղակեց.

— Ո՛վ Քրիստոս Աստուած: Դուն գիտես և կը տեսնես որ ես լաւ կրնամ կատարել իմ գործս...: Խօսէ՛, հրաման տուր:

Սակայն Փրկչին գլուխը դէպի վար խոնարհած էր: Կը լռէր և այնպէս տխուր էր որ կարծես նոր խաչ հաներ էին զինքը...:

— Ամենայն ինչ քու փառացոյ համար, — բացագանչեց իշխանը, — Մի՛ մեզ, Տէր, մի՛ մեզ, այլ ռեկոնսեղ քառտուր փառս, հաւատոյ և բովանդակ Քրիստոնէութեան փառաց համար:

Այն վայրկենին գիւցաղնին աչքին դիմաց նոր պատկեր մը կը ներկայանայ...: Փառաց ճամբան խմբիկներով վրայ տարած յազմութեամբը պիտի գոցուի...: Ապստամբութիւնը զսպելէն վերջ, աւելի զօրաւոր պիտի ըլլայ ինքը. Ղազախներու լէգէոնները և լեհ հազարաւոր ազնուականները միացուցած, պիտի խոյանայ Խրիմու վրայ, ահաւոր վիշապը իրեն որջին մէջ պիտի սպաննէ, պիտի կանգնէ խաչը հոն՝ ուր երբէք զանգակները Քրիստոնեաները

աղօթքի չեն կանչած...: Պիտի անցնի ապա այն երկիրները՝ զորոնք շատ անգամ Վիսնիովիեցքի ձիերու սմբակները ոտնակոխ ըրեր են, Հասարակապետութեան և Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը պիտի տանի երկրիս ամենահեռաւոր սահմանները...: Սակայն այս վսեմ ասպարէզին սահմանները ո՛րք են. ո՛ր կը լմնան փառք, զօրութիւն, իշխանութիւն...:

Լուանի սպիտակ լոյսը թափանցեր էր սենեակին մէջ: Արագաղները խօսեցան: Լուսանալու մօտ էր...: Ո՛վ գիտէ թէ արեւու հետ նոր աստղ մը պիտի չծագէր երկրի վրայ:

Տղայ ըլլալու էր, որ և իցէ պատճառանքով, հրաժարելու համար այս պաշտօնէն: Տեսակ մը անդորրութիւն արդէն տիրեր էր սրտին վրայ. աւելի պայծառ տեսիլ մը իրաց իրական վիճակը և հայրենեաց կացութիւնը կը ցուցնէր իրեն. դիւանապետին և Պրասլաւի կառավարչին քաղաքականութիւնը հայրենիքը կործանման կը մղէր:

Չարորոժիներու երկիրը հպատակեցնել, արեան ծով մը դարձնել զայն, խորտակել, աւերել, հարստահարութեանց և զեղծ-

մանց վերջ դնել, արդարութեամբ վարձատրել, խաղաղութիւնը վերստին հաստատել, մահը ձեռքը բռնած՝ կեանք տալ, ահաւասիկ փառահեղ ճամբան որ ի փրկելութիւն Հասարակապետութեան կ'առաջնորդէր: Ի՞նչ բանի կու գային բանակցութիւնք, երբ զիմացը կեցեր էին հարիւր հազար մարդիկ զէն ի ձեռին: Ի՞նչ օգուտ համաձայնութենէ մը...: Ո՛չ, ոչ, սնտոի երազ, սուտ խաղաղութիւն, պատերազմ յետաձգեալ արտասուօք և արիւնով ողողեալ ապագայի մը մէջ: Թող ամենքը այս ճամբուն մէջ մտնեն՝ որ միայն վսեմն և մեծն է, իսկ ինքը այն ատեն կը քաշուի Լուսլին, և կը սպասէ որ ուրիշ պատերազմներ մղելու կանչեն զինքը...:

Այն ճամբուն մէջ մտնել...: Բայց ո՞վ է Մերակոյտը, բարձրագոյն Ատեան, Դիւանապետը, Գահերեցը, հրամանատարները. ո՞վ կ'ըմբռնէր մեծ գաղափարը և կարող էր զայն իրագործել. ո՞ւր էր այդ մարդը...: Ինքը միայն և ոչ այլ ոք: Իրեն կը զիմէին ազնուականները, իրեն՝ զինուորները. իրեն ձեռքն էր Հասարակապետութեան սուրբ...: Իսկ հիմա, քանի որ թագաւոր չկար, ժողովրդեան կամ-

քը օրէնք էր, և գերագոյն օրէնք: Իսկ ժողովուրդը և ազնուականութիւնը, Սպարայի հաւաքուած, կ'ըսէին իրեն. «Դուն ես գլուխը»: Բովանդակ Հասարակապետութիւնը, ղէպքերէն մղուած, կը կրկնէր. «Դուն ես գլուխը»: Յանձն պիտի չառնէր ինքը. ուրիշ ի՞նչ վարձատրութեան կը սպասէր. և ո՞վ պիտի վարձատրէր զինքը...: Թերեւս անոնք՝ որոնք հայրենեաց և իրեն կործանումը կը խոկային...: Վարչութեան սանձերը թող բռնէ նա՝ որ աւելի իրաւունք ունի, որ մեծագոյն ծառայութիւններ ըրեր է...: Ինքը պատրաստ էր ուսերէն վար դնել բոլոր, ինքը յոգնած էր այլ ևս, և գիտէր որ գերեզմանի քարը պիտի ծածկէր իրեն յիշատակը:

Սակայն եթէ չկար այդպիսի մէկը, ինչո՞ւ համար և ի՞նչ իրաւամբ հրաժարիլ այն իշխանութենէն:

Իշխանը զոռոզ՝ գլուխը բարձրացուց և հրացայտ աչքերը Քրիստոսի դարձուց...: Սակայն Քրիստոս՝ գլուխը խոնարհեցուցած, լուռ և տխուր կը կենար իբրեւ թէ նոր խաչ հանած ըլլային զինքը:

Ինչո՞ւ հրաժարիլ այդ իշխանութենէն...: Դիւցագնը բոցավառ գլուխը ձեռք-

ըուն մէջ սեղմեց : Թերեւս պատասխան մը կար : Ի՞նչ էին այն ձայները՝ որոնք, փառաց շողշողուն տեսիլներուն մէջէն, կը պոռային իրեն անողոր. «Կեցի՛ր, Թշուառական» : Ի՞նչ շառաչ էր կուրծքին տակ : Ինչո՞ւ համար, որչափ աւելի զօրաւոր կերպով կը համոզէր զինքը միտքը որ իշխանութիւնը ձեռք առնէ, այնչափ աւելի բուռն կերպով խիղճը կ'ըսէր իրեն. «Կը խաբուիս, փառասիրութիւնը կը կուրցնէ զքեզ, Սադան կը փորձէ զքեզ» :

Եւ իշխանին հոգւոյն մէջ աւելի կատաղի կռիւ մը կը սկսէր, և տարակոյսնեւրու, զղջման, յանդգնութեան ուրիշ մըրիկ մը կը պատէր զինքը :

Ի՞նչ կ'ընէին ազնուականները երբ իրեն կը դիմէին փոխանակ ուրիշ հրամանատարներու դիմելու : Ոտնակոխ կ'ընէին օրէնքը : Բանա՛կը : Հակառակ կը գործէր կարգապահութեան : Իսկ ինքը, քաղաքացի, ինքը՝ զինուոր, ապօրէն դործոյ մը գլո՛ւխ պիտի անցնէր : Պէ՛տք էր որ ինքը՝ իրեն արժանապատուութեամբ քողարկէր այդ ապօրինի գործը : Պէ՛տք էր ինքը օրինակ տար անհնազանդութեան, կամաւ յականութեան, օրինաց արհամարհու-

թեան, երկու ամիս առաջ իշխանութեան հասնելու համար, վասն զի եթէ կարողոս իշխանը զահը բարձրանար, այդ իշխանութիւնը իրեն պիտի յանձնէր... : Պէ՛տք էր ինքը այդպիսի անաւոր օրինակ մը տար ապագայ սերունդներուն : Այսօր՝ Երեմիա, վաղը՝ Բողովսքի, Ֆիրէյ, Չամսիսքի, Լիւպոմիրսքի... : Եւ եթէ իւրաքանչիւր ոք իրեն փառասիրութեան համեմատ գործէ, եթէ որդիք իրենց հօրերուն և պապերուն օրինակին հետևին, ի՞նչ ապագայ յուսալի է թշուառ հայրենեաց : Ո՛վ, Տէր իմ Յիսուս ... : Խմիեւնիցքի ալ հասարակաց բարիքն վահան ըրեր է իրեն և սակայն կը կոռէր օրինաց և հեղինակութեան դէմ : Սարսուռ մը անցաւ իշխանին անդամներուն մէջէն : Չեւրեքը զալարելով պոռաց. — Ես ալ ուրեմն ուրիշ Խմիեւնիցքի՞ մը պիտի ըլլամ : Ո՛վ Տէր իմ Յիսուս... :

Սակայն Քրիստոս՝ զլուխը խոնարհեցուցած, տխուր և վշտագին կեցեր էր իբր թէ նոր խաչ հանած ըլլային զինքը :

Յուսահատութիւնը, գրեթէ խենթութիւնը, նկարուեցա՛ն իշխանին դէմքին վրայ... : Ճշաց և զլուխը բռնած խաչելութեան դիմաց ինկաւ նորէն :

— Աստուած իմ, գթա՛ մեղաւորիս վըրայ. Աստուած իմ, գթա՛ մեղաւորիս վըրայ:

Արշալոյսը ծիրանեգոյն կը ներկէր հորիզոնը: Արեւը ծագեր էր արդէն, երբ ոտքի ելաւ իշխանը և գնաց արթնցնելու կելէնսքոն՝ որ դռան մօտ կը քնանար:

— Գնա՛, — հրամայեց, — և ըսէ որ անմիջապէս հոս գան գունդերու և զինուորութեան բոլոր գնդապետները:

Երկու ժամ վերջ, սրահը լեցուն էր թաւընչացք ու թաւամօրուս զինուորականներով: Իշխանին գունդերէն կային Սասկիլիքովսքի, Արշեղուցքի, Զակլուպա, Վուրցեւ, Մագնիսքոյ, Վոլոտիէսքոյ, Վերշիուլ, Բոնիադովսքի, և գրեթէ բոլոր դրօշակիր սպայները, կը պակսէր միայն Քուշէլ, որ Բողոլիա կը գտնուէր: Կանոնաւոր բանակէն ներկայ էին, Քորիսքի և Օսինսքի: Զինուորութեան պատկանող ազնուականներէն շատերը կարելի չեղաւ հանել իրենց փետրէ անկողիններէն, սակայն ներկայ էին բերդակալներ ու ենթասենեկապետներ: Բարձր շէնչիւն մը, նման փեթակի բզզոցի, անհամբեր սպասել մը իշխանին գալստեան: Վերջապէս

երեցաւ սա: Ամէնը լռեցին: Անխոով էր, համբոյր, գրեթէ զուարթ. միայն կարմըրցած աչքերը ու նիհարութիւնը ներքին մղած կոխն կը մատնէին: Սակայն այն բարեհամբոյր անդորրութեան մէջն ալ զօրավարի անընկճելի կամքը կը տեսնուէր:

— Տեարք, — ըսաւ — Այս գիշեր հարցուցի Աստուծոյ և իմ խղճիս թէ ի՞նչ ճամբայ պէտք եմ բռնել, և հիմա կը յայտնեմ ձեզի և ձեզմով բոլոր ասպետներու կարգին, որ ի սէր համաձայնութեան և Հայրենեաց բարւոյն համար, որոշեցի հպատակիլ զլիաւոր հրամանատարին հրամաններուն:

Ժողովքին մէջ խոր լռութիւն մը կը տիրէր:

Երեկոյեան դէմ, բերդին գաւիթին մէջ Վերշիուլի Թաթար գունդէն երեք հարիւր զինուոր պատրաստ կեցեր էին Արշեղուցքիի հետ մեկնելու համար, իսկ բերդին մէջ իշխանը զլիաւոր ասպետները սեղանի հրաւիրած էր և ողջ երթ կը մաղթէր քաջ ասպետին: Արշեղուցքի, իբրեւ փե-

սայ, նստեր էր իշխանին աջ կողմը, բովրդը նստեր էր Զակլուպա, իբրև ազատաւոր հարսին: Իշխանը գուարթ էր, երիտասարդ գոյգին երջանկութեան համար բաժակ առաջարկեց: Պատերը և պատուհանները կեցցէներու աղաղակէն ղղրղեցան: Նախասենեակը կը խօսէին ծառայները՝ որոնց մէջ առաջին տեղին կը բռնէր կենսան:

— Տեարք, — ըսաւ իշխանը, — այս երրորդ գաւաթը կը խմեմ մեր բարեկամին յաջողութեան համար: Ազնիւ բունին արժանաւոր շառաւիղներ ծնանին:

— Անոր կենաց, անոնց կենաց:

— Ծնորհակալութիւն, — ըսաւ բարձր ձայնով Արշեղուցը, — ու գաւաթ մը ընտիր գինի պարպեց:

— Կեցցէ, կեցցէ:

— Անկէք և բազմացարուք:

— Պէտք ես առ նուազն կէս գումարտակ զաւակ ծնանիլ, — ըսաւ ժպտելով ձեռքերը Մասվրիլիքովսքի:

— Բոլոր բանակը Արշեղուցըիններով պիտի լեցնէ, — պոռաց Զակլուպա, — ես կը ճանչնամ զինքը:

Ամենքը ծիծաղեցան: Գինին ըղեղները

կը տաքցնէր: Սեղանին շուրջը կը տեսնուէին բոցավառ դէմքեր, շարժուն մօրուքներ ու պէխեր:

— Եթէ այդպէս է, — ըսաւ Արշեղուցը, ինքիւրմէ դուրս ելած, — յայտնապէս խոստովանիմ որ փետրաւոր մարգարէ մը տասուերկու զաւակ մարգարէացաւ ինծի:

Այս լուրը ողջունուեցաւ քրջածայն ծիծաղներով ու կեցցէներով:

Յանկարծ դրան մէջ երեցաւ մոայլ ու փոշոտ դէմք մը: Սեղանը և գուարթ սենականակիցները տեսնելով վարանեցաւ առաջ գալու:

Նախ իշխանը զինքը տեսաւ: Պոստեց յօնքերը, ձեռքը աչքերուն վրայ բռնեց և բացագանչեց:

— Ահ, Քուշէլ: Ի՞նչ կայ, ի՞նչ լուր բերիր մեզի:

— Շատ տխուր, Բարձրապատիւ Տէր, — տարօրինակ ձայնով մը պատասխանեց երիտասարդ սալայն:

Խոր լուութիւն մը տիրեց: Բարձրացած գաւաթները կէս ճամբան մնացին. ամենուն աչքերը Քուշէլի վրայ սեւեռեցան, որուն յոգնած դէմքին վրայ տխրութիւն մը կը տեսնուէր:

- Լաւագոյն էր լռէիր, քանի որ հոս
 ուրախութեան մէջ են, — ըսաւ իշխանը,
 — սակայն քանի որ սկսար առաջ տար:
 — Ես ալ չարագուշակ բու չէի ուզեր
 ըլլալ, սակայն հարկը՝ օրէնք է:
 — Ի՞նչ եղեր է, խօսէ:
 — Պար... առնուեր է:

ՎԵՐՋ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0321152

16.183